Од истог писца имамо на стоваришту још следећа дела:

Устанак на Дахије 1804. Б. 1904. . . .	2·—
Косово, срп. народне песме Б. 1906 11. изд.	0·50
Српска Граматика. Друго целокупно издање Б. 1902	5·50
Балканска питања Б. 1906	3·—
Католичка црква у Србији Б. 1907 . .	1·—
Матије Властара Синтагмат, издао Ст. Новаковић Б. 1907	6·—
Уставно питање и закони Карађорђева времена 1805—1811. Б. 1907. . . .	2·—
Законик Стефана Душана, цара српског 1349 и 1354. Б. 1898.	3·—
Најновија балканска криза и српско питање. Б. 1910.	1·50
Васкрс Државе Српске и његови историци поводом посмртне књиге Б. Калаја. Geschichte des serb. Aufstandes 1807—1810. Б. 1910.	1·—
Паулина Сасовица. Мостарска мала библиотека.	1·—
Законски споменици српских држава средњега века. Издање Српске Краљевске Академије (у штампи).	

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

ДВАДЕСЕТ ГОДИНА
УСТАВНЕ ПОЛИТИКЕ У СРБИЈИ
1883—1903

Историјско-мемоарске записке к томе времену и к постању и практиковању устава од 1888 и 1901

Издање потпомогнуто из књижевног фонда Илије Мил. Коларца

БЕОГРАД 1912
Издање Књижарнице С. Б. Цвијановића
16, Кнез Михаилова ул. 16.

Ло М 158
НАРОДНА БИБЛИОТЕКА Београд

Штампарија — „Св. Сава“ — Београд

П 6247/81

ПРИСТУП

Устави у Србији за Карађорђа и кнеза Милоша. Српски уставни покрет (1835) и мешање Турске и Русије у српска автономна права. Устав од 1838. Повратак Обреновића у Србију 1859. Уставни закони кнеза Михаила (1861). Устав намесника од 1869. Устав краља Милана од 1888. Познија радња краљева против тог устава и против намесништва од 1889. Сукоб с радикалима. Повратак устава од 1869. Две уставне струје у Србији после тога. Постање устава од 1901. Смрт краља Александра и повратак устава од 1888. Устави српски од 1807 до 1901.

Без икакве сумње нема земље која је са својим уставним законодавством такву муку мучила као што је Србија. У бурним временима Карађорђева устанка, када се живело скоро непрестано на пушци и на ножу, изређала су се равно три устава: онај од 8 августа 1807, Родофиникинов; онај од 14 декембра 1808 године, Младена Миловановића, и онај од 8—11 јануара 1811, Младена Миловановића и Југовића, сва три с потписом Карађорђевим.[1]

[1] Види моју књигу: Уставно питање и закони Карађорђева времена. Београд 1907.

Идеја централне личне управе по старим балканским традицијама и по примеру Источно-Римског и Турског Царства, која се примењивала и у старој српској држави, и њој супротна, не мање старинска идеја кнежинске автономије, деловала је путем фамилијарних и личних интереса врховнога вожда Карађорђа и војвода, противника његових. На послетку је, 1811 године, нешто неопходном потребом, нешто силом и ауторитетом Карађорђевим надвладала централна и лична власт Карађорђева. С њом је Србија дочекала и своју пропаст 1813 године.

Кад је кнез Милош 1815 изашао на сцену да поправи несрећу од 1813, он је, без икаква нарочитог објављивања, просто наставио у своју корист практику самодржавне централне власти, коју је Карађорђе тешком унутрашњом борбом био за се извојевао. Та власг није била Србима лака, јер се, при ниској оновременој образованости, у практици брзо извитоперила и у самовољу и у злоупотребе, али паметнији су људи ћутали и нису дизали гласа, због тога што су знали да се неиријатољи Србије могу против великих интереса земаљских користити сваком унутрашњом борбом.

Тако се, и ако не без тегоба, дотерало до турских хатишерифа од 1830 и

1833, који се могу сматрати као први устав српски. Али хатишериф је унутрашњем уређењу само постављао основе, и на скоро. у почетку 1835, једним великим устанком. дође до првог озбиљног унутрашњег уставног уређења (из пера Димитрија Давидовића). Донекле би то био и последњи талас онога либералног покрета, који је Европом повејао од 1830 унапредак. Кнез Милош није био задовољан, јер је устав тај био концесија, којом је он утишао врло озбиљан унутрашњи покрет, и тога ради се кнез Милош држао устава, само да би сачувао задану реч. Осим кнеза Милоша. тим уставом није била задовољна ни гарантна сила Русија (по мистично-консервативним погледима цара Николе I), уз коју у томе пристане и Турска као сизерена сила. Налазило се, да је устав Давидовићев од 1835 сувише слободњачки, по угледу ондашњих западно-европских устава, и да сувише излази из границе хатишерифа, који је тадашњој Србији био органски закон. С тога се у вези с унутрашњим династичким и антидинастичким интригама и борбама уреди, те се устав од 1835 замени уставом турским од 1838, који је, на сваки начин на чисту штету домаћих автономних права, утврђених хатишерифима од 1830 и 1833, дат Србији од стране сизерене султанске власти из

Цариграда. При свем том Устав је тај остао у снази све до друге владе кнеза Михаила, која је, после смрти кнеза Милоша, настала 14 септембра 1860 године.

Обреновићи су свој излазак из Србији 1839 и 1842 године приписивали поглавито утицају турскога устава од 1839. С тога је, по другом доласку на владу. прва и главна мисао кнеза Михаила били да рашчисти с тим уставом и да Србија дâ устав по својим идејама, консервативан али европски. Да не би још неспреман и с турским градовима у Србији наишао на озбиљније заплете с Турском тога ради, кнез Михаило пошље одмах Јов. Мариновића у нарочиту мисију код Великих Сила да се обавести о њиховом мишљењу и о њиховим саветима. Корак је тај био нарочито основан на томе што се автономија Србије онда, по Париском Уговору, налазила под гарантијом Великих Сила. Савет је Великих Сила био да кнез не дира и не помиње нигде турски устав од 1838, тако да изгледа као да је он у снази, али иначе без обзира на њ да посебним законима уређује своју земљу онако како мисли да треба. Услед тога кнез Михаило изда одмах 1861 закон о централној управи (и данас у снази); закон о Државном Савету; закон о Народној Скупштини; закон о наследству престола и друге уставне

законе, управо поједине главе устава у облику посебних закона, од којих ниједан не само да се нимало не оснива на турском уставу него га формално мења, и ако се то нигде није назначавало.[1] Ту су уврштени закони: о Народној Скупштини, о Устројењију Државног Савета, о Наследству Књаж. Српског Престола, сви с даном 17 августа 1861. *Устројење централне државне управе* озакоњено је 10-ог марта 1862 године. С тим законима је, са свим независно од турског устава, донесен и закон о народној војсци, којим се цела земља уводила у војнички ред.

Кад после смрти кнеза Михаила дође на управу намесништво[2], оно, желећи раширити права народна законодавству и мислећи да је томе време, изда 1869 формални устав, противно правилу да се устави не доносе за време малолетства владаочева, и одузме законодавну власт Државном Савету, оставивши је искључиво Народној Скупштини. Устав од 1869, заснован с лабавим уверењем и неодлучан у својим начелима, није задовољио ниједну страну, те се опозиција против њега међу интелигенцијом отпочела одмах, али се због својих наредаба, згодних за круну

[1] Зборник закона и уредаба XV.

[2] М. П. Блазнавац, Јов. Ристић, Јов. Гавриловић (либерали).

и за владу, држао дуже него што се мислило да је могућно. Довитљивом краљу Милану са самодржавним прохтевима тај се Устав од 1869 свиђао касније више него првашњим његовим творцима. Тек на крају своје владе, кад је краљ Милан намислио, због своје занесености за Артемизом Христићком, да се растави с краљицом Наталијом и да напусти, тога ради, и престо, он објави да мења устав, сазове уставотворни одбор и Велику Народну Скупштину, те с великом помпом објави народу и да изгласати устав од 1888.

Краљ Милан није мислио искрено с уставом од 1888. Његово уверење је било да тај устав није за Србију и да ће се у практици брзо доћи до ретроградних тежења у корист самодржавне краљевске власти, за којом је он чезнуо. Што је ипак пришао к томе послу, разлог је што је рачунао да „фантазију“ слободоумља изигра њом самом и да попуштањем, веома популарним, замаже своје поступке према краљици Наталији, у којима је играла чиста краљевска самовоља, за коју је он сам знао и осећао колико је непопуларна. Пошто је знао да ће с новим уставом доћи на владу Радикална Странка, онда неначета и неистрошена, у којој је била огромна већина омладине и у народу и у интелигенцији и која је вештом агитацијом и свакојаким обећањима увукла у своју организацију многи прост свет, краљ Милан наименује намесништво, у ком су била два првака ондашње Либералне Странке (Јован Ристић и ђенерал Јован Белимарковић). Уз њих дода трећега, њему лично оданог ђенерала Косту С. Протића.

Али кад занесеност за Артемизом Христићком временом попусти; кад немирном и пуном активности краљу Милану досади беспослица; кад 1892 умре њему лично одани намесник ђенерал К. С. Протић, у краљу Милану се на ново пробуди воља за политиком. С намесницима се већ био разишао, јер нису умели да задовоље његове погледе на политику, а нарочито због тога што су његово писмо о напуштању очинских права, чланства Краљевског Дома и српског грађанства, употребили противно његовим расположењима. Краљ Милан је је рад био да га намесништво просто саопшти скупштини, а намесништво му је дало облик и снагу закона. Услед тога краљ Милан стане смишљати план да дигне и заостала два намесника и њихову либералну владу од 9 августа 1892. У почетку 1893 године пукне глас да се краљ Милан измирио с краљицом Наталијом. У Београду је, лицем на Св. Јована и сутра дан (7 и 8 јануара 1893), наступило живо и радосно уз-

буђење тога ради. У ствари је толико било истине, да је краљ Милан измирење заиста покушао, али без успеха, и да се видео с краљицом Наталијом. Говорио јој је да хоће да се убије због својих финансијских недаћа, и она му је помогла извесном сумом новаца (око 150,000 дин.), не хотећи улазити ни у какве даље везе с њим. Ипак је, на основу тога састанка, он, позније, 1893, 20 октобра, путем Архијерејског Сабора, укинуо познати акат развода од 11 и 12 октобра 1888. На скоро по том били су у Србији избори, на којима су либерали без успеха покушали да узму радикалима већину на основу устава и уставних закона од 1888. И скупштина се састала на дан 25 марта 1893, и из ње су изашли радикали и два напредњака (М. Гарашанин и Ст. Новаковић) који су били у скупштини. Краљ Милан, преко дворског лекара др. Л. Д. Докића, радикала, тада удеси наслон на радикале, јер су они имали највише изгледа да добију већину. С тим споразумом у џепу, он намести да се као маневра изврши дворска револуција од 1 априла 1893, којом буде збачено намесништво, без обзира што се тиме у Србији уводила опасна практика војничких пронунсијамената. Владу прими краљ Александар у седамнаестој својој години. Већ у јесен те

исте године краљ Милан промени тада заузети правац, и преко свога сина, почне радњу против радикала, која се отворено отпочне његовим повратком у Београд 9 јануара 1894, ма да је Русима био дао реч да то неће чинити. Већ 9 маја 1894 дотера се до обуставе устава од 1888 године и до повратка намесничког устава од 1869. То је и био крајњи задатак свеколикога тога плана.

Од тог времена политичари се поцепају на две стране. Једни су (радикали) били за повратак устава од 1888 године, а други су (већином напредњаци) желели повратак редовног уставног стања с ревизијом уставних начела од 1888 године, по прописима устава 1869, који је тада постојао, како би се уставна владавина утврдила и једанпут обезбедила од промена. Ових се начела држао поглавито кабинет Ст. Новаковића (25 јуна 1895 до 18 декембра 1896), и он га је путем скупштине и у практици почео приготовљавати.

Али ни од тога лечења уставног стања не би ништа. Утицајем краља Милана министарство Ст. Новаковића учини места радикалном министарству Ђ. С. Симића, којим је у практици и Радикална Странка примила Устав од 1869 године. И то се министарство у јесен 1897 сруши, да учини

места министарству д-ра Владана Ђорђевића, с којим се отворено започела лична краљевска владавина. Ово се министарство свршило женидбом краља Александра 1900, иза које је најпре дошло мешовито а по том радикално министарство. Тада је смишљен савез Радикалне и Напредне Странке (фузија) са задатком да осигура ревизију устава по плану Ст. Новаковића из 1896, по коме би се нови Устав, по споразуму са странкама, прокламовао највишом краљевском влашћу онако као што је учињено и с уставом од 1869-те 9-ог маја 1894 године. Тај устав је заиста прокламован 6 априла 1901 године и одликује се од осталих поглавито дводомним системом законодавног тела.

Устав од 1901 био је најгоре среће. Сам краљ Александар који га је дао, обуставио га је 25 марта 1903 на један час, да поизврши извесне неуставне ствари. А кад је 29 маја 1903 официрском завером краљ Александар убијен, враћен је одлуком законодавног тела у живот устав од 1888 године с извесним променама.

Тако је Србија од 1807 године до данас имала не мање него 12 уставних закона, од којих су многи једва ушли у праксу, или готово никако ни улазили нису.

По реду су ти устави ово:

1. Родофиникиново *Основаније правителства сербскаго* од 8 августа 1807, с потписом Карађорђевим. Извршивало се мало, јер се очекивала потврда цара Александра, која није дата, а и Карађорђе је сам касније устао против тога првога српског устава.

2. Карађорђев устав од 14 декембра 1808, објављен расписима, који се само у главноме извршивао због опозиције знатнијих војвода и због војевања.

3. Карађорђев устав од 8—11 јануара 1811, одмах извршен.

4. Турски хатишерифи од 1830 и 1833 године.

5. Устав Дим. Давидовића од 1835 године.

6. Устав турски од 1838 године.

7. Уставни закони кнеза Михаила од 1861 године.

8. Намеснички устав од 1869 године.

9. Устав краља Милана од 1888 год.

10. Устав намеснички од 1869, повраћен указом 9 маја 1894 године.

11. Устав краља Александра, по договору с политичким првацима октројисан 6 априла 1901 године.

12. Устав краља Милана од 1888, повраћен одлуком Велике Народне Скупштине после смрти краља Александра, с променама од 5 јуна 1903 године.

Вредно би било кад би се у дета-

ћима знале све прилике и мене које су у овим уставним заплетима играле одсудну улогу. Али је по недостатку опширнијега материјала, тешко извршити такав посао. У књижици „Уставно питање Карађорђева времена (Београд 1907)“ ми смо покушали да разјаснимо уставне кризе Карађорђева времена у онолико у колико по изворима сада приступним можемо да их познамо. У листовима који су овде ми ћемо покушати да објаснимо постање октројисаног устава од 1901, које скоро нимало није познато. Макар колико да тај устав припада у времена незнатна. испуњена домаћим трзавицама и личним ситничарством, има у њему понешто што је ипак од значаја. С тога ћемо почети од оног тренутка, у коме мислимо да су почетци уставне радње што се завршила уставом од 1901 године.

У самој ствари један је почетак како уставу од 1888 тако и ономе од 1901; оба су они израз политичких начела, која су, према људима што су их заступали, лабавија или чвршћа. Тога ради се и прича мора почети од првог озбиљног политичког корака, којим се тражила промена намесничког устава од 1869, с којим од почетка нико није био задовољан. Тога ради је тим новим уставима и после историја веома испреплетана. Кретање

уставних идеја једнога или другог правца уз то је још, по ондашњем политичком стању, нераздвојно испреплетано с персоналним утицајима, тако да излагање често изгледа као да се одвојило од свога правог предмета. Опоминьемо напред на ту испреплетаност, која траје све од 1888, од самог постања устава, па до 1902. Сви пак привидни испади из стварних граница предмета учињени су за љубав потпуности слике коју смо ради да дамо читаоцу, вољни да му изложимо нашу унутрашњу ондашњу борбу по њеним истинитим, стварним побудама и покретима. Пошто је та борба интереса и теорија заметнута у времену напредњачке владавине 1880—1883, пошто и она припада у тако звано „европеисање“ Србије, које је тадашња напредњачка влада као свој задатак поставила, и ми ћемо из тих времена почети конац нашега излагања.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА * БЕОГРАД *

I

Мисли краља Милана о Савету и Сенату. Уставни преображај у програму Напредне Странке и владе М. С. Пироћанца. Мисли краља Милана о томе послу. С падом Пироћанчеве владе 1883 заборављено и уставно питање. После рата с Бугарима (1885) то питање крећу Јов. Ристић, М. С. Пироћанац, Рад. Милојковић и Стојан Новаковић. Брачна распра између краља Милана и краљице Наталије. Одступање М. Гарашанина тога ради и разлом с напредњацима. Кабинети либерално-радикални, радикални и конзервативни. Развод краљевског брака. Промена устава (1888) и абдикација. Осигурана права краља Милана приликом абдикације. Развој спора краљевских супружника после абдикације. Права краљице Наталије и њен долазак у Србију. Удаљење краљевих родитеља из Србије. Краљ Милан напушта своја родитељска и грађанска права. Закон о изгнанству краља Милана из Србије.

I

Представници династија често сами нетачно знају своју властиту историју. Краљ Милан је, на прилику, мислио да су Обреновићи 1839—1842 изашли из Србије због уставних права датих онда народу, и због установљења Државног Савета, коме је задатак био да помаже владаоцу

и да га чува, а за који су, без сумње, најпре кнез Милош, а после и остали Обреновићи мислили да је измишљен само зато да дели власт с владаоцем. Љубав власти чинила их је, у неколико, суревњивим спрам Савета, коме је учешће у власти дато. Ако владалац сам мисли да му је власт у рукама не да чини што хоће он него оно што треба добра земаљскога ради, нема разлога да сумњичи на оне који су позвани да му у томе како год помажу. И тако је и краљ Милан, који је у многоме хтео да подражава кнезу Милошу, био позније против Сената, што је мислио да је установљење Државног Савета узрок изласку Обреновића из Србије. Међу тим као што је и краљ Милан сам имао за своје противљење установи Сената и других разлога (који су, може бити, главнији били), тако ни установљење Државног Савета уставом од 1838 није било ни из далека једини узрок одласку Обреновића из Србије 1839—1842. Промене династија су увек веома компликовани појави, и њихови узроци не могу да буду нигде у једном једином појаву или догађају, пошто се променама династијâ никад не приступа само од беса.

Године 1882, у мају или јуну, после проглашења краљевине у Србији, краљ Милан, у неком интимном разговору, са

свим при доброј вољи, рече писцу ових врста, да су изласку Обреновића из Србије много допринеле несугласице кнеза Милоша с кнегињом Љубицом. „Да тих несугласица није било, додаде краљ, не би Обреновићи били принуђени да оставе Србију. Природно је да је олакшан посао непријатељима, кад жена као кнегиња и владалица ради против свога мужа владаоца“. Ни ово се објашњење не би могло оправдати историјом као једини узрок, ма да је јасно да стоји као један од узрокâ. Не знамо ни сад каквим је поводом краљ дошао на те мисли и на тај разговор. Колико смо могли знати, у тај мах је био добро с краљицом Наталијом. Али је карактеристично да је краљ неколико година позније сам радио против тога истог начела, о коме је писцу ових врста тада говорио. Видеће се мало касније зашто се ово напомиње.

Као што се види из горњег побрајања у приступу, друго потпуно формално унутрашњом законодавном иницијативом изведено мењање устава у Србији, после оног покушаја од 1835 године, извршено је 1869 под намесницима и после смрти кнеза Михаила. Тај устав од 1869 остао је без промене пуних двадесет година. Једина му је неправилност што је израђен за време малолетства владаочева, про-

тивно позитивним законима онога времена.[1] Истом после ратова (1876—1878), кад је Србији Берлински Конгрес признао независност, у години 1879, при образовању Напредне Странке (састављене из млађих елемената дотадашње Либералне и Конзервативне Странке), истакне се у програму и замена устава од 1869 савременијим, либералнијим и више европским уставом. Кад Напредна Странка изађе пред публику с нарочитим органом „Виделом“, М. С. Пироћанац у лето (јуна месеца) 1880 нареди да Одбор Напредне Странке, који се редовно састајао и „Виделом“ управљао, изради и сам пројекат устава по својим мислима. И то се сврши у читавом низу састанака по пројекту који је сам М. С. Пироћанац израдио. Тај предлог устава израђен је био са законодавним телом у два дома (Скупштином и Сенатом), и ако се с таким склопом законодавног тела нису слагали гдекоји напредњаци.

Кад у октобру те исте године краљ Милан разломи с Ј. Ристићем и с либе-

[1] § 14 кнез-Михаиловог уставног закона о Народној Скупштини од 17 августа 1861 гласи: За време намесништва кнежевског достоинства не може у скупштини никаква промена устава предложена и закључена бити. Зборник XV, 139.

ралима и позове на управу људе из Напредне Странке, они не забораве тај свој предлог устава. Устав од 1869 имао је формалности за промену устава доста дугачке и тегобне. Члан 131 пише о томе овако: „Предлог о потреби да се какве измене или допуне у уставу учине, или да се који пропис истога протумачи, може учинити како књаз скупштини, тако и ова књазу. За закључење овог рада у скупштини изискује се да су две трећине од присуствујућих чланова за предлог глас дали, као и да две, једна за другом следеће редовне скупштине о томе учине сагласно закључење. Пошто је овако поступљено, онда ће се сазвати Велика Народна Скупштина да коначно реши, итд". Карактеристично је да устав од 1869 и не претпоставља промену целокупног устава. Да би, дакле, за редовну промену устава земљиште приготовила, Напредњачка Влада М. С. Пироћанца предложи скупштини 1881 предлог о промени устава. М. С. Пироћанац је читавим низом чланака у „Виделу" пропратио и објашњавао овај предлог. На следујућој скупштини од 1882 предлог се понови. Оба предлога добију и владалачку потврду. По схватању М. С. Пироћанца и његове владе редовна се скупштина није могла више бирати по уставу за који стоје две од

краља потврђене одлуке да га ваља мењати. С тога се имало прво приступити промени устава, па изборе за нову скупштину вршити по новом уставу. Међутим исте 1883 године 9 маја била је закључена и потписана конвенција међу Аустро-Угарском, Турском, Бугарском и Србијом о железничким везама, у којој је Србија била везана да изврши ратификацију 1-ог октобра 1883. Ваљало је, дакле, на једну страну имати од редовне скупштине до 1-ог октора 1883 законску одлуку о пријему конвенције, и ваљало је, на другу страну, чинити изборе за Велику Народну Скупштину. И влада и странка биле су у тај мах тако истрошене да нису могле озбиљно ни помишљати на Велику Народну Скупштину за промену устава. С новим, први пут искрено датим слободама, уз несрећни случај банкротства Бонту-а, с којим је влада (управо преко своје воље) била погодила грађење железнице, у земљи се дигла за рачун радикала толика агитација, да је са свим сигурно било да влада не може даље радити на извршењу свога програма и да ће и влада и програм пропасти.

При свем том, пошто је на влади било да до последњега часа могућности иде у програму прописаним путем, и пошто је, с друге стране, у послу уставног

питања ваљало и краљу одрешити руке, влада одлучи да због горе поменуте конвенције о железничким везама нареди редовне изборе, али да се та скупштина сазове 15-ог септембра 1883. Међутим да се узрок таквог поступања објави као мотивација указа о редовним изборима, и да се одмах у истој представци назначи да влада те изборе врши на питању уставне промене, и да ће ускоро за тим приступити к изборима за Велику Народну Скупштину. Ако би, дакле, влада на изборима за редовну скупштину добила, приступило би се изборима за Велику Народну Скупштину. Ако ли би влада на поменутим изборима изгубила, она би, по правилу, одступила, а краљу би биле одрешене руке за уставно питање. С тим је планом пуштен указ од 5 августа 1883 о редовним изборима, одређеним за дан 7 септембра, а уза њ мотивација и представка владе с отвореним истицањем уставног питања у „Српским Новинама“ од 6 августа 1883.

Мислећи на ово, М. С. Пироћанац је већ у јулу 1883 наредио нарочите састанке министара напредњака у свом кабинету (М. Гарашанина, Чед. Мијатовића, Д. Г. Радовића, Ст. Новаковића) са задатком да утврде као министри нацрт устава, који би се као такав и краљу поднео. То је извршено у првој половини месеца јула

1883. По наредби председника министарства М. С. Пироћанца, тај су утврђени нацрт устава предали краљу М. Гарашанин и Ст. Новаковић. Краљ их прими (по памћењу 20 јула 1883) веома хладно; назва устав *црвењачким* и немарно га спусти поред себе. Непознато је откуда је могао још непрочитан нацрт назвати *црвењачким*[1]. Ваљда му је у току рада неко од наших другова давао извештаје. У осталом краљ Милан није нимало крио да не мари за ту тачку нашега политичког програма. Да је он за њу марио, она се, по горе наведеном 131 члану устава од 1869, за час могла привести у дело, пошто су се краљевом иницијативом у промени устава уклањале све формалности. Одношаји између краља и министарства били су већ охладнели. Краљ је, без сумње, кухао у глави план нове владе и новог начина управе. Избори се, међутим, сврше, као што се напред очекивало, на штету напредњака. И М. С. Пироћанац у оставци своје владе, која је штампана у „Српским Новинама“, опет назначи да је влада пала на питању уставном. Међутим краљ Милан

[1] Тај текст је после штампао др. Владан Борђевић у једном свом чланку „Какав устав треба Краљевини Србији“ у Отаџбини за 1887, а он се налази у потпуном тексту и у овој књизи у прилогу.

у писму које је М. С. Пироћанцу упутио на растанку с његовом владом, није хтео ниједном речју да помене ни уставно питање ни рад кабинета на њему, ма да о другим, мање значајним стварима, има у писму ласкавог и пуног признања помена[2].

У народу се очевидно кухала црноречка буна, и краљ Милан позове на владу Николу Христића.

И после црноречке буне, у министарству М. Гарашанина, у ком је био министар унутрашњих дела (фебруар 1884 — мај 1885), Ст. Новаковић је рад био да не напусти ни програм Напредне Странке ни уставно питање. Али се тада још најмање могло с краљем говорити о уставном питању. Место тога избијала је у њега све више на видик автократска тежња личне владавине, у којој се од министара тражило само да врше вољу краљеву. С тога је Ст. Новаковић 1885 и оставио министарство Гарашанина.

У јесен 1885, под пуном струјом автократских прохтева краља Милана, објави се и рат Бугарској. На крају 1885 године, кад су од стране краља Милана пок. Ј. Ристић, М. С. Пироћанац, Рад. Милојковић и Ст. Новаковић били упитани о начинима којима да Србија исплива из тегоба несрећног бугарског рата, горе

[2] Српске Новине од 20 септ. 1883, бр. 204.

поменута четворица предложе краљу промену устава на либералној основи, као један од поступака којима би се Србија имала и могла истаћи изнад Бугарске.[1] Ни тада краљ Милан није хтео о томе ништа да чује. Место тога, он је, у тешким тренутцима бугарско-српског рата, који је изгубљен поводом његових автократских прохтева у самом ратовању, озбиљно помишљао на абдикацију. Али се тада све то стишало. Краљ је продужио владавину по свом начину; на устав и на абдикацију за време се престало мислити.

Непосредни повод да и једно и друго ускоро опет на видик изађе, покаже се нѐ из унутрашње политике, него из брачнога живота краљевог, откуда му се нико није надао.

У чланку Ст. Новаковића о Бугарско-српском рату наговештено је да је у својој нервозности међу разним другим сумњама краљ Милан био себи увртео у главу и сумњу да краљица Наталија тежи да га с престола збаци, па да она, с малолетним сином, потоњим краљем Александром, остане на престолу.[2] Један извор тој сумњи био је и у тадашњој популарности краљице

[1] Текст мемоара штампан је у чланку „Бугарско-српски рат и оновремене кризе 1885—1886“ у Годишњици XXVII стр. 45—48.

[2] Годишњица Николе Чупића XXVII, 44.

Наталије, која у послу око неговања рањеника није знала шта је умор и старала се да је добра и блага према свакоме, мислећи просто да тиме служи интересима Краљевскога Дома. Истини за љубав морамо казати да се у краљице Наталије доиста налазила извесна наивна наклоност к популарности. У једном свом мемоару из тих година, краљица је Наталија забележила како је краљ Милан често кори што љуби своју нову отаџбину као да је у њој рођена. У истом мемоару је краљица Наталија забележила како је краљ Милан био на њу љубоморан због њене све веће популарности до те мере да је хтео тога ради и да је уклони. О Јов. Ристићу на истом месту, краљица Наталија бележи да је био против ње због тога што је желео да се наново докопа намесништва, па је радио такође да уклони краљицу „јер би се могло догодити да се намесништво њојзи понуди!“ То, у осталом, није могло бити по ондашњем уставу.

Брачни живот краља Милана имао је и пре бугарског рата мутних дана. У време пак пред бугареки рат целе 1885 било је много говора по Београду а и по страним новинама о чудноватом краљевом понашању према кћери ђенерала Ђ. Катарџије, ујака краљевог, Марији (коју су звали Miochon). Српске госпође,

које су краљици Наталији ближе биле, опомињале су је да те ствари не узима олако, али се она зато срдила на њих и продужила је да Miochon и даље обасипа својим поверењем. У пролеће и у лето 1885 краљ скоро са свим престане извозити се у шетње с краљицом. Једнако је излазио с Miochon и на колима и на коњу. Срдио се страшно на писање новина и на говор по Београду. Као министар унутрашњих дела Ст. Новаковић му је (у пролеће 1885) једанпут отворено казао да говор на који се краљ толико жалио налази корена и хране у његовим властитим спољним поступцима, и да би засушно чим би престали поступци који га хране. Краљ је очевидно љутито, али с ћутањем саслушао то објашњење, па је по том продужио своје понашање.

Кад је у току бугарско-српског рата краљ 1885 уочи Божића дошао у Београд на неколико дана по извесном послу,[1] више од три месеца после одласка у Ниш пред бугареки рат, догодио се због Miochon један сукоб међу краљем Миланом и краљицом Наталијом тога истог вечера. По доласку је служена вечера. Како је Miochon становала у кући г-ђе Томаније (бабе краља Милана), краљ Милан оде одмах к њој, проговоривши са

[1] Годишњица Н. Чупића XXVII, 49.

краљицом, и почне се примицати опозицији, онда савезним партијама либералној и радикалној, с рачуном да му она помогне у питању развода и после у питању абдикације, о коме се, у тај мах, у осталом, још није ни слутило, ма да је и оно под пепелом тињало. С тога су те две странке одмах заузеле према разводу краљевског брака положај знатно мекши од Гарашанинова. Ј. Ристић стане на чело тој струји и новом кабинету либерално-радикалном, који прими управу 1-ог јуна 1887. Кабинет Јов. Ристића ипак није трајао ни до краја те године. Декембра 19-ог заступио га је чисто радикални кабинет под председништвом Саве Грујића. Али ни тај није остао ни пет месеци, јер 14-ог априла 1888 дође на место његово чисто конзервативни кабинет Николе Христића. Политичке боје нису ту играле

држати Аустрије, јер она треба нама, а ми требамо њој". Краљица само препоручује, да се треба према Аустрији држати „затегнуто и у свом достојанству". У једном телеграму од 28 новембра краљици краљ тврди, „да Сашин интерес захтева, да се с Аустријом живи добро", и препоручује јој, да све депеше саопштава Кевенхилеру. У тим психолошки веома знатним писмима краљ стоји једнако на идеји абдикације и са краљицом једнако додирује питање о осигурању сина и династије. Та писма допиру већ до пред Божић. Како је разлом наступио, изложено је горе. Сва су писма писана француски.

никакву улогу. Питање развода краљевског брака бујало је у тишини, и није нимало попуштало. Краљица се са сином готово непрестано бавила на страни, у Јалти, на Криму и у Италији. Краљ Милан је био смислио план да то питање разломи. У томе плану је велико место заузимало одузимање престолонаследника, краљевића Александра, од матере. То се извршило такође, под владом Николе Христића, посредовањем и силом царске немачке власти у лето 1888 године у Визбадену. С разводом заједно краљ Милан је смишљао и абдикацију и промену устава: абдикацију ради својих намерâ и потребâ, промену устава ради опозиције, коју је хтео да употреби. План је био распоређен у више сценâ и на више вршилаца. Кабинету Николе Христића, као најпослушнијему, одређено је било да сврши с питањем развода и по том, у накнаду, да дâ земљи што либералнији устав. Ово друго још и зато да се не би мислило да и најмањи део иницијативе за промену устава, а по том и благодарности, припада коме другом осим краља. Док се свет од тога још не би разабрао, дошла би абдикација, којом би влада поверена била радикалцима, уз обману као да се краљ Милан уклања испред њихове бројне и популарне надмоћности и пошто их је

обавезао уставном променом. Иначе је тачан био рачун, да је отварање демократских распри око безбројних ситних политичних и личних питања најбоља одбрана од какве год антидинастичне акције у народу. Абдикацијом је уз то краљ Милан поглавито рачунао да осујети све уображене планове краљице Наталије, и збацујући себе, да и њу збаци с престола. Игра с уставом била је неискрена, везана са задњим мислима. Краљ је у себи мислио, да онај устав, који је он с пуно театралности потписао, није за Србију[1], и очекивао је, да ће земља ускоро бити принуђена, да тражи другојачију, патријархалну и консервативну управу, по старим традицијама. Најмногобројније странке у земљи, које је све дотле он сматрао као непријатеље земаљске, радикалну и либералну, увукао је тим вештим привиђењем у своје мисли за развод и против краљице Наталије. Напредњаци.

[1] Онај дан, кад је устав свечано потписан, краљ Милан лично зовне, одмах после потписа устава, једнога од својих наоданијих пријатеља, да му се сутра дан јави. Лице је то било присутно свечаном потпису устава. Сутра дан краљ Милан га је примио у спаваћој соби и одмах га је питао како му се чини нови устав. Упитани одговори да је устав леп и слободоуман, али да по његовом мишљењу није за нас, пошто ми за такав устав још нисмо зрели, да ће он само бити извор разних недаћа, да се с њиме неће моћи

чији се шеф Милутин Гарашанин изложио за одбрану династичких интереса и узео линију против развода, остали су скоро изван закона. без икакве заштите од страсних напада напуштених својих противника, који сами нису видели у чему се находе.

Сви савременици схватали су, и који су живи мисле и данас, да су развод, устав од 1888 и абдикација потекли из једног истог извора, из плана о разводу краљевског брака. Осим савременикâ то се види и из устава самог и из осталих главних службених аката о абдикацији.

Кад се пажљиво читају чланови устава од 1888 види се, како су поједини чланови у напред спремани за поједине потребе, које су касније, по плану краљевом о разводу и абдикацији, на извршење дошле. Такав је нпр. члан 70 устава, у ком је

владати и да ће се из њега изродити права анархија. На те речи краљ Милан одговори само: „Тако и ја мислим!“ Кад га је лични пријатељ, упрепашћен таквим одговором, упитао: зашто је онда давао такав устав, кад је у његовим рукама било, да га створи барем у консервативнијем духу? Краљ Милан на то одговори: „Сви су викали и тражили што слободнији устав; зато сам га дао, хотећи да доведем то питање до апсурдности и да тако докажем, да за Србију још није такав устав.“ Овај важан податак имамо од самог тог лица, које је с краљем говорило.

напред постављена одредба за абдикацију и за *постављање* намесникâ, каква се ни у ком другом уставу не налази. *„Ако би Краљ* (читамо у том 70-ом члану устава) *за својег живота пренео своју власт на својега малолетнога наследника, он* **има право, да сам у исто време наименује три Краљевска Намесника.“** О наименовању намесника краљ се старао такође још у јесен 1888, када се с Јованом Ристићем на договор састао у Абацији[1]. Понашање самога Јов. Ристића већ је и у лето 1888 било загонетно. Кад је тога времена ђенерал Ђ. Хрватовић смислио био, да се главнији људи из свију партија договоре, па да заједнички учине краљу представку, да развод напусти и с краљицом се помири, Ј. Ристић није хтео на то пристати, и тим је осујетио корак, који је био смислио Ђ. Хрватовић. А такав корак је у једној прилици у Румунији, кад се двор био повео да учини погрешку у женидби престолонаследника, донео најбоље последице.

У глави о краљу и уставу од 1888 године много се говори о намесницима,

[1] У своме писму од 3|15 марта 1893 г. париским новинама „Temps“-у краљ Милан сам говори, како је „абдикацију спремао одавно и како му је у томе био главни сарадник Јован Ристић. Њему сам — вели краљ — у октобру 1888 поверио своје планове и објавио намењену му улогу.“

а нимало о краљици. Краљица се помиње на једном једином месту, у чл. 73, за случај да по смрти краљевој остане трудна, што је преписано из других устава. Краљ Милан је све то нарочито наместио, да би изгледало да устав *сматра краљицу Наталију као разведену* и као да је писан при стању у коме краљице нема у Србији. Враћајући се из Цариграда 12 јула 1889, краљ Милан је говорио намеснику ђенералу Јов. Белимарковићу и председнику владе ђенералу С. Грујићу, који су му изашли на сусрет у Пирот, да је чланом устава (од 1888) о наследству (57-им) самим уставом развод признат, и по томе да краљица Наталија није више српска него руска поданица и да јој се као таквој и долазак у Србију може забранити[1] Ово је краљ Милан изводио поглавито из игнорисања краљице у уставу, које је сам с истом намером у устав протурио. У прилог томе схватању говори нарочито члан 72 устава о васпитању, такође оригиналан и нарочито спремљен за прилике у којима се свршила абдикација. „О васпитању малолетнога краља (пише у томе 72-ом члану устава) стараће се намесници, *ако је малолетни краљ наследио преминулога краља;* **ако ли је пак он дошао на престо по одступању краљевом, о њего-**

[1] Белешке ђен. С. Грујића.

вом ће се васпитању старати краљ који му је предао власт".

И из осталих службених аката онога времена види се да је абдикација поступак из раније смишљан. У акту абдикације краљ Милан сам каже да тим чином, којим се његова „улога свршава", *„даје следства својој већ од дужег времена утврђеној намери"*. Исту су фразу поновили и намесници у своме прогласу од истога дана. Али ма да је том приликом краљ Милан давао уверења како се „у том чину" његова улога свршава, како му се владавина дели на две епохе, од којих се прва окончала спољним тековинама, а друга „великом уставном реформом", како је устав Србији дао *„не себе но сина свог и Србије ради"* и како ће по том живети *далеко од сваке политике*, краљ Милан је одмах сутра дан с намесницима потписао тајни акат о материјалним пословима дворским и о краљици Наталији. Тим уговором краљ Милан је, мимо абдикацију, у тачки 1-ој *„задржао себи право"* да се у Србији бави, да одлази из Србије и да долази у своју отаџбину према својој потреби и своме нахођењу у толико пре што му је чл. 72 устава признао право да се брине о васпитању свога сина, младога краља. У томе уговору је главна тачка 7-ма, ради које је, без икакве сумње,

дошао и устав и абдикација и тај уговор. У тој тачки „Његово Величанство краљ Милан изјављује да имајући по чл. 72 устава земаљског искључно право бринути се о васпитању малолетног краља, одсудно се противи сваком посредном или непосредном утицају своје разведене супруге а матере краља Александра на његово васпитање, сматрајући да њено мешање може битн од најштетнијег утицаја на васпитање младога краља." Ипак је краљ Милан примио предлог намесникâ „да млади краљ може једаншут преко године (о феријама) или више пута у пратњи свога гувернера обићи своју матер *у коме месту у иностранству, које ће одредити краљ Милан* у договору са намеснишшвом".

Намесници су пристали на овај акат, али су још онда многи мислили, да се тим једностраним актом нису могла окрњити ничија права[1], па ни краљичина, пошто

[1] На састанку Народне Скупштине од 30. марта 1891 председник тадашње владе Н. Пашић казао је пред Народном Скупштином о овом уговору: „Да је протокол између Краља Милана и Краљевских Намесника приликом абдикације природна последица тога акта, нарочито при недостатку Дворскога Статута," али је додао, да се „Влада држи само Устава и државних закона, и, према томе, не може бити ни говора, да ли Влада сматра овај протокол као обавезан за себе и земљу. На протоколу Влада нити је пот-

ни развод није био изречен судом него једностраним актом самога краља. Остајало је да се види како ће се према свему томе даље понашати сама краљица Наталија.

Како је ту ствар схватала влада, видеће се из једног одговора председника њеног ђен. С. Грујића на питање повереника краљичиног, пуковника А Симоновића. Кад је пуковник А. Симоновић 11 маја 1889, полазећи краљици, дошао да се код ђен. Саве Грујића извести о новоме положају с погледом на краљицу Наталију, г. ђен. С. Грујић му је казао као саопштење за краљицу саму, да „за сад она једино може да се ослања (и по томе да ради) *на своја грађанска права* једне Српкиње, а права као бивше владарке, као члана владалачке фамилије и матере сва су раздвојем (да се не рече разводом) брака и абдикацијом од 22-ог фебруара доведена у питање“. Председник владе се пажљиво чувао да помене уговор међу краљем Миланом и намесницима, који је био права основа његовој изјави. На случај доласка краљице Наталије у Србију, „у Двор би — рекао је ђен. Ст. Грујић,

писана, нити он има обавезну силу за целу земљу. Поменути протокол имао је обавезну силу, у колико се не би косио са постојећим законима, само за потписнике“.

могла да одседне *само по измирењу или са пристанком краља Милана*“.[1]

На тој се основи почела владавина намесништва 1889. Као што су се одласком краља Милана у својим политичким рачунима користиле неке политичке странке, тако је тим мислила да се користи и краљица Наталија. Отуда је изашла последња фаза политичке борбе између ње и краља Милана.

Природно је што је краљица Наталија желела такође да одговори на толике ударце. наперене против ње. И одмах после абдикације, она је почела смишљати да се и она користи новим слободама и да се врати у Србију. Већ 11-ог маја 1889 (као што напред споменусмо) ми имамо доказе о тој намери. Краљичин повереник и познији коморник, пуковник А. Симоновић походио је горе поменутог дана ђенерала С. Грујића, председника владе. Ђенерал С. Грујић је тада, осим горе поменутог, саветовао краљици, да се, пре свега, успокоји: да *не рачуна на званични позив* за повратак, *нити да се у Двору настанити може*. Бар до јесени на повратак да не мисли, а кад се на то реши и за то згодан моменат избере (нпр. за трајања или при свршетку скупштине), тад треба само за повратак да јави. Време и кра-

[1] Белешке ђен. Саве Грујића.

љичино даље понашање учиниће да ће и краљ Милан на нешто пристати чему се сад противи. Гледаћемо да га саломимо да јој Ниш двор на уживање стави.“[1]

Ускоро се дала прилика да се поведе о овоме разговор с краљем Миланом. Пошто се за време пута краља Милана по Истоку (март — до половине јула 1889) извршило много којешта у Србији, 11 јула пођу преда њ намесник ђен. Јов. Белимарковић и председник владе ђен. Сава Грујић на граничну станицу у Пирот. Види се да је краљ Милан био већ извештен о намерама краљице Наталије да се врати у Србију, којима би се многе његове комбинације реметиле.

Пошто је ђен. Сава Грујић поручио краљици да се она. ослањајући се на своја грађанска права, може вратити у Србију по личном праву и приватно, очевидно је да он, као одговорни министар, није хтео да се отворено противи употреби личних права краљице Наталије као грађанке. Изгледа да иницијатива у тој ствари припада краљици самој. Ђенерала Грујића је очевидно пекла та ствар, јер он почне о њој разговор у возу приликом повратка краља Милана из Цариграда. Без сумње је дошла на ред употреба краљ-Милановог допуштења у

[1] Белешке ђен. С. Грујића.

ономе уговору, да се краљ Александар може видети с мајком о феријама. Као што се из горе наведеног текста види, уговор је гласио да се виђење може извршити *у иностранству*. Ђен. Грујић је покушавао да продре да се то виђење може извршити у Србији. Ђенерал Грујић је очевидно рачунао на неку стишаност и попустљивост краља Милана у томе послу. Али узалуд. Краљ Милан је о краљици опет говорио с раздражењем. На предлог ђен. С. Грујића да се краљица са сином види у Србији није хтео никако да пристане. Разговор се отворио о томе (као што је напред већ наведено) је ли она српска грађанка или није. Краљ Милан је упорно тврдио да „разведена“ краљица није више српска грађанка и да јој се долазак у Србију и борављење у њој може забранити. „Ја сам — бележи ђен. С. Грујић — побијао ове његове наводе и доказивао да јој се не може долазак у Србију забранити и да је онда мудро *да јој се пропише како ће доћи и где ће становати, и да би тога ради најбоље било ставити јој на расположење нишки двор.* Краља је бележи даље ђенерал — мој предлог више раздражио, претио је прокламацијом, одласком из земље, итд.“[1]

[1] Белешке ђен. С. Грујића.

Пошто је овде био готов сукоб међу председником владе и намесништвом, које је било везано уговором с краљем Миланом и његовим начином сматрања, приступило се отклањању сукоба. Краљица Наталија је боравила у Криму, у Јалти. Прибегло се, дакле, посредовању руске владе код краљице Наталије, да она „у интересу династије“ напусти свој план доласка у Србију противно уговору намесништва. У тај мах је српски посланик у Петрограду био г. Ђ. С. Симић, који је, по својим личним везама, био с краљицом Наталијом у одличним односима. И утицај г. Ђ. С. Симића као и утицај царскога министра Гирса стављен је био у игру да одврати краљицу Наталију да у тадашњим приликама иде у Београд и да излаже себе, младога краља Александра, намесништво и владу (којој је на челу био краљичин пријатељ ђен. Сава Грујић) многобројним неприликама. И заиста, могућно је да би многе ствари у овоме несрећном брачном спору, а по том и у Србији, окренуле другојачије, да се краљица Наталија умела уздржати. У тим преговорима међу Српским Посланством из Петрограда и Двором краљице Наталије у Јалти прошло је и лето 1890. и преговори су остали без успеха.

Најпосле краљица Наталија изврши свој план, дође у Београд око половине

септембра 1890 и настани се у приватном стану, код госпође Бучовићке (у Ресавској улици). Пошто је председник владе био на основу устава на страни краљице Наталије, и пошто се није хтео изазивати никакав скандал, намесништво не могне приступити никаквим насилним мерама да овакав, чисто приватан, долазак краљице Наталије спречи. С тога потеку сад други кораци од стране краља Милана, који су били гола беспослица раздражене ћуди, али којима је задатак био да одржи уговор од 23 фебруара, потписан тога дана с намесницима и да истера своју вољу. И пошто је родитељска распра на престолу у Србији била већ свакоме досадила и постала европски скандал првог реда, који је само штете чинио и онако јадноме угледу Србије, и намесништво су и влада најрадији били да оба родитеља како год удаље од Србије, а свакојако су дужни били да се постарају да од Србије не начине театар тога скандала. Краљ Милан, вешто уочивши ову потребу, пође и даље, тобоже на сусрет овим расположењима а у ствари с крајњим планом да краљицу Наталију, рукама намесништва и радикалне владе, отера из Србије.

Уздајући се у варљива уверавања појединих радикала и народних посланика да ће се гласом Скупштине моћи у њену

корист поколебати и променити одредбе уговора међу краљем Миланом и намесништвом, краљица Наталија се обрати Народној Скупштини 24 новембра 1890 жалбом и доста дугим мемоаром. Кад је ствар дошла пред намесништво и министарски Савет, одлучи се за први мах да министар унутрашњих дела спречи публикацију ових докумената путем штампе. На састанку Министарског Савета од 29 новембра 1890 утврђен је дневни мотивисан ред на жалбу краљице Наталије, наравно у сагласности с дотичним уговором. И сутра-дан, 30-ог новембра 1890, Народна Скупштина у тајној седници донесе ову одлуку у форми прелаза на дневни ред. „Пошто нема закона, на основу којега би Народна Скупштина могла да цени и доноси одлуку о предмету ове жалбе; пошто, даље, оно што је и у колико је о томе одређено Уставом не подлежи решавању редовне Народне Скупштине — то Народна Скупштина ову жалбу није могла узети у поступак него прелази преко ње на дневни ред. Но у исто време Народна Скупштина, побуђена овим актом, изјављује жељу да Влада, у споразуму са Краљевским Намесницима, настане да се отклоне штетне последице које размирица краљевских родитеља доноси по интересе земље и углед

престола“.[1] Али краљица Наталија није мислила да се креће, и краљ Милан је, у своме нестрпљењу, морао приступити даљим жртвама да своје планове изврши.

Горе је на свом месту назначено како је уговором од 23 фебруара 1889 утврђено, да се краљу Милану заједничавају сва права код сина, и управа његовим васпитањем, и могућност да одлази и долази у Србију кад хоће, докле је истим уговором матери, краљици Наталији забрањено да долази у Србију, да се са сином *у Србији* вића и да каквим год начином утиче на синовље васпитање. Пошто намесништву ни Радикалној Партији, која је под њим земљом управљала, није могла бити пријатна ова неједнакост у правима, и та их је неједнакост из уговора од 23 фебруара 1889 морала непрестано жуљити, природно је да су они имали рачуна да се користе приликом, која се створима доласком краљице Наталије у Србију, те да горњу неједнакост изгладе. С њихове је стране, јербо је у њиховом интересу, могао доћи предлог Краљу Милану, да би најлакше било свршити ствар с краљицом Наталијом, и израдити да она остави Србију, кад би се и краљ Милан склонио, да до пунолетства краљева не долази у Србију и да напусти

[1] „Народна Скупштина“, I, 161—162. Белешке ђен. С. Грујића.

права, која су му била осигурана уговором од 23 фебруара 1889 г. Сазревањем тога програма, који је имао за задатак да поврати паритет не у корист краљице Наталије него на штету краља Милана, поколебао се положај ђен. Саве Грујића, који је више тежио да паритет поврати увећањем права краљице Наталије. Како ни намесници, ни краљ Милан нису хтели на ту страну, ђен. Сава Грујић дâ оставку, која му се и прими. Састав новога кабинета буде поверен Н. Пашићу, који се, без сумње, споразумео с намесницима, каква ће бити основа владе што се тиче будућег положаја краљевих родитеља. Кабинет је Н. Пашића примио власт 11 фебруара 1891 године.

Н. Пашић, заиста, одмах приступи енергичнијем раду на расправи питања о краљевским родитељима *на основи удаљења оба краљевска родитеља из земље за време малолетства краљева*. То је основа, на коју ђен. С. Грујић није хтео да пристане. Да би се то што брже извршило, намесништво и влада позову краља Милана, да дође у Србију. Краљ Милан се одазове одмах томе позиву и дође у Београд 21 фебруара 1891 уочи свечаног дана прогласа краљевства у Србији, који се онда још славио као народни празник. Кад се краљ Милан на железничкој станици поздравио с Н. Пашићем. изјавио му је, како му је прошле

јесени при повратку из Београда у Париз прорицао, да ће га при другом вијећењу застати као министра председника и да се искрено радује, што се сад то обистинило[1]. Народу је кроз новине објављено, да је краљ Милан дошао да проведе са сином народну светковину проглашења краљевине. У ствари су почели преговори о удаљењу краљевских родитеља из Србије. И пошто је краљ Милан страсно желео удаљење краљице Наталије, једино средство, које му је могло намесништво предложити. било је да се из Србије удаљи и он, краљ Милан.

Чим се то опазило, јасно је било, да се уговор од 23 фебруара 1889 г., закључен у корист једностраних погледа самога краља Милана, а против паритета у правима мајке, краљице Наталије, не може такав одржати. То је довела краљица Наталија својим протестом, својим доласком у Београд, макар да се ту морала сместити у приватном стану, и својим држањем. Краљ Милан је, изгледа, сам увидео неизбежност такога изласка, и пошто је концесија била у његовим рукама, смислио је, да је уцени тешким финансијским жртвама, којима је рад био, да своје финансијско стање у ред доведе.

[1] Белешке ђен. С. Грујића.

Интересантно би било да се тачно зна, ко је смислио ту погодбу о концесији и о уцени, и ко ју је коме први поменуо. Ми бисмо мислили да су намесници могли узети иницијативу и поменути краљу Милану да им том концесијом помогне, а краљ Милан да је онда са своје стране поменуо своје финансијске потребе. Један од ондашњих министара рече нам обратно, да су понуде, напротив, биле учињене од стране самог краља Милана, и да је он одмах ставио на расположење све, само да се и краљица Наталија уклони из Србије, а њему да се финансијски помогне. Могућно је да је и тако било, и да је својом понудом једне могућне расправе краљ Милан хтео једно да поштеди сам своје достојанство а друго да одобровољи намеснике ради финансијских жртава. Осим тога могућно је да је краљ лукаво тим начином хтео да дозна докле иду праве мисли владе и намесништва, јер би се, иначе „људи из разних обзира уздржавали да то отворено искажу“.[1] У том погледу је

[1] За доказ могао бих се позвати на краљево полагање питања о абдикацији у децембру 1885 год. преко краљице Наталије Јов. Ристићу, М. С. Пироћанцу, Рад. Милојковићу и Ст. Новаковићу. Види о томе чланак „Бугарско-српски рат и оновремене кризе“ Годишњица Николе Чупића XXVII., стр. 40. Ти су људи схватили то и као кушање и као — клопку, од које им се треба чувати.

постигао што је хтео, и ствар је одмах тим правцем и упућена, док се краљ Милан још бавио у Београду. Краљ Милан је тада тражио за расправу свога финансијског стања три милиона динара. За један милион нађе се да му се може дати као позајмица из државне касе на рачун цивилне листе краљеве. За два милиона није се могло наћи средстава код куће, него се влада обрати за помоћ у Петроград. Пошто се догодило, да је тада умр̏о велики кнез Николај Николајевић, употреби се та прилика, те се у Петроград пошље сам министар финансија др. М. В. Вујић, да се о овоме послу састара. Изгледа, да је по наредби самога цара предато два милиона динара из царских новаца Волшко-Камској Банци, да она, уредним путем, те новце преда краљу Милану као зајам на јемство краљевог имања. Посао у Русији није се могао одмах свршити. Погодба, коју је нудио краљ Милан, да дâ реч да се у Србију неће никада враћати и да се одрече и српског грађанства, у Русији је радо примљена и изгледа, да је за ту часну реч извршење зајма било везано.

Међу тим, пошто је краљ Милан рад био, да се што пре врати у Париз, смисли се, да се одмах сврши први део посла. Дана 30-ог марта упути краљ Милан једно писмо намесницима, које намесници истога дана

саопште Скупштини. Писмо је пуно фраза и доста дугачко. Задатак му и садржина у овим су неколиким врстама: „Желећи са своје стране олакшати положај оном стању, које сам сâм створио земаљским Уставом новим и својом абдикацијом, у дубоким осећајима верности и оданости према узвишеној личности драгог ми сина и Краља, са уверењем о мудрости Краљевског Намесништва, о осећајима родољубља и преданости Краљевске Владе и Народне Скупштине, као и целог народа, ја сам намеран отпутовати кроз неколико дана, а уздржаћу се од доласка у Србију до пунолетства Његовог Величанства Краља Александра I.“ Народна Скупштина доста је хладно примила ово писмо. Један владин човек предложио је спремљен прелазак на дневни ред после овог саопштења, али се о њему повела дугачка дебата, у којој је учествовао и М. Гарашанин. Дебата је испољила веома мало старања, да се чувају обзири пажње према доскорашњем краљу и краљу оцу. Знало се шта је позади и зашто се све то спрема, и тај посао није изазивао никаква поштовања. На послетку је примљен дневни ред овим речима: „Народно Представништво прима с признањем свечану изјаву Његовог Величанства Краља Милана, да до пунолетства Његовог Величанства Краља Александра I неће долазити у Србију. Према овоме Народно Представништво, доследно својој одлуци од 30 новембра пр. год., ставља у дужност Краљевској Влади и овлашћује је, да издејствује како би и Њено Величанство Краљица Мати живљењем ван Србије до пунолетства Краља Александра I допринела, да се отклони све што би могло бити штетно по интересе земље и углед престола.“

Одмах за овом одлуком изнет је пред Скупштину и предлог о позајмици краљу Милану. Тај је предлог у овоме: „Овлашћује се Краљевска Влада да за потребе Краљевскога Двора стараоцима Његовога Величанства Краља Александра I изда један милион динара у благајничким записима са годишњим интересом од 6%, с тим да се ова сума са припадајућим интересима и осталим трошковима подмири до 2-ог августа 1894 године из Краљевске Цивилне Листе отплатама од 30.000 динара месечно све до коначнога измирења“. Кад је предлог изнет на дневни ред, било је опет дебате, за коју се не може казати да је одговарала обзирима на углед краљевски. Одлука је о позајмици на послетку примљена у Народној Скупштини већином гласова.

После овога свега краљ је Милан 7-ог априла отишао из Београда, а на влади

је остало да изврши одлуку Народне Скупштине и да и краљицу Наталију уклони из земље. Радикална је влада о свима овим погодбама извештавала владу у Петрограду. Н. Гирс (ондашњи министар иностраних дела) утицао је још раније, по молби владе српске, на краљицу Наталију докле је била у Јалти, да на онај начин не одлази у Београд. Да би тегобе биле мање, и сада је био зато да се краљица Наталија уклони из Београда. Само је препоручивао да се то учини лепим и мирним начином а не силом, пошто би насилно уклањање изазвало у Русији негодовање. Тако је Н. Гирс говорио д-ру М. В. Вујићу у Петрограду, а тако је и преко руског посланика Персијанија поручивао у Београд. Да је радикална влада показала нешто више стрпљења, то се могло и постићи. Али је, по свој прилици, намесништво дало реч краљу Милану (који се мало служио стрпљењем) да то у извесном року изврши, а може бити да је на то и краљ Милан из Париза писмима навалъивао, тако да се влада Николе Пашића одлучи да то изврши силом. Н. Пашић је сам одмах краљици Наталији врло пристојним писмом саопштио скупштинску резолуцију као позив да се и она из Србије уклони. Краљица није показивала воље да добровољно следује, а у томе су је потпомагали људи од свих партија, којима се није свиђала сва ова мало логична радња. Она, одиста, у целини није нимало приликовала ни месту с кога је долазила ни лицима која су је водила. На послетку влада се одлучи да уклањање краљице Наталије изврши силом. На то је био одређен дан 6-ог маја, али се тога дана начини прави скандал у Београду. Узбуни се и скочи на ноге цела варош да не допусти насилно уклањање краљице. Влада је против гомиле употребила и војску, али је гомила опет повратила краљицу у њен стан, и људи су се упрегли у кола место коња. Неки су мислили да је раздраженост била толика, да је требало само да се гомили на чело стави какав одлучан војник, па да се начини потпун преврат и обори и влада и намесништво. Срећом. до тога покушаја није дошло. С тога влада сутра-дан, 7-ог маја у зору, изненада силом дигне краљицу Наталију из њеног стана и упути је у иностранство, те тако на начин сасвим груб испуни вољу њеног мужа.

Остао је још да се изврши други чин погодбе — да се набаве још два милиона динара и да се краљ Милан одрече српскога грађанства и да дâ реч да се у Србију никада више враћати неће. За чудо је данас да су и ондашњи управници у

Београду и царска влада у Петрограду могли веровати у овакво неприродно обећање, које је пред њих изнео краљ Милан. Али је, види се, жеља за тим на оба места била толика, да су понуду, очевидно неозбиљну и неприродну, примили на најозбиљнији начин. Цар руски је дао зајам без сумње из касе царских имања. Прошло је лето док су се формалности свршиле. Тога ради је сам акат којим се краљ Милан отказао свију својих права и дао реч да неће никада долазити у Србију потписан тек 30-ог септембра.

Акат је, такође, упућен Краљевским Намесницима и гласи овако:

„Господо Краљевски Намесници,

У вези са мојим актом од 30 марта ове године, који сам Вам упутио и после чијег је саопштења Народна Скупштина, истога дана, донела познату своју резолуцију, част ми је известити Вас, да сам, руковођен истим разлозима и побудама, одлучио учинити још даљу и то највећу и последњу жртву истој цељи, а та се жртва састоји у томе што Вам, Господо Краљевски Намесници, овим свечано изјављујем: да се овим актом, који има за Мене обавезну силу, добровољно одричем за свагда чланства Српског Краљевског Дома и свих права и дужности, која су са тим чланством по Уставу и законима

земаљским скопчана, из чега само собом излази, да старање о васпитању Његовог Величанства Краља Александра I, које ми је по чл. 72 устава припадало, по самом духу и смислу тога члана устава, прелази на Вас, Господо Краљевски Намеспици, услед чега ће и стараоци цивилне листе Његовог Величанства Краља Александра I, од Вас примати упутства, Вама полагати рачуне и од Вас добијати разрешнице. Тако исто одричем се сваког потраживања буди које врсте, било од српске државе, било од Српског Краљевског Дома.

Поред ове моје изјаве о одрицању права, част ми је известити Вас и о даљој својој обавезној одлуци, којом се одричем и српског грађанства (сажитељства) и свих права која то грађанство даје, с тим, да се за свагда настаним ван Србије, и да никако не долазим у Србију, изузимајући једино случај предвиђен у поменутој скупштинској одлуци од 30 марта 1891 године. У вези са овом Мојом непроменљивом одлуком Ја Вас молим, Господо Краљевски Намесници, да изволите наредити да се надлежним путем учини све што је потребно за ово моје иступање из српског грађанства, да бих могао у страно државно грађанство ступити.

Саопштавајући Вам ову своју изјаву, част Ми је замолити Вас, Господо Кра-

љевски Намесници, да ме нарочитим актом изволите о Вашем одобрењу и сагласности са овим мојим у овоме акту изложеним сталним и обавезним одлукама известити.

У Паризу 30 септембра 1891 год.

Милан с. р.

У исти мах је краљ Милан упутио акат и министру унутрашњих дела, којим га је молио да се испише из српскога грађанства. Управа вароши Београда је, заиста, 4-ог октобра 1891 издала краљу Милану по молби отпуст из српског држављанства. Али је отпуст објављен у службеним „Српским Новинама“ тек при крају фебруара, у време када је горе поменуто писмо саопштено Народној Скупштини. Одатле је уврштено и у *Зборник закона и уредаба*.[1]

Намесништво и влада смислили су да ово писмо, онако као оно од 30-ог марта 1891, саопште Народној Скупштини. Али ипак не учине са свим тако. С одобрењем намесништва влада 27 фебруара 1892 саопшти Народној Скупштини горе наведено писмо краља Милана од 30-ог септембра 1891 у облику „Закона о члану српског краљевског дома, бившем краљу Милану“. Закон тај имао је свега два члана. Први

[1] Зборник 48, 40.

се почињао речима „Народна Скупштина прима на знање и утврђује изјаву бившег краља Милана, која гласи“, и за тим доноси потпун текст краљевога писма. Други члан је гласио: „Овај закон ступа у живот кад га краљ потпише“.

Очевидно је влада хтела да обликом закона изјаву краља Милана утврди и овековечи и да напред, словима самога краља Милана предупреди евентуалне прохтеве повратка од његове стране и повратак његових пређашњих идеја и начина управе. Влада је држала да је то потребно и веровала да је то могућно. Позади овог законског формулисања стајала је извесна зебња од евентуалног повратка старе автократске владавине краља Милана. Али влада није смела да се потпуно изјасни ни испољи, јер није предложила никакав члан, којим би се одређивало шта ће се чинити на случај да не буде онако како се претпоставља. Јер без тога овакви превентивни закони немају своје снаге, и само су донде закони, докле с друге стране никакве супротне намере нема. Може бити да је влада у свом предлогу онако уздржљива била у намери да повуче за језик Народну Скупштину и да њеној иницијативи остави допуну свију празнинâ. То се и учини. Из одбора Народне Скупштине изађе нѐ само потврда изјаве него прави

закон о прогонству, само и опет без дотичнога заштитног члана шта да се ради, ако би се против наредаба законских што учинило. Народна Скупштина истоме законском облику дода још три члана, од којих се у члану 1-ом изреком исказује да „бивши краљ Милан престаје бити члан краљевског дома владајуће династије Обреновића у Србији и тим да престају и његова права по чл. 72 устава“. У другоме члану се поставља да краљ Милан не може ништа потраживати ни од српске државе ни од њеног краљевског дома. У члану трећем се утврђује да без пристанка Народне Скупштине краљ Милан не може постати српским грађанином. У члану четвртом се узаконава да краљ Милан не може долазити, боравити ни настанити се у Србији“. Изузетак је (чл. 5) од свега тога допуштен на случâј болести краља Александра.

Ни онај први облик овога закона, није био примљен повољно у претходном испитивању у Државном Савету. Чланови саветници А. Васиљевић, Коста Јовановић, Вл. Јовановић и Д. Голубовић (сва четворица либерали) одвоје мишљење у томе „да ова лична изјава краља Милана није такве природе да може бити предмет закона, те да јој не треба ни давати облик закона“. Већина је Државног Савета примила предлог владе. Са тим предлог уђе у Народну Скупштину. И тамо су не само либерали него и неки знатнији радикали доказивали да по овом послу никаквом закону места нема. Дебата се веома жива водила и при начелној дебати и при првом и при другом читању. Кад је неко напоменуо како таквога закона нигде на свету нема, министар унутрашњих дела Ј. Ђаја показао је пример француског закона о забрани станивања у Француској претендентима француских династија (бурбонске, орлеанске и бонапартистичке). Најпосле је партијска дисциплина Радикалне Странке већином закон у Скупштини донела.

Краљ Милан би, може бити, с простим саопштењем Народној Скупштини још био и задовољан. Закон га увреди са свим, у толико више што је његове осећаје морало вређати и само писмо, које је понудио сигурно с очекивањем да му се та жртва његовог личног достојанства неће примити. У писму које је писао Temps-у 3|15 марта 1895 краљ Милан се жали како су његови противници „драговољне изјаве које су постале властитом вољом мојом, преобратили у законе изгнанства, противне уставу и законима. Ја њихову правну вредност не признајем, али признајем и ценим вредност моје заложене речи“.[1]

[1] Le Temps од 16 марта 1893.

Нарочито се краљ Милан срдио на намеснике што су пристали да се тако поступи с његовом изјавом и што су у Скупштини створеноме закону своју потврду дали. Од тог времена је с њима прекинуо свако писмено опћење.

* * *

Пашће у очи што смо оволико говорили о односима намесништва и владе према краљу Милану и краљици Наталији. Али ће даље излагање посведочити да се без ових личних ствари међу представницима династије и представницима партија земаљских не би могла ни јасно ни потпуно изнети на видик историја устава од 1888 и оних који су за њим следовали. Лични односи су и личне тежње нарочито у краља Милана биле главни покретач његових поступака. С тога ми и тражимо свима покретима њихову крајњу побуду, еда би се дали како треба разумети.

II

Краљ Милан мотри прилику у којој би се опет умешао у српске послове. Смрт трећег намесника ђен. К. С. Протића (4 јуна 1892). Н. Пашић и радикали и питање о трећем намеснику. Либерална влада и нови избори. Покушај краља Милана за измирење с краљицом Наталијом. Писмо Тетрв-у. Тадашњи планови краља Милана. Збачење намесништва (1-ог априла 1893) и преузимање владе непунолетног краља Александра. У јесен 1893 краљ Александар се почиње окретати против радикала. Изненадни долазак краља Милана у Београд 9 јануара 1894.

Тако је изашла на свој вршак кобна распра краља Милана и краљице Наталије.

С њом заједно изашли су на крај и односи међу краљем Миланом и намесницима које је он сам приликом абдикације поставио.

Намесници су сметнули с ума да речи краља Милана не треба читати ни разумевати по писаном слогу. Краљева абдикација на сва очинска и грађанска права у Србији; његова реч да неће никада више долазити у Србију, није била и није ни могла бити искрена. Он је написао и потписао ту своју абдикацију на очинска и грађанска права онако јасно и са свима

нагласцима; он је, тако рећи, сам скочио у воду не баш да се удави него да удави своју жену — краљицу Наталију и узгред да расправи своје рачуне. Он је то, по свој прилици, сматрао као просту експлоатацију неувиђавности својих партнера у тој игри. Као што многе заноси досетка или лепа реч, тако су њега та игра и добит од ње заносили. И у толико је рачун његов био тачан. Али се он опет у дну душе морао стидети тога акта и није био рад да се он изнесе на велику јавност, осећајући да је већ на ту игру много свога угледа утрошио и да би још даље жртве могле сасвим да му сметају у његовим нозницим плановима. Међутим те скрупуле хтели су баш да одголе и да употребе његови противници, налазећи у томе накнаду и заштиту за себе у будућим временима.

С тога је међу краљем Миланом и намесницима после објаве закона о изгнанству престао сваки писмени саобраћај.

А чим је изненадном смрћу ђенерала Косте С. Протића (4-ог јуна 1892) отворено опет намесничко питање, краљ Милан је већ могао мотрити и очекивати где ће за њ бити удесан моменат да се умеша. После смрти ђен. К. С. Протића у намесништу остану само два намесника, Јов. Ристић и Јов. Белимарковић, оба либерали.

Тим су се отворала питања: ко је имао доћи на треће место, радикал или либерал? По том: на коме је било да га изабере, пошто намесништво од 1889 није изабрала Скупштина, него га је, по нарочитом уставном овлашћењу, поставио краљ Милан. Умрли ђен. К. С. Протић, био је, осим тога, и лични човек краља Милана, нека врста неназначеног баш поименце, али у том својству са свим познатог представника или повереника краља Милана у намесништву. Да је краљ Милан у тај мах, имао повластице краља оца, којих се 30 септембра 1891 одрекао, он би, у тој прилици, могао по првом наименовању, може бити, претендовати на право да он наименује тога трећег намесника. Пошто су пак, услед поменутог његовог акта, сва та права прешла на намеснике, могли су, може бити, они претендовати на то право краља оца, те себи наименовати трећега друга, али они на то нису помишљали (јер је. у осталом, то право везано било за наименовање сва три намесника у први мах) него одмах у објави смрти намесника К. С. Протића обзнане „да ће намесничку власт по уставу вршити први и други намесник, до првог састанка Народне Скупштине, која бира трећег намесника“.[1]

[1] Зборник 48, 436 стр.

Намесници Јов. Ристић и Јов. Белимарковић нису уопште били расположени да се заносе цепидлачењем у тумачењу устава и да траже права, на која по здравој памети не би могли претендовати. И у овом случају они су ради били да у новом намеснику добију поуздана друга. Влада г. Николе Пашића мислила је да ваља упражњено место попунити што пре на *ванредној скупштини*, која би се имала сазвати како ради попуњења намесништва, тако и ради одобрења новога трговинског уговора с Аустро-Угарском. На реду је било да се намесништво и влада споразумеју о трећем намеснику. И ту опет искрсне лично питање, које окрене све догађаје новом низбрдицом. Председник владе Н. Пашић наваљивао је да се за попуњење намесништва што пре сазове ванредна скупштина. Међутим непрестано је избегавао да се намесницима отворено изјасни о личности трећег намесника, с намером да то резервише самој Народној Скупштини и да своју игру потпуније заклони. Намесници опет нису ради били да изиђу пред скупштину, пре него што би се питање о кандидатима поверљиво расправило. С тога намесници поставе сами кандидате и изјаве да пристају на избор између четворице: ђен. С. Грујића, Н. Пашића, д-ра Л. Ђ. Докића и П. Велимировића. Али

пошто је очевидно било да је Н. Пашић рад био да се он у Скупштини истакне преко клубова и својих људи као једини кандидат, влада не пристане на кандидацију намесништва, а намесништво употреби овај сукоб те откаже пристанак на сазив ванредне скупштине ради избора трећег намесника, и тако влада Н. Пашића да оставку[1] (августа 1892). Држало се онда да намесништво није могло пристати на кандидацију Н. Пашића, пошто не само оно само није могло бити задовољно с том кандидацијом, него није могло рачунати да би такав избор наишао на добар пријем ни у Двору ни у краљевих родитеља. Тако је питање стајало горе, на врховима, међу намесницима и председником владе.

У нижим политичким круговима тога времена очевидно је било да су радикали спремни били да на то место траже свога човека, пошто су они имали у скупштини огромну и компактну већину. На то се уздао Н. Пашић, затежући у том питању и држећи да се та бусија не може обићи. Либерали су, међутим, осведочили у тој прилици старање не само да и трећи намесник буде њихов човек, него да уопште приступе ломљењу радикалне већине, која је у расположењима народа већ била почела љуљати се, с рачуном да за почетак владе

[1] Белешке ђен. С. Грујића.

новога краља могу они сами око њега своје људе поставити. И иначе, личном мандату краља Милана, да трећи намесник буде опет њему повољан човек, нису могли одговорити поузданије него ако имају своју већину. С тога намесници као круна почну отворено радити на томе да на управу доведу владу Либералне Странке. Тако непопуштање Н. Пашића у питању кандидатуре намесника, или жеља његова да намесник буде он а не ђенерал С. Грујић, учини те намесништво (9 августа 1892) доведе на управу чисто либерални кабинет г. Ј. Ђ. Авакумовића, који је у ондашњој скупштини имао само око петнаест посланика. С тим се самим намесништво одлучило да прави нове изборе за Народну Скупштину. Министар унутрашњих дела у новоме либералном кабинету, г. Стојан Д. Рибарац, развије ванредно живу изборну агитацију да за Либералну Странку већину задобије, али ни радикали, с њихове стране, не изостану, те се тако отвори борба око избора којој дотле у Србији није било равне. Избори су извршени 25 фебруара 1893. Скупштина се сазове за дан 25 марта 1893. Избори, међутим, не дадну либералима чисту већину, него остане број скоро једнак на обе стране. Тај чудновати политички положај, дотле, такође, невиђен у Србији, М. Гарашанин је у „Ви-

делу“ обележио речју *пата-карте*, која се онда свуда примила.

Такав положај био је као наручен за краља Милана, расрђена и увређена до краја законом о изгнанству који је начињен из његова отказа од уставних родитељских и српских грађанских права. Уз бојну вреву политичких партија у Србији, која се нарочито разгорела у почетку 1893 године, и он почиње излазити из присенка у коме се дотле налазио. Први знак томе био је глас о краљевом одласку у Бијариц да тражи помирење с краљицом Наталијом.[1] Тај се глас рашири као мућа по Београду на св. Јована (7 јануара 1893) и изазове читаве манифестације. Краљ Милан, међутим, није нашао одзива код своје жене, и то је побркало свеколике његове

[1] Пре него што је пошао у Бијариц, краљ Милан је позвао садашњег митрополита Димитрија, који се онда као епископ у оставци бавио у Паризу, казао му да је намеран да се измири с краљицом Наталијом и питао га какви су о томе канонски прописи. И ма да се краљица Наталија није одазвала понуди краља Милана, краљ је ипак 4 фебруара 1893 године обратио се Архијерејском Сабору с молбом да се одлука митрополита Теодосија (Мраховића) о разводу од 1888 поништи, еда би се краљици Наталији дало задовољење за увреде које су јој његовом ондашњом тужбом нанесене. Краљ је у тој молби изјавио да разлози, на основу којих је он 1888 тражио развод, не стоје у истини, и

позније планове, докле није и династију Обреновића срушило.[2] Темељ даљој акцији, да је испао за руком, био је правилно смишљен сам по себи. Извршењу су његову сметали поглавито недавнашњи груби поступци, за које се није могло мислити да их може једна жена заборавити. Уз то је велику улогу играла и оштра, непопустљива нарав краљице Наталије, која је у својим поступцима и непраштању очевидно прегонила на штету и свога сина и своју.[2]

Одласком краља Милана у Бијариц имало се још дати на знање да је угашена

с тога је тражио да Архијерејски Сабор огласи да је у снази његов брак с краљицом Наталијом. Архијерејски Сабор није био на окупу, и тако је одлука о жељи краља Милана следовала тек 20 октобра 1893. Међутим је пало намесништво, краљ Александар је, пре пунолетства, узео владу у руке и свечано се видео са својом мајком у мају 1893 у Кладову. Укинуће развода митрополита Теодосија није тражила и краљица Наталија. Она је тај акт увек држала као незаконит а свој брак као снажан, ма да дужностима његовим није следовала. И развод и покушаје краља Милана од 1893 за измирење она је сматрала као комедију, којом се имала извршити нека политичка игра!

[2] Митрополит Димитрије видео је краља Милана после повратка из Бијарица. Био је као утучен, и митрополиту је изгледало да је навлаш озебао, да би навукао какво запаљење и смрт.

фантазија за Артемизом Христићком и да су друге ствари почеле занимати краља Милана. С тим другим стварима на првом је месту ишао престанак онога опортунистичког држања према радикалима, које је краљ у јесен 1888, због спора и развода с краљицом Наталијом, био отпочео и из којега су изашли толики кораци од 1888 до 1891, обележени оставком, наименовањем намесништва, коначним довођењем радикала на владу, прогонством краљице Наталије и, на послетку, законом о прогонству краља Милана. Задобивши све у руке и мислећи да им се из руку избити не може, радикали су овим последњим актом сами објавили да краљу Милану не верују. У реду је било очекивати да ће и он примити бачену му рукавицу и да ће обесити о клин свој опортунизам. Он је то, међутим, радио и полако и опрезно, пошто је урвина у коју је скочио својим писмом од 30-ог септембра 1891, била доиста веома дубока.

У посматрању ове еволуције ваља нам се зауставити на писму краља Милана од 3/15 марта 1893, одмах после избора у Србији, које је упутио париским новинама Temps-у.

И ако се тим писмом краљ управо враћа политици, оно је у свему само дефенсивне природе и веома умерено. Краљ узима перо

у руке да се брани од разноврсних напада, који се кроз четири године, без милости и без икаква обзира, на њ управљају. Последњи је и непосредан повод некакав интервју самога Temps-a, у коме се говорило о краљу. Краљ упућује сву одговорност за земаљске политичке послове на намеснике. Изјављује како је, уступајући престо своме много љубљеном сину краљу Александру I, учинио то из разлога личних и политичних, служећи у томе интересима свога сина, своје династије и земаљским. Понавља да је у том радио како треба и држи да ће о том увек тако мислити. „Пре но што сам абдиковао, вели ту краљ Милан, *учинио сам мојом властитом владалачком иницијативом, без ичијег притиска или договора, последњу услугу моме народу и моме сину.* Поставио сам основни камен влади Његовог Величанства краља Александра, и тим сам свршио моју политичку каријеру. Устав од 1869, израђен за мога малолетства, није одговарао тежњама земаљским. Кроз двадесет година владавине стекао сам о томе поучно и жалосно искуство. Тај устав је у себи носио клицу безбројних сукоба међу народом и престолом. У њему је узрок толиких немира, тегобâ и неуспехâ. — — Нови устав, заједничко дело владаоца и свију људи и партија политичких, примљен у народу с

једнодушним симпатијама, обезбеђује самим својим постањем своје одредбе, сталност и потребну хармонију међу круном и народом. Ако се искрено примењује, ако га свак најтачније врши, устав тај мора ујемчити и измирити слободу и ред у земљи. — — Краљ Александар I растао је, развијао се и образовао да влада земљом под моћном заштитом тога устава уз љубав и оданост свога народа, надахнут, заједно с народом, убеђењем да је најтврђа основа напретку и развитку земаљском у савршеном поштовању и у искреном, без задњих намера, вршењу устава од 1888.“ При крају краљ говори: „Ја немам никаквих задњих намера, никакве амбиције осим што желим да видим мога сина срећна, узвишена над свима политичким странкама. Ја нити што тражим, нити сам коме год супарник; ја нисам ни либерал, ни радикал, ни напредњак. Ја нисам ништа и нећу ништа да будем“. Тон је у писму нешто жучан, као што је увек био у краља Милана, али ванредно империјалистичан. Кроза њ продире жеља за новом акцијом, у којој би империјализам тражио начина да потпунце покаже темпераменат зрела човека.

После абдикације и поступака ниске мрзости против краљице Наталије, при којима није ни помишљао да му она може требати, овим писмом краљ Милан на ново

окреће у политику. Оно је нека врста програма. Мало касније ће се видети какав је то програм и шта је он у себи скривао. Унутрашња и спољашња српијанска политика у познатом стилу краља Милана била је опет оно што је почело заузимати прво место у мислима краља Милана.

Тај стил носи тип комбинације и игре веома карактеристичан. Као на сцени или на шаховској дасци, вешто се служећи приватним интересима, прохтевима и потребама појединаца, краљ је оперисао етапу по етапу, и игру по игру, тако да у оно време нико не види последњи потез ни коначни свршетак игре, и ако је он све вршио по напред смишљеном плану, и ма да је цео низ он имао васколик смишљен унапред. Само што су сви ти низови игара имали један исти недостатак. Коначна задаћа била је често незначајна, неоправдана и без везе с природом ствари и с током историје и околности. Задаћа је та одговарала понајвише некој ћуди краља Милана, неком његовом прохтеву, који, међутим, није био у складу с реалним стањем околности, ни с реалним народним потребама. Све је имало фатални тип игре, којој би он сам, изненадно, променио комбинацију и ослонац, отишао на другу страну и срушио за час оно што је раније с великим трудом и вештином подигао, забо-

равивши што је најглавније, коначни задатак и сталност у политичким идејама и тежњама. И онда се, о тај недостатак, крхало и ломило све, поред свеколике уметно и вешто склопљене игре. И онда су, снагом простих реалних околности, били јачи његови противници, који нису располагали ни његовим даром, ни његовом вештином извођења, ни богатим умним и материјалним средствима којима се он могао служити.

Примера ради ево какве су биле комбинације краља Милана у 1892—93, с коначном задаћом да обори намеснишство и устав од 1888. То је прва његова комбинација после абдикације, и ми мислимо да је она сваколика тако из цела била напред смишљена, кад ју је он узео у извршење.[1]

Прва је акција имала бити против намеснишства. Намеснишство не слутећи ни-

[1] Да је овако краљ Милан смишљао, имамо један позитиван доказ. У јулу 1897 нико није ни слутио да ће краљ Милан доћи у октобру у Београд, ни да ће се о Божићу исте године поставити за армијског ђенерала и шефа Врховне Војне Команде. Међутим он је то смишљао још у лето, јер писац ових врста добије од њега из Беча, око половине јула 1897, једну карту, којом га као историка пита да ли се *кнез Милош кадгод називао вождом*. Одговорено је да се називом *вожда* кнез Милош никада није служио. Тек на крају године видело се да је он тада већ тражио згодно име за шефа Врховне Команде, које је мислио да заузме.

мало шта му се спрема, створи прилику само, попустивши жељи својих партијских људи, да се приправи земљиште за Либералну Странку, којој су раније (а и тада по својим расположењима) припадала оба прва намесника. Тој су жељи намесници попустили, што су и они мислили да су, у тај мах, сами наспрам радикала и да уопште нема у унутрашњем положају ниоткуд никакве опасности.

Међутим у великој борби, у коју су се тада упустили радикали и либерали, они први уздајући се у масе народне, а ови други у круну коју су у рукама држали, ни једни ни други нису рачунали с краљем Миланом, који је, држећи преко Двора и преко својих људи војску у рукама, у потпуној сенци и без икакве сумње, организовао први пронунсијаменто у Србији, и не слутећи да ће десет година касније други такав пронунсијаменто угасити сасвим династију Обреновића.

Краљ Милан без сумње није мислио ни да се трећи намесник бира из Либералне ни из Радикалне Странке. Његово је мишљење о томе било са свим другојачије. Наименовавши 1889 намеснике краљ Милан је, после смрти његовога личног намесника ђен. К. С. Протића, мислио да више ниједан намесник не треба, него да се намесници збаце а управу да прими непунолетни краљ Александар, иза кога би он сам с већим утицајем могао управљати даљим током послова и догађаја. То се донекле види из његова империјалистичког писма упућеног 3/15 марта Temps-у. Тиме је краљ Милан с једне стране радио да расправи лични рачун који је с намесницима имао због употребе писма од 30-ог септембра 1891, а с друге стране да начини први ступањ и да отвори врата за свој повратак у Србију. Распра између Радикалне и Либералне Странке око власти, око избора и око трећега намесничког места пружала му је најпогодније земљиште и грађу за његове операције из присенка.

Из Париза и чини ми се из Абације краљ Милан је склопио план, да се у згодном тренутку, употребом оданих командира, ађутаната из Двора, гарде и војске изврши збачење намесника и проглашење краља Александра за владаоца који државну управу у руке узима. Д-р Л. Д. Докић, дворски лекар, управник Двора и повереник краља Милана, по политици радикалац, ишао је ради примања упутстава на виђење краљу Милану и с њим је угођено извршење у свима појединостима. Пошто су спремљени и задобивени људи, остављено је да се на месту, према приликама, згодан тренутак ухвати.

Намесништво и либерална влада, и не сањајући да може доћи овај ударац са стране, радили су као да су и сами били у завери.

Без обзира на то што праве већине у скупштини није имала, либерална влада је навалила да одржи власт. Напредна Странка, која је била такође са својим кандидатима изашла на изборе, принуђена је била да заузме положај опозиције, јер је либерална влада ометала избор и њених посланика. У подринском округу је стала против Стојана Новаковића, који је онде био изабран, да би спасла свога кандидата Јосифа Бојиновића. Бирачки одбор у Шапцу (под председништвом д-ра М. В. Вујића) био је прогласио Ст. Новаковића за посланика и послао му пуномоћство мимо службенога пута, по нарочитом човеку преко Срема. Али је скупштински верификациони одбор спремио предлог да се избор Новаковића уништи, а место њега огласи се за посланика Јосиф Бојиновић. По томе би од напредњака остао у скупштини само М. Гарашанин. Нешто је тако било спремљено и за радикале, и то је био пут којим је либерална влада мислила да пата-карте исправи у своју корист и себи начини већину, с којом би се, после, даље ишло.

Радикали, осетивши то, а знајући може

бити за план, који је њиховоме човеку, д-ру Л. Д. Докићу, био саопштен, изађу из скупштине. То исто учине и пок. М. Гарашанин и Ст. Новаковић као напредњаци. У скупштини остану сами либерали у недовољној већини, али су они мислили другојачије, сматрајући већину као довољну. И они продуже рад. Али је ситуација и у скупштини без опозиционих странака, само с једном странком, и у круни са два намесника и без могућности да се трећи избере правилно, била са свим затегнута и очевидно безизлазна. Тај моменат се сматрао као подесан за извршење плана краља Милана, по коме је још непунолетни млади краљ Александар имао да збаци намесништво и да сам узме владу у своје руке. И ма колико да је план краља Милана крајњим својим линијама био наперен против радикала и против устава од 1888, први чин у овој политичкој игри морао се радити у друштву с радикалима, пошто се први фронт морао окренути на намеснике и на њихову либералну владу.

Распоред се изда, и извршење, за Београд осим учесника и неколико људи са свим изненадно, почне уочи 2-ог априла. Краљ Александар позове за то вече на ручак намеснике и министре, и онде им објави своју одлуку. На пољу је била спремна београдска војска. Један одред је

стајао као резерва иза Двора, на пијаци цркве св. Марка. Куће оба намесника и министарство већ је била посела војска. Намесници и министри с ручка су били отпраћени у нови двор под присмотру. Извршивши први део са свим мирно, као што је било и очекивати, краљ отиде одмах к војсци и закуне је, од прилике пред по ноћи. Ново, са свим радикално министарство, под председништвом д-ра Л. Д. Докића, у коме је био пријатељ куће Обреновића ђен. Д. Франасовић, напредњак, предузме послове. Краљ своје дело објави народу прокламацијом у име устава и за одбрану његову (тако је доносила логика првога фронта). Скупштина се распусти и наређе се нови избори, за које се рачунало да ће у њима поглавито учествовати радикали и напредњаци — у пуној слободи.

Цела је игра инсценисана под именом краља Александра, као дело његове личне иницијативе. Он је сам о томе тако говорио. Тако је и писцу ових врста, на првој аудијенцији, коју је у њега тражио да му се поклони и да га поздрави, на учињено питање одговорио без икаква устезања и колебања. Прави руковођа, краљ Милан, стајао је позади и остављао је сина да даље изиграва први чин с радикалима. У првом чину је било на реду искрено извршивање уставности. Либерали су тада

изашли веома љути и с познатом реченицом *Једна предрасуда мање а једно искуство више* повукли су се у пасивност и објавили своје уздржавање од избора. Под предрасудом разумевала се дотадашња либерална девиза династичности, која се водила још од Свето-Андрејске Скупштине 1858; под искуством зао и незахвалан свршетак оданости и династичке политике. Нови избори доведу у скупштину саме радикале и 11 напредњака. У крајинском округу је ипак био некако изабран један либерал. После одступа краља Милана у 1889 тада су први пут напредњаци дошли у скупштину с десетином посланика.

То је лето проведено скупштинским радом и давањем под суд либералне владе г. Ј. Ђ. Авакумовића, која се усудила да покуша лишити већине радикалну странку. Млади краљ је с радикалима путовао и у Тополу, где је положио венац на гроб Карађорђев, и у Тимочку Крајину, где се хтела тиме као да заглади рђава успомена на радикалску буну од 1883. Министри су, по свој прилици, представљали краљу, како се тиме показује, у име опроштаја и помирења, владалачка милост. Радикалске су присталице, без сумње, говориле да тим краљ хоће да походом својим изравна несугласице између народа оних крајева и династије, које су остале у народу иза

буне. Највише је вике и немилости било окомљено на либерале. Разлом између радикала и либерала био је на вршку, ма да су те две странке 1887 у приличној слози ушле у владу и по том у краљ-Миланову уставну промену. Али је главни редитељ ускоро нашао да први чин ваља свршавати и отпочињати други.

Исти онај фронат који се у почетку 1893 окретао на намесништво и на Либералну Странку, сада се имао да почне окретати на Радикалну Странку и на владу. То је имао да изведе други чин, којим се и прави задатак целе игре имао да јасно на видик истави. Почетак је био негде у септембру 1893, после свршеног путовања краља Александра у Тополу и у Тимочку Крајину, и изведен је путовањем краља Александра на виђење са својим оцем краљем Миланом у Абацију (Опатију).

Чим се краљ Александар из Абације вратио, могла се познати промена расположења и почетак другога курса. То се почело краљевим призивањем нарочито напредњака и гдекојих либерала у Двор. Краљ није хтео да изађе отворено, него је људима с којима је хтео да говори слао преко њихових личних пријатеља, с којима је, по служби њиховој, био у отвореном додиру, поруке да се јављају за аудијенцију код краља. Многима које је мрзило

да то чине, пошиљане су такве поруке и по два три пута. Тај је случај био са писцем ових врста. На тим аудијенцијама краљ је већ отворено говорио против радикала и истицао намеру да њихову владавину ломи. Писцу ових врста та је промена, после свега што се чинило тога истога лета, изгледала сувише брза. По осталим нашим мислима о унутрашњој политици и о еволуцијама које су у њој потребне, ми смо мислили да је сувише рано *за круну* да ломи с радикализмом, нарочито после концесија које му је баш тога пролећа и лета чинила. Ми смо, осим тога, држали да *круна* нема да се меша у развој странака никаквим начином, него да стојећи више њих штити државне интересе а од странака да иште службу земљи и њеним стварним потребама. Сматрајући и политички живот у народу као организам и уверени да и он има своје правилне мене и еволуције, ми смо у том смислу искрено објашњавали краљу Александру оно што смо онда о ситуацији мислили и молили га да пусти политику да тече својим природним током и да јој само следује. Али то није ништа помогло, јер су други говорили другојачије и јер је био на реду други чин игре. Главни редитељ пак, краљ Милан, био је, по природи, веома нестрпљив.

III

Оставка владе ђен. С. Грујића и старање краља Александра да састави анти-радикалну владу. Први план краља Милана о саставу владе осујећен. Влада Ђ. С. Симића. Радикална опозиција краљу Милану. Устав од 1888 у питању. Влада Свет. Николајевића. Обустава устава од 1888. Отимање о службе либералних и напредњачких чиновника. Пад кабинета Свет. Николајевића. Влада и програм Ник. Христића.

Да би се ситуација добро видела, треба узети на ум још нешто. Скупштина с огромном радикалском већином, изабрана уз ондашње пуно благоволење краљево, 18-ог маја 1893, одлучила је да стави под суд владу г. Ј. Ђ. Авакумовића од 9 августа 1892 год. за гажење устава и друге ствари[1].

[1] Осим тачака о злоупотребама административне власти, које су, може бити, најглавније биле тужиоцима, фигурише као главна тачка гажења устава у томе што по смрти трећега намесника није одмах сазвана *ванредна скупштина* за избор трећега намесника, него је на том питању промењена влада. Из тога су произашле многе неправилности, као нпр. продужење путем управне власти, без саучешћа законодавног тела, трговинског уговора с Аустро-Угарском. О бирању трећег намесника, по случају смрти, говори чл. 71 устава, и у њему пише: „У случају да који члан намесништва умре.... друга ће два намесника отправљати државне послове до првога састанка Народне Скупштине која бира трећег намесника". Уставни текст није толико за сазивање ванредне скупштине, колико би то, иначе, ради чистоте послова разложно било. У ствари је у свему била борба хоће ли трећи намесник постати Н. Пашић или С. Грујић. Овај други је имао више изгледа у намесништву, а онај први се више уздао у ту ванредну скупштину о којој је реч.

После дебате у скупштини, сви су радикали гласали за оптужбу, једини либерал који се онда налазио у скупштини (Ђока Владић из Неготина) гласао је против, а 11 напредњака што су се налазили у скупштини уздржали су се од гласања. Само суђење имало се по закону обавити, и за тај је посао узета била под најам сала Бајлопова. Суђење је било тек започето.

Чим је краљ Милан одсео у двору, одмах су упућени позиви М. Гарашанину, Ј. Ђ. Авакумовићу, Ст. Новаковићу и Ст. Д. Рибарцу од стране краља Александра, да у Двор дођу у 4 сата по подне. Између краља Милана и М. Гарашанина стајао је оштар сукоб поводом неких окривљивања у новинама, услед којих се М. Гарашанин нашао принуђен да краљу Милану упути веома оштро писмо у „Виделу", у коме је

изливена сва прикривена жуч против краља Милана још из времена политичког разлома међу та два политичка човека.[2] Тога ради се М. Гарашанин предомишљао да ли да иде у Двор, а породица је његова чак и страховала. М. Гарашанин се одлучи да пође, пошто се не зове краљу Милану, него краљу Александру у чије је име позив био написан. Кад су у Двор дошли и г. г. Ј. Ђ. Авакумовић и Ст. Д. Рибарац, краљ Милан је изашао и поздравио се са свима. Нарочито је ословио М. Гарашанина, замоливши га да све преда забораву. По том су се руковали. План је краља Милана био да се састави министарство у ком би горе поменута четворица који су били и позвани заузели место. О том се водио дугачак разговор по српском обичају, са оба краља. М. Гарашанин и Ст. Новаковић видели су да се хоће на неки начин да васпостави лична владавина краља Милана, и цео им је план изгледао сувише театралан и искључиво сценичан. У том плану се није водио никакав рачун о политичном расположењу у народу самом. Расположења у масама нису више била никаква ситница после петогодишње владе устава од 1888. Из радикалних кругова те су навике биле ухватиле таког истог корена и у анти-радикалним круговима. Друга је незгода била што се таквим начином министарском суду, који је ипак редовним путем преко скупштине на рад дошао, спремао самовољан крај. У какав би положај према томе суду дошли они који су му оптужени, ако би требало (а то је мислио краљ Милан) да они исто суђење обустављају и онај суд распуштају? На напредњаке се већ сувише викало, да су подложници личне дворске воље и да се једино њоме служе да дођу до врховних и утицајних места у држави. Ми смо осећали да ову прилику ваља употребити да се та оптужба опроврг не или барем ослаби за будућност, те да и Напредна Странка мора радити да задобије поверење народно редовним и правилним путем. Ми не знамо побуде г. Ј. Ђ. Авакумовића и г. Ст. Д. Рибарца, али можемо погодити да су они били у много горем

[2] С потписом *граф од Такова* краљ Милан је 8 фебр. 1891 у бечким неким новинама упутио М. Гарашанину оштро писмо, у ком му набацује на врат убиство Јелене Марковићке (осуђене за атентат, извршен 1882 у саборној цркви на краља Милана) у затвору и друге политичке ствари, противно некадашњим својим оценама. М. Гарашанин одбија ударац необоривим разлозима али веома опорим стилом, којим се жигоше несталност и бруталност политичке борбе краља Милана. Оба писма изазвала су тада велико интересовање, а штампана су у „Виделу“ од 1891 бр. 23 од 24 фебруара.

положају него ми. Није било прошло још ни годину дана, како је, при извршењу првога чина ове игре, либерална влада с намесништвом била после једног ручка (у неку руку на превари, без пута и суда) стављена у затвор по заповестима краља Александра а по распореду краља Милана. То је био узрок, те се разговор тога вечера, ни после вечере, на којој смо са оба краља сви учествовали, не сврши, него се остави да се сврши сутра-дан. На тај нов састанак, око 9 сати из јутра, исти су још тога вечера позвани. Сутра дан смо провели у Двору цео дан, пошто смо с оба краља и доручковали. Ст. Новаковић и М. Гарашанин наваљивали су да се пусте те да сазову главни одбор Напредне Странке у Београду. Краљ Милан се томе искању подсмевао, напоменувши да нема смисла да М. Гарашанин и Ст. Новаковић питају људе из чаршије како треба радити у политици. По његовом мишљењу ми смо имали да дајемо правац чисто по својој вољи, а Напредна Странка је имала да, без дискусије, на то само легне као један човек. Пошто то није било наше гледиште, нити смо у том хтели попустити; пошто се видело да од министарства по плану краља Милана ништа бити не може, другога дана после 4 сата сврши се разговор, започет још из јутра. М. Гарашанину и

Ст, Новаковићу се допусти да иду да сазову напредњачки одбор с тим да после свршеног састанка дођу сами у Двор, да краља известе о ономе што се главни одбор Напредне Странке буде договорио.

Кад су у одбору Напредне Странке М. Гарашанин и Ст. Новаковић реферовали шта им је у Двору говорено и нуђено, одбор је једногласно одлучио да у ове политичке експерименте, које је својим доласком почео да изводи краљ Милан, Напредна Странка као таква и њени вођи никако не улазе. На послетку, ако би ко ушао у какву комбинацију, речено је да то ради у име своје а не у име Напредне Странке. Присутни су били сви главни напредњаци који су се десили у Београду у тај мах. Кад су (око 9 сати у вече јануара 10-ог) М. Гарашанин и Ст. Новаковић отишли у Двор да објаве одлуку одбора, краљ Милан се није могао уздржати да не плане. „Нисам мислио да ћете се тако одазвати престолу“ напоменуо је јетко. На то му је Ст. Новаковић одговорио: „Господару, свак своју муку мучи“. Краљ Милан остави собу без „С Богом“, а краљ Александар, са свим миран и хладан, задржи своје госте још неколико минута и по том их отпусти.

Колико је краљ Милан желео излазак из кризе с ондашњим најјачим људима На-

предне и Либералне Странке, није био неспреман ни за отказ на који је наишао. Још кад је полазио из Беча повео је са собом тамошњег посланика г. Ђ. С. Симића, на којега је рачунао као на резерву. И тако 12 јануара 1894 изиђе ново министарство под председништвом Ђ. С. Симића, у које уђе потоњи председник Свет. Николајевић и други људи из Либералне и из Напредне Странке, мање истакнути[1]. Сам председник се Ђ. С. Симић онда рачунао као либерал, и тек је позније помешан у радикале. Пошто је састављено министарство, почну у Двору велики ручкови, аудијенције, мољакања итд. као обично у таквим приликама. Смена чиновника и лични чиновнички рачуни, авансовања итд. био је онај велики мамац, којим су се краљ Милан и краљ Александар у оваким приликама служили да анти-радикалне странке за ту своју игру заинтересују. Једни су чиновници одмах с места губили службу; други су је добијали. Маса времена се трошила на дискутовање чиновничких прохтева и на многобројне комбинације како да се они задовоље. Све се то радило са неком збиљом, као да ће „ново стање“ трајати вековима. Мало је коме на ум падало да је све то, при променљивој нарави и главног и споредног редитеља, кратковремено и да ће све пасти, чим редитељи за игру вољу изгубе.

[1] Министарство је било овако састављено. Председништво и иностранa дела узео је Ђ. С. Симић; унутрашња дела Свет. Николајевић; за остале портфеље узети су: Стеван Здравковић, Милован С. Павловић, Сима Лозанић и Андра Ђорђевић. Сви су тада први пут постали министри. Неколико дана касније за финансије је узет Чед. Мијатовић а за просвету Димитрије Нешић.

Међутим и радикали су радили своје, наместивши опет старе своје замке и отворивши агитацију свима средствима, жучном критиком, исмевањем, изопачавањем и сваковрсним нападима, у којима се мало гледало на савесност. Користећи се слободом радикалског закона о штампи, поглавито се на нишан узимао Двор и краљ Милан. Из Двора се опет одмах подигло питање о одбрани коју закон има да даје краљевим родитељима. С тим је излазио на видик главни задатак другога чина ове игре, обарање устава од 1888, јер је скоро са свим јасно било, да се на изборима (а на изборе се, на послетку, морало изићи) не може редовним путем и по законима од 1889 добити већина. Јучерашња борба либерала за истоветни задатак служила је као поуздан пример. Ваљало је, дакле, после чина од 9 јануара 1894 поћи корак даље, и срушити цео уставни систематат од 1888—89. Иначе се цела та консервативна или боље

личне владавине рестаурација излагала лому и пропасти не само у јавности него и на изборима. Само министарство, међу тим, није могло дуго да траје. Први председник Ђ. С. Симић одмах је по пријему власти кренуо се на пут да преда опозивна писма (у Бечу и у Риму) и да се досели, и у Петроград, где је, по свој прилици, хтео да покуша да објасни повратак краља Милана и нову политику. Кад се вратио, он је већ застао ситуацију, која је у блиској будућности показивала државни удар против устава као једини излазак из тешке ситуације, створене незрелом променом владе од 9 јануара 1894. С тога се на скоро дође до нове промене. Ђ. С. Симић одступи; на његово место 21 марта 1894 ступи дотадашњи министар унутрашњих дела Свет. Николајевић с очевидном одлучношћу да тера до краја већ неизбежне последице догађаја од 9 јануара.[1] И заиста, по привидном узроку при-

[1] Из кабинета је осим Ђ. С. Симића истушио још Чед. Мијатовић, а ушли су у њ Вук. Ј. Петровић (за финансију), Јеврем Андоновић (за правду) и Лаз. Р. Јовановић (за нар. привреду). С. Лозанићу је дато министарство иностраних дела. Сећамо се како је тих дана после једног доручка у Двору, краљ Милан говорио како је Лозанићу дато министарство иностраних дела као за неку загонетну шалу руском посланику Персијанију. Краљ Милан говораше како при

мене закона о штампи на краљеве родитеље, дође под тим кабинетом на ред пензионисање Дим. Г. Радовића, председника Касационог Суда и укидање целог устава од 1888 године с његовим уставним законским систематом, а враћање у живот намесничког устава од 1869 с тадашњим уставним систематом.

Не може се за краља Милана казати да је био какав особит пријатељ тога устава од 1869. У ствари је краљ био само пријатељ самодржавне личне владавине, и по томе је сваки устав сматрао за беспослицу или за неопходну концесију суврменим котеријским тежњама и фантазијама (по интимној оцени краљевој). Устав од 1869 краљ Милан је више ценио зато што је више власти и снаге остављао краљу неголи устав од 1888, а то је све што је краљ Милан нарочито хтео од устава. Ни за творце устава од 1869, Ј. Ристића и Рад. Милојковића, није много марио докле је он лично, по заслугама и по политичној снази могао изгледати мање знатан од њих, јер уопште никада није марио за виђеније и самосталније министре, желећи да су му министри само хитри извршиоци његових

том имену дотадашњег професора хемије Персијани неће моћи наћи никакве политичке експликације! И мислећи на ефекат те загонетке за Персијанија, краљ Милан се гласно смејао!

жеља или заповести, а да се свуда види само његова снага и његова иницијатива. О уставу од 1869 једанпут се пред свима члановима владе Пироћанчеве изјаснио да је постање његово незаконито, зато што је, противно нарочитој наредби кнез-Михаилових уставних закона од 1861 и општему уставном праву, издат у време владаочева малолетства, када се уставне одредбе већ ни по логици општих правних начела не могу мењати. Он је, рече тада, 1872, када је имао да прими владу, премишљао се да ухапси намеснике који су такав устав потписали, а за устав да објави да не вреди, али је одустао од тога што се сетио да као млад непознат човек може тиме сам себе саломити и да без својих људи може у тој намери пропасти. Он је, дакле, и тада, 1894, примио устав без одушевљења, као просто средство за политичку игру а из јединих опортунистичких разлога, што је то средство, у тај мах, могло послужити ондашњој потреби и што је тим начином најлакше било саломити устав од 1888 године и земљу вратити на стање од пре абдикације. Једна је ствар била чудновата у овој политици краља Милана, која се жучношћу и страсношћу знатно разликовала од политике које се он држао за своје властите владе. Поред свију претераности, поред све намере да сврши с

уставом од 1869, као што смо мало пре споменули, краљ Милан, док је сам био владалац, на тај устав није насртао. Међутим јединога је сина пустио да ради што сам у своје време радио није. То је са васпитне стране незгодно, пошто се тиме млади краљ веома нетачно поучавао *да је све могућно што краљ хоће* (начело не само нетачно него и опасно). У те васпитне погрешке против краљевских и против очинско-краљевских дужности иде и државни удар од 1-ога априла, који је такође дело практике веома неправилне, опасне и неприкладне за лице краљевско.

Једно има на што је краљ Милан рачунао, а испунило се није, а он опет касније није пазио на узроке из којих му се први рачун није показао тачан, па да то све употреби у својим потоњим комбинацијама, као што би по правилу требало. Кад се одлучио да дâ устав од 1888, краљ Милан је рачунао да се тај устав у Србији неће моћи никако држати, и да ће народ сам зажелети пређашње, од пре тога устава стање. И тога ради је он био тако лак у либералним концесијама онда, 1888, жудан да се што пре опрости престола и да учини пакост својој жени, краљици Наталији. Али, краљ Милан је оставио извршење устава другима, и то својим противницима. Опозиција уставу и његовим

слободама, на коју је краљ Милан рачунао, није ипак била толика колику је краљ Милан очекивао. Уставна је борба била више на врху, међу чиновницима, међу онима који су изгоњени и онима који су дошли на њихова места. У општинама и у самоуправним организацијама радикали су нашли огромна средства којима су, тек тада, за се задобили сељаке, којима политичка борба не иде даље од њихова села, или, највише, среза и округа. Тога ради није никако дошао онај бујан покрет из народа против устава 1888, на који је краљ Милан рачунао, покрет који би био несувремен, и који и у Србији, после уставне борбе још од 1835 године, није било правилно очекивати. И краљ је морао да тај покрет изведе сам, излажући себе лично до крајњих мера, путем државног удара. На та средства данас, међутим, не треба никако рачунати, јер се сваки одступ од пута правилнога и мирног развијања у народном и у државном животу веома скупо плаћа.

У толико су комбинације краља Милана биле тачне што је обустављање устава од 1888 и повраћање у живот устава од 1869 извршило се с необичном лакоћу. Радикали су се сами зачудили с каквом је равнодушношћу примљен у Србији тај државни удар о замени устава од 1888 уставом од 1869. Нико не нађе да се томе

удару треба одупрети и да треба ма шта учинити за одбрану народних права, која су задобивена правилним путем. Нешто се, колико знамо, спремало међу ђацима, али су мере што их је предузела полиција биле довољне, да не дође до покушаја ни са те стране. Иницијативом полиције полетеле су из целе земље депеше краљу, којима се то дело честитало. Тумачило се као да је то спасење земље од безвлашћа и од нереда. На депешама је било много потписа радикалских знатнијих људи из народа. Потписи су ти неискрени и из просте спекулације (као што је то велики део свега што се у Србији у политици ради), али је опет зато карактеристично што су ти људи нашли да треба да чине то, а нису се сећали нити отпора нити протеста.

Обустављањем устава од 1888 и повраћањем у живот онога од 1869, антирадикалне су странке наједанпут добиле превагу у неједнакој дотле борби с радикалима. Бирачки ред мењан је из основа; одједанпут су пале све гарантије за изборне ресултате, по којима су агитатори с гомилом могли бити јачи од власти. Сад су сви избори били у рукама власти, и она је — ако је иоле била вешта и енергична — могла свуда бити јача од агитатора и од њихове гомиле.

Изгледа да су догађаји од почетка 1894, долазак краља Милана, разне мере које је он предузимао, и речи које је пуштао у народ преко људи с којима се виђао, створиле оцену као да је с уставом од 1888 за свагда свршено и да не вреди ни борити се за њ. И пошто се у нас с политичким мишљењем понајвише спекулира, држало се да је тако звано демократско сунце зашло, и да треба заузимати положај према новој ситуацији, у којој је меродавно средиште био краљ Милан.

То је била основица, која се 9 маја 1894 изненада створила кабинету Свет. Николајевића. Основица је била тако повољна, да су изгледале оправдане и неправилне мере којима се до ње дошло. Може бити да је најпаметније било ковати гвожђе док је вруће, наредити одмах изборе и створити уз владу и народно представништво, па му оставити слободу да се у даном правцу даље креће. Али то није учињено, него се приступило другом незахвалном и опасном послу, приправљању будућих избора, променама у чиновништву и у општинама. Већа сигурност, створена актом од 9 маја 1894, за либерале и напредњаке, подигла је не толико самопоуздање међу присталицама ових партија колико прохтеве њихових људи. Тада се први пут показала у Србији у јачој мери беда чиновничка, која, од тог времена, никоме већ не да дићи главу. Кад је извршена рестаурација устава од 1869 и дошло на управу министарство од напредњака и либерала, међу чиновницима, које су радикали од 1887 и после од 1889 до 1894 поотпуштали и пензионисали да начине места или људима од свога поверења или својим присталицама, подигла се читава врева да се исповраћају у службе. Ова агитација аудијенцијама, молљакањем и читавом мрежом молљакања преко свију рођака и познаника и на престолу и код министара, чудноватим је начином засула све друге послове и бриге и силом одузела цело време и краљу и министрима. На иоле веће место у служби нико није могао доћи без воље краљеве. То је већ доносила лична владавина, за којом је краљ Милан толико тежио. На мања места долазило се вољом министарском. Не може се појмити колико времена прождире овакав један повратак у службу само једнога чиновника у писању и читању онога што је написано и у молљакању и саслушавању једнога те истога.

Кабинет Свет. Николајевића, коме је у току ове рестаурације припао овај незахвални задатак, овим работама би био чисто загушен и удављен пре времена и да је био хомоген. Али он није био хо-

моген, него је био састављен од друге класе либерала и напредњака, и то без какве год везе с Либералном и Напредном Странком и без икаква савеза међу тим двема странкама. Пошто политичне странке не могу да се сложе с личном владавином, навлаш се из Двора пренебрегавала свака пажња према странкама, и у име ауторитета владе и краљевске власти, избегавао се сваки договор са странкама као таквима. Због тога што се и тадашња лична владавина морала наслањати на странке које су онда биле, није се на њих отварала борба, али се добро пазило и да им се никакве концесије као таквима не чине. Међутим предмети, за које би требао договор, одлучивани су сви личном вољом краља самог, и понајвише су били личне природе, где се договор избегавао не у име начелних тегоба, него ради чисто личне краљевске воље. Тога ради је још већма растао анимозитет међу напредњацима и либералима, што је по тадашњу општу политику било од неизмерне штете. Либералима се непрестано чинило да Двор и влада више чине напредњацима, или да њима боља места дају; напредњацима опет обратно. То је веома често долазило од мешања дворског. У министарству Свет. Николајевића он сам (све до после 1885 виђен члан Радикалне Странке), Вук. Ј.

Петровић и Андра Ђорђевић сматрали су се тада као напредњаци, и помагали су напредњаке; С. Лозанић, Ј. Андоновић и Лаз. Р. Јовановић сматрали су се као либерали, и помагали су либерале. Стев. Здравковић и Милован С. Павловић као војници мање су се мешали у ове препирке, али су и они улазили у дискусију када би некога од кандидата они боље лично знали. На послетку је увек претезала краљева воља, или воља краља Милана, и молиоци који су њих имали уза се, могли су бити најсигурнији.

Неопходан је био какав год партијски споразум међу либералима и напредњацима о целом овом послу. Пошто тога није било, јер се у Двору мислило да не треба, и јер се Двор и прибојавао тих споразума, либерали су у службама и у свему другоме дерали себи а напредњаци себи, у толико више што се све то радило с погледом на изборе, за које такође није било никаква претходног споразума ни међу странкама ни међу главним људима њиховим. Без тога је, међутим, посао ишао без плана и на грдну штету режима самог. Као да се мислило да су радикали тако мртви, да им већ повратка нема, јер се отворила невремена борба међу либералима и напредњацима. Пошто су у округе били постављени за начелнике где либерали а где

напредњаци, свуда се осећала превласт једне или друге странке, какав је где чиновник, напредњак или либерал, на врху био. Отуда је дошла забуна и у саму владу. Кад је писац ових врэта једаннут у октобру 1894 о овоме пријатељски говорио са Свет. Николајевићем, отворено му је казао да му окрузи личе на феудалне пашалуке у Турској пре султана Махмуда, до 1826, и да још треба само да либерални начелници објављују рат напредњачким начелницима и окрузима, па да се феудална сличност посведочи до краја. И у Двору су се, тога ради, такође забринули. И Свет. Николајевић, који је узео на се обуставу устава од 1888, после непуних седам месеци управе нађе се, управо ради ових чиновничких ситница, у такој неприлици, да је морао или преуређивати кабинет, или понудити краљу своју оставку.

И Свет. Николајевић доиста заиште од краља Александра да му допусти преуређење кабинета, како би из својега друштва избацио два либерална друга, Јеврема Андоновића, министра правде, и Лаз. Р. Јовановића, и уз њих да из Управе Државних Монопола разреши Стојана Вељковића, за којега се такође онда у напредњачким круговима мислило да сувише тегли либералима у давању служаба у Монополској Управи. Краљ Александар не хтедне

пристати ни на преуређење владе ни на разрешење Стојана Вељковића (за којега је после службеним саопштењем објављено да „ужива потпуно поверење краља“)[1], и Свет. Николајевић морадне понудити краљу оставку, која му се и уважи одмах, после непуних седам месеци управе.

Тако се на уображеном и незахвалном задатку васпостављања краљевске власти у уставној монархији врло брзо сломио и други кабинет, у врло кратком времену. Сад се већ није имало куд но да се приступи ондашњој тешкој резерви, позивању г. Николе Христића.

Г. Ник. Христић је, овога пута, тако рећи за ноћ саставио министарство. Очевидно је да је комбинацију склапао неко пре њега, по свој прилици краљ Милан. Осим Светомира, који је већ као председник одступио, Н. Христић не узме у свој нови кабинет ни Андру Ђорђевића, ни Јеврема Андоновића, ни Лаз. Р. Јовановића. Ако се узме да су Свет. Николајевић и А. Ђорђевић сувише штитили напредњаке, а Јеврем Андоновић и Л. Р. Јовановић — либерале, те да је отуд изашла толика несугласица у кабинету, изгледа да је на те људе пала сенка да су рђаво разумели нови правац

[1] Службено саопштење у Српским Новинама од 21 октобра 1894.

и да су с тога из кабинета искључени. Сама ствар, смештај молилаца у службе и на плате, при којему се заборавило на све друго, једва је заслуживала толики разговор а камоли што друго.

Ступајући на управу, Ник. Христић одмах, 16-ог октобра 1894, изда распис начелницима, у коме је његов програм. То је с малим приступом препис једнога његова ранијег расписа (од априла 1888, кад је онда на управу ступио са задатком, који он, без сумње, није ни знао, да краљ Милан изврши развод брака с краљицом Наталијом). У том приступу Ник. Христић објављује како је главни задатак његове политике свагда био: „потпун ред у земљи, најстрожија законитост и непристрасност у вршењу јавних послова, безусловна послушност и дисциплина у чиновништву и непоколебљива верност и апсолутна оданост према узвишеној личности „Краља и Господара, у чије се име и под „чијим се врховним надзором (чл. 6 устава) „врше сви послови земаљски“.[1]

И у Двору се осећало да не иду добро послови рестаурације, кад се тек после девет месеци морало приступити тешкој резерви и трећем кабинету. Ситуација је мирисала на неуспех. С тога и отуд, сутра дан после расписа Н. Христића, изађе у „Српским Новинама“ саопштење у неслужбеном одељку, у коме се на дугачко развија чудновата утопија личне краљевске власти у уставној монархији, с игнорисањем странака. утопија на коју се краљ Милан наслањао у овом своме повратку у Србију. Наводе се речи из здравице краља Александра држане на ручку 23 јануара 1894 у част владе г. Ђ. С. Симића. Из тог дугачког саопштења вадимо ова значајна места:

„Монархична начела захтевају да права „круне одржим недирнута.

„Интереси српске државе неминовно „заповедају да се страсти стишавају.

„У борби партијској заборавља се Србија“.

После тог цитата из здравице, наставља се даље развијање истих мисли.

„Партијски живот и партијске страсти „и сувише су биле захватиле широке и „дубоке размере, а да би се са њихових „периферија могла видети задаћа Србије „као европске сређене државе. Тканина „партијских интереса била је широм наше „отаџбине и сувише густо испреплетана. „а да би могла допустити слободне по„гледе на оне државне паладије који треба „да стоје слободни, чврсти и уочљиви за „свакога коме држава није средство већ „циљ јавног друштвеног рада“.

„Владе од 12 јануара и од 21 марта „имале су задаћу: да се државни брод

[1] Српске Новине од 17-ог октобра 1894.

„Србије избави из вртлога партијских стра-
„сти и политичке нерасудности, те да се
„упути у сигурне воде *државних резона*“.[2]

Да се не би теретили отпуштени министри, баш се кривица на подчињене органе да нису разумели нову државну теорију. А при крају се на једном месту каже: „Има код нас људи који радо по-
„кушавају да њима неугодне политичке
„ситуације представе необавештеном свету
„под видом неке од њих жељене приврe-
„мености“. Међутим губило се из вида да се то пише *под трећим рестаурацијоним кабинетом у деветоме месецу рестаурације!* А да се још знало да ни тај трећи кабинет неће истрајати у своме послу пуних девет месеци, шта би се могло рећи? Она су се злурада прорицања ипак оснивала на личном познавању краља Милана и његове несталности, коју је у свему примио и син му краљ Александар.

С тим се патетичким речима и уверавањима уводио у послове кабинет Ник. Христића. Кад се све то преведе на реалнији језик, може се рећи да се видело како изборе није у стању водити кабинет Свет. Николајевића, разривен унутрашњим неповерењем, и како је тај задатак остављен кабинету Ник. Христића, који је пре свега имао да утиша међусобно партијско

[2] У оригиналу подвучено.

гложење међу либералима и напредњацима и да се озбиљно прихвати претходних мера за изборе. Ник. Христић од кабинета Свет. Николајевића задржи Стев. Здравковића, Вук. Ј. Петровића, Мил. С. Павловића и С. Лозанића. Овога последњега премести опет у привреду; за просвету, мало касније, узме Љуб. Клерића (либерала), за иностранa делa Мих. М. Богићевића (краљевог рођака, који је, иначе, имао незнатних личних веза с напредњацима), за правду Мих. Кр. Ђорђевића, некаквога дворског радикала, којега је после 20 марта 1895 заступио Ђ. Стефановић, напредњак, (али без везе с управом странке, такође дворски човек). С тим се људима, у свему ситним и средњим, имао да врши онај горостасни програм политичких утопија.

Иначе је Ник. Христић са својим теоријама о владаоцу као извору и утоци власти (правом антитезом теорије да је *народ* извор и утока власти), са својим скептичким погледима на странке и на њихов живот и организацију као на нешто што се по невољи трпи, још био државник којега су се погледи најбоље могли подесити с погледима краља Милана. Он се једини могао логички сложити с оним теоријама које је краљ Милан донео у Србију у почетку 1894, навлаш смишљеним да оправдају његову нову појаву у Србији уз краља сина и његово ново учешће у српским поли-

тичким пословима. Ник. Христић је са странкама рачунао као с реалним (у ствари по личној његовој оцени неправилним) појавама, према којима се он увек старао да има одрешене руке, и за које је мислио да им се не може допуштати активно отворено учешће на државни живот. По томе је било најлогичније да је Ник. Христић позван одмах у почетку место Ђ. С. Симића, па да он води послове докле год може. За чудо је, при свем том, што је и Н. Христић могао да на управи остане само неколико месеци. Ствар је у вези са психолошким темпераментом краља Милана, који би требало нарочито изучавати.

IV

Сарема за нове скупштинске изборе. Финансијски зајмети и ново задужење. Несугласице међу краљем Миланом и краљем Александром. Краљ Александар и краљица Наталија. Повратак краља Александра из Бијарица и фаворизовање напредњака. Напредњачка већина у новој скупштини. Ст. Новаковић заступник М. Гарашанина и његови погледи на ревизију устава. Познанство краља Александра с Драгом Машинком у Бијарицу. Рад на скупштини априла 1895 и уговор Вук. Ј. Петровића о зајму. Народна Скупштина одбија тај уговор. Одступање Вук. Ј. Петровића. Одлазак краља Милана из Србије. Долазак краљице Наталије у Београд. Утицај завађених краљевих родитеља на положај странака у Србији. Оставка кабинета Ник. Христића. Обзири све већи из Двора према радикалима. Жеља у Двору да се распусти тадашња скупштина.

С почетком владе Ник. Христића као да су се заиста мало ублажила гложења међу либералима и напредњацима око чиновничких места и положаја. Узрока су томе била два. Један је што је сам Н. Христић, већ по годинама својим, био изнад тих чиновничких прохтева и тражбина, и

што се, ни по нарави, није могао за њих да интересује. Други је што је и сам онај посао већином био свршен. Оставка кабинета Свет. Николајевића сматрана је као печат и као свршетак онога рада. Свак је знао да постављања од сад зависе чисто и просто од краљеве воље. Може бити да су оба краља, жељни увек да се њихов лични углед подигне, а погрешно мислећи да то може бити само путем личних ситних ствари и путем омаловажења министара, баш и хтели овакав свршетак. Свакојако им није могао бити непријатан, баш ако га и нису хтели. Пред Ник. Христићем је стајао главни задатак — избор нове скупштине, која би примила све што је учињено и с којом би се могло даље радити у смислу толиких изјава са престола самог или у име престола. Осим тога главног посла, на реду је било сређивање државних финансија, које су биле у веома жалосном стању још из времена напредњачке владе и ондашњих великих инвестиционих трошкова. Намесништво и радикалне владе под њим нису успеле да финансије среде. Вук. Ј. Петровић довијао се свима средствима да врши текуће исплате, али с муком. Курс на злато био је једнако већи од 2—3 динара на један златник од 20 динара. Рачунајући ваљда да је зајам свакојако неизбежан, Вук. Ј. Петровић је трошио на редовне издатке новац одређен

за исплату интереса и отплате државног дуга. Тим се начином тако звани „летећи дуг“ гомилао на милионе и десетине милиона. Вук. Ј. Петровић је радио да се представи и покаже као једини окретан и довитљив финансиста, и он већ почне мислити и радити о унификацији државних дугова, о зајму и о конверсији. У влади није било никога више који се у финансијама разумевао, те рад Вук. Ј. Петровића није имао ко контролисати. Међутим над владом се, пре но што се и година дана свршила од почетка рестаурације, почео надносити тежак облак, и то ни из народа, ни из опозиције него из — самога Двора.

Оба краља нису ничим давали познати шта је и како је лично међу њима. Колико знам, они су мало кога од Срба уводили у своје међусобне ствари, и старали су се да све тако представе у спољном изгледу, да нико ни слутити не може да што има међу њима. Краљ Милан је био човек веома затворен и покривен, врло подложан јакој личној осетљивости, ванредно лаковеран (што је, поред јаке његове интелигенције, било велико чудо) и уопште бујан у својим осећањима, кад га она једаред обузму. Краљ Александар је, међутим, био веома хладан, готово неосетљив, врло покривен такође, и прилично подмукао у својој нарави.[1] Он је морао осећати, али

[1] То је за њ француском речју sournois, казала једном, писцу ових врста, сама његова мајка

је крио, унижење које је излазило за њ у краљевском достојању из повратка краља Милана у Србију. Ми знамо да се ово осећање показало у светковању дана рођења једног и другог краља 2-ог и 10-ог августа 1894.

Светковање 2-ог августа, дана рођења краља Александра, 1894 године било би по уставу његово владалачко пунолетство, јер је он тада навршивао осамнаест година од рођења. Међутим краљ Александар се срдио да му се пунолетство помиње, јер му је, онда, то изгледало као прекор.[1] Али,

краљица Наталија. То се, у осталом, показало у више прилика у његовом животу, нпр. у поступању према оцу, краљу Милану, 1900 у време женидбе Драгом Машинком. Из његова детињства има један случај који веома јасно осветљава ову његову црту карактера. Приликом пута са својим родитељима, краљевић је имао да чека воз на једној станици у Швајцарској. Видевши се у станици сам, краљевић Александар се попне на столицу, па врати два три сата назад сказаљку на сату у чекаоници, на коју су многи гледали. Краљевић је мислио да га нико не види. Међутим га је из склонита места спазио један ађутант, који је имао наредбу да на њ пази. У том је фотографија његова темперамента.

[1] Била је читава сцена 2 августа 1894 с пиротским протом Дим. Цветковићем у Нишу, који је, поздрављајући краља, у доброј намери поменуо пунолетство. Краљ Алекаендар га је отерао и обасуо прекорима. Мислило се, да је прота, као мало истакнутији либерал, то учинио с неком намером прекора, што као, до тог дана, нису остали краљевски намесници!

због повратка краља Милана, и династији оданих партија, светковање је краљевог дана рођења било у Нишу веома свечано. Митрополит Михаило био је, за ту прилику, сазвао у Ниш Архијерејски Сабор и свештеничку скупштину. Ниш су били прекрилили попови.[2] Из Београда је била дошла нарочита општинска депутација, и све је чињено да се тај дан проведе што свечаније. Осам дана касније падао је дан рођења краља Милана, 10-ти август. Не хотећи се истицати, или може бити, хотећи кушати, краљ Милан предложи сину да се за 10-ти август не нађу у Нишу него да пођу у лов на Власину. Краљ Милан је очекивао да ће краљ Александар одбити или одложити лов због његова дана. Краљ Александар пак не учини тако, него прими предлог, и изда наредбе да се у лов пође 9-ог августа, у лову да се буде 10-ог августа, а 11-ог августа из лова да се врате. Једанпут је писцу ових врста краљ Александар позније са смехом приповедао како је краљу Милану било жао што му се син није сетио тога дана и како му је то, том приликом, доста љутито казао!

С ове стране нешто се почело спремати министарству Ник. Христића. Од тог времена краљ Милан је чешће остављао

[2] По српском обичају увеличавања, говорило се тада да митрополит Михаило хоће да се прогласи за патријарха.

сина и одлазио у Ниш на краће или дуже време. У скоро после доласка Ник. Христића на владу, краљ Милан остави сина на дуже време. Он отиде 25 новембра 1894 у Париз, где се бавио и о Никољу-дне. Радикалски лист јавио је био да ће краљ Милан отићи из Србије. „Српске Новине“ су објавиле да краљево одсуство неће бити дуже од пет недеља. Али је радикални орган и овде и још два три пута био боље но влада извештен о ономе што се тиче Двора. Краљ Милан се вратио у Србију (и то не на дуго време) тек 14-ог марта 1895 заједно са краљем Александром, који се у тај мах враћао из походе своје мајке, краљице Наталије из Бијарица.

У јавним актима, нарочито оним на којима се оснивало суспендовање устава од 1888, нарочито се истицала као главна кривица намесништва и радикалне владе недостатак пажње и поштовања према краљевим родитељима. То поштовање према родитељима није се могло тицати само краља Милана као оца, него се морало простирати и на краљицу Наталију као мајку. Краљ Александар се с њоме заиста видео у Кладову одмах после пријема владе 1893 године. Осим тога је међу походама суверена Великих Сила, које је краљ Александар по саветима краља Милана извршио у току 1894,[1] ваљало учинити походу и

[1] Походио је те године цара аустријског, цара немачког и султана у Цариграду.

председнику Француске Републике. Та похода сама је собом изазивала походу мајке краљице Наталије, која је живела у Француској, у Бијарицу, онде баш где толики свет из вишега друштва путује задовољства ради у прве пролећне месеце. Пред тим разлозима морао се, с вољом или без воље, поклонити и краљ Милан, тим пре што је и развод био дигнут. И доиста око 10 јануара 1895, прилично изненадно, пукне глас по Београду не толико да краљ Александар иде у походе председнику Француске Републике колико да иде у походе к својој мајци, краљици Наталији. 10-ог јануара изиђе о томе и белешка у „Српским Новинама“. Глас је тај био веома добро примљен међу многобројним пријатељима краљице Наталије.

Краљ Александар остане у Бијарицу скоро два месеца (изузевши не дуго време проведено у Паризу). Вратио се у Београд заједно с краљем Миланом тек 14-ог марта. Ник. Христић је, међутим, радио на изборима, и указ о бирању народних посланика на дан 7-ог априла 1895 изиђе 5-ог марта. Краљ га је потписао у Паризу. Прва промена, која се осетила по повратку краља Александра из Бијарица, била је у фаворизовању напредњака приликом тих избора. Раније је (на прилику при одступању Свет. Николајевића) изгледало више

да краљ жели повладити либерале, или да су му подједнако повољни и либерали и напредњаци (само под погодбом да се они, опет, међу собом не договоре), као што је и говорио. Повративши се из Париза, краљ, на једанпут, почне наређивати, и то веома енергично, да се у Народну Скупштину избере што више напредњака. Пошто је у свима овим стварима спор краљевих родитеља играо велику улогу, мислило се да је краљ Милан због држања главних напредњачких и либералних људи у брачном његовом спору више теглио либералима (што се видело и у наименовању намесништва), а краљица Наталија — напредњацима. И Ст. Новаковићу краљ Александар је, по повратку из Бијарица, говорио „да ће, по његовом цењењу, већина нове скупштине бити напредњачка“. Осим тога Ст. Новаковићу су долазили гдекоји полицајни чиновници напредњаци, који су, по ондашњем обичају, ишли краљу, и казивали му, како им је краљ наређивао да пошто по то изберу за посланике кандидате напредњачке. Уз те препоруке краљ је чиновницима обећавао своје признање; понекима је пак чак и претио да неће никад, ни њима *ни деци њиховој*,[1] забора-

[1] Подвлачимо што сумњамо да није преувеличање оних од којих смо чули.

вити, ако тако не поступе. Нама лично није то било нимало по вољи због тога што смо ценили да је по напредњаке боље да у целој тој неправилној радњи остану што већма у присенку и да већа страна одговорности остане на коме другом. То смо мислили из својих теоријских разлога, и не знајући шта се из Двора мало по мало спрема. Кад се избори свршише, изађе заиста огромна већина напредњака. С краљевим посланицима било их је преко 150.[2] Пошто је у то време М. Гарашанин био примио службу посланичку у Паризу, а Ст. Новаковић је био потпредседник у главном одбору Напредне Странке у Београду, остало је на њему и вођење странке, а он је имао своје лично уверење да се *странка* не може ни код кога погодити за слушкињу, већ да увек мора водити рачуна о своме достојанству што се може више.

Заступајући вођа странке, пок. Милутина Гарашанина, Ст. Новаковић је водио рачуна о програму странке. И пошто се Напредна Странка још при саставу своме изјаснила против устава од 1869, а пошто се поступак с обуставом устава од 1888 и

[2] Партијски састав скупштине најбоље се види по гласању за Карлсбадски Аранжман 7-ог јула 1895. За тај су аранжман гласали само напредњаци. Од 239 посланика, за аранжман је гласало 164, против је гласало 54, уздржало се од гласања, 2 а одсутних је било 19.

повратак онога од 1869 могао сматрати само као привремена мера за невољу, Ст. Новаковић је држао да Напредна Странка и сад треба да као главну ствар једнако има на уму регулисање уставног питања. Тада, у пролеће 1895, негде у почетку априла, после повратка краља Александра из Бијарица и краља Милана из Париза, на једној аудијенцији Ст. Новаковић помене те своје погледе и тај посао краљу Милану. Он му је одговорио да и он зна да уставно питање треба регулисати, али да би по његову мишљењу за тај посао најподесније време било *пошто би се краљ Александар оженио и већ деце добио*. Краљ Александар је, међутим, тада био тек у деветнаестој години. Регулисање уставног питања Ст. Новаковић није, међутим, хтео да мине олако. Њему се чинило да то питање ни скупштина не може минути олако. С тога је препоручио пријатељима који су полазили у Ниш на скупштину, нарочито Живојину П. Симићу, за кога се могло мислити да ће му допасти улога да саставља адресу, да то питање не обиђу. И ма да престолна беседа краља Александра за скупштину у Нишу није ни речју поменула регулисање уставног питања, адреса Народне Скупштине имала је о томе, старањем Живојина П. Симића, значајан одељак који гласи: „Краљевска реч твоја,

исказана у прокламацији од деветог маја прошле године, којом си суспендовао устав од 1888-ме и повратио у живот устав од 1869-те године, да ће твоја владалачка брига бити, да земља у што скоријем времену добије уређење које ће истински зајемчити правилан и напредан живот народни а држави моћ и средства за остваривање великих задатака Србије, још јасно звучи у ушима народа, а Народно ће Представништво посветити сву своју вољу и сву своју умну моћ да ти, Господару, помогне извести државни преображај и повести земљу ономе великоме циљу, којем су је славни предци твоји из Народне Династије Обреновића стално и снажно водили".

Међутим, кад се краљ Александар спремао у госте председнику Француске Републике и краљици Наталији, мајци својој, нису се узеле у рачун све околности које су, том приликом, могле улогу играти. У краљице је Наталије била од недавно дворска госпођа Драга Машинка, кћи Панте Н. Луњевице, окружног начелника, сина рудничког трговца (а позније такође окружног начелника) Николе Луњевице, који се кнезу Милошу 1815 у почетку таковског устанка нашао у помоћи новцем кад је најпотребније било. Драга се била удала за инжинирског чиновника Св. Машина,

који после кратког времена умре. И отац П. Н. Луњевица умре као окружни начелник у пенсији. И мати и кћи живеле су у крајњој сиротињи, обе удове, пошто је некадашње велико имање Николе Луњевице било одавно растурено. Драга Машинка смисли да се користи династичким везама фамилије свога оца, те да се из сиротиње извуче. Она се обрати краљици Наталији и понуди јој се за дворску госпођу, и краљица јој (негде у 1892) молбу прими. Драгу Машинку затече, дакле, краљ Александар у Бијарицу код своје мајке, кад је к њој на крају јануара 1895 отишао у походе. Нико није рачунао да ова жена може извршити какав утицај на краља Александра, ни краљ Милан, ни краљица Наталија. Међутим то се догодило. Слушали смо да је Драга Машинка привукла на се очи краља Александра још у самом почетку његове владе, кад се у мају 1893 видео с мајком у Кладову.[1] По томе је не-

[1] Краљ Александар је у почетку маја 1893 учинио излет железницом до Ћуприје; по том колима до Дубравице, где је сео на лађу и одвезао се до Кладова. Краљица Наталија је дошла однекуд с доњег Дунава, излазила је у Радујевцу на обалу и примила поздраве од народа, па је после пошла на сусрет сину, и с њим се видела на Дунаву 7-ог маја. Борављење у Кладову заузело је 3—4 дана, од 7 до 11 маја. Виђење ово, после ранијега прогонства, било је предмет че-

срећни роман, који се завршио крвавом ноћу 29 маја 1903, започет или у Кладову међу 7—11 мајем 1893 или у Бијарицу фебруара 1895. Последице овога непредвиђеног чиниоца на унутрашњу политику у Србији покажу се одмах по повратку краља Александра у Србију. После много хладног размишљања, ми у томе налазимо узрок ономе навалњивању краља Александра да у скупштини добије већину напредњачку, зато што је рачунао да ће му напредњаци поузданији бити, ако би се морао с оцем разићи. У томе је, на послетку, извор и узрок и многим другим догађајима.

Међутим ни краљ Милан, ни краљ Александар, нису мислили да се у својој радњи наслоне на партије или на партијску организацију. Њима су требали само људи којима би они сами, или људи од њих изабрани, давали потребно руководство, без икаква обзира на партијске потребе и интересе. Тога ради од владе није била далеко мисао да она сама створи за се партију, по програму Ник. Христића, да слуша краља, ако би то могло остварити се. Ова се мисао владе видела и у постављању краљевих посланика, где су узети људи из

ститању, најпре од ондашње радикалне владе, а после од осталих. Г-ђа Драга Машинка у тој је прилици пратила краљицу Наталију као њена дворска госпођа.

Напредне и из Либералне Странке, али нико од глвних људи из тих странака. Пред скупштину тако састављену имале су да се знесу две ствари: пријем дотадашњих указом оглашаваних ванредних закона, обустава устава од 1888 и зајам (уговор о уједињеном зајму 4%) који је министар финансија Вук. Ј. Петровић уговорио у Паризу 14-ог декембра 1894 године. Влада се толико носила мишљу о некој узвишености својој и краљивој, да су се одавали илузији како и оваке евствари пуне тешке материјалне одговорности, има скупштина без праве дискусије да прими, да о зајму ни с ким од меродавних људи у политици нису налазили за вредно ни реч да проговоре. Ма да је зајам закључен још 14-ог декембра 1894, а изнесен пред скупштину 14-ог априла 1895 одмах пошто се конституисала, о њему се, све докле предлог пред скупштину није био изнесен, није знало ништа. Ст. Новаковић је те године заступао М. Гарашанина као потпредседник Напредне Странке, и њему о „Уговору о уједињеноме зајму 4%“ нико ни речи није био саопштио. Ст. Новаковић је за уговор сазнао из ексемплара штампаног за скупштину, пошто је пред скупштину изнесен. Пошто је тај предлог у одбору Народне Скупштине једногласно одбијен био, питао је краљ Александар Ст.

Новаковића зар га Вук. Ј. Петровић није никад раније, пре но што је пред скупштину изнесен, упознао с текстом уговора о зајму. Краљ је показивао да се чуди кад је Ст. Новаковић одговорио да је погодбу зајма први пут разматрао тек из предлога скупштини поднесенога. Пошто скупштински одбор одбаци тај предлог, Вук. Ј. Петровић дâ оставку, и на његово се место постави пок. Стев. Д. Поповић за министра финансије. Краљ Милан, који је много држао на Вукашина, наљути се на краља Александра и стане га оптуживати да је у договору с опозицијом, која се у скупштини и у штампи начинила Вукашинову предлогу о зајму. Краљ Милан је на правди оптуживао краља Александра, јер он није био ни у каквој вези с Вукашиновом опозицијом, него је само хладније (управо како треба) на тај посао гледао. Није било тактично товарити на исту скупштину и зајам и неправилно проглашени устав и законе. А она скупштина није била нимало лака у буџетима влади Ст. Новаковића, ма да је она иначе уз потпуно међусобно поверење с њиме радила. Кад се преломило да скупштина неће никако да изгласа зајам,[1] краљ

[1] Као заступник вођа Напредне Странке, Ст. Новаковић је био послао г. Николу Д. Стефановића, да поздрави напредњаке у скупштини да слободно изађу из скупштине, ако би се из

Милан 20-ог априла дође у Београд, и пробавивши само 24 сата, сутра дан 21 априла остави Србију, да се у њу не врати све до краја 1896-те године. Истога дана је у Нишу гласањем скупштинског финансијског одбора једногласно одбијен Вукашинов предлог закона о уједињеном зајму 4%.

Случајно је одбијање Вукашиновог предлога о зајму пало у исто време с одласком краља Милана из Србије, и случајно је, по нетачном тумачењу догађаја, у тај одлазак пало толико жучности. Главни део те жучности није доиста долазио ни из скупштине ни из владе, него опет из Двора самог, из међусобних односаја краља оца, краља сина и краљице мајке. Невиђену и незнану муку имали су с те три личности и с њиховим људима и влада и скупштина, и владине и опозиционе странке. Свак је морао радити ово или оно, а ваљда нико тачно није знао на чем је ни шта га чека, пошто су и краљ Милан и краљ Александар служили се без резерве људима, странкама, законима за своје намере, ником ништа не казујући ни о својој коначној намери, ни о путовима и поступцима којима се њојзи примичу. Људи су, по њиховим теоријама,

Двора или од владе покушало каквим год навaљивањем да се закон о зајаму прими. Из Новаковићева су пера и чланци у „Виделу“ против зајма, који су имали огроман утисак.

били аутомати, с којима су се они служили као фигурама у шаху, кад им која затреба.

Из походе краља Александра у Бијарицу изашла је похода краљице Наталије у Београду. О томе се краљ Александар с краљицом Наталијом договорио још у Бијарицу. Краљица је још отуда поручивала ђен. С. Грујићу да би се радикали уздржали од гласања на изборима, да „не би дражили краља“, а она да ради на томе да изради споразум међу краљем и радикалима.[1] Краљ Милан је, дакле, у марту 1895 дошао у Београд само на кратко време. Познији догађаји дају закључити да је топлина односаја међу краљем Александром и његовом мајком тада, у 1895-ој, била у великој мери не толико мајке ради колико ради Драге Машинке, којаје краљицу Наталију пратила. Политички свет у Србији, нарочито многобројни пријатељи краљице Наталије, с радошћу су чекали повратак краљичин. Пошто се краљ Милан и она нису били помирили, што би била неопходна основа за рестаурацију, коју је краљ Милан 1893 рад био да изведе, партије су у Србији

[1] То је био прави узрок што су се у пролеће 1895 радикали уздржали од гласања. Међу њиховим главним људима није то лако примљено, јер су неки мислили да треба на изборима показати своју снагу ма под каквим режимом.

према њиховом раздору а по својим интересима удешавале своје симпатије према династији и према завађеним члановима њеним. Радикали и сви који су, из каквих било узрока, били незадовољни с рестаурацијом краља Милана, били су за краљицу Наталију. Краљ Милан био је рђаво расположен против свију оних који су били за краљицу Наталију, или су јој, како год, давали за право. С тога је краљ Милан при рестаурацији очевидно мање био за напредњаке, што су га 1887 напредњаци због краљице Наталије напустили, а више за либерале који су му се, оном приликом, преко својих главних људи, на руци нашли. Због тога је, после, и чување краља Александра 1889 поверено било либералном намесништву. Краљица Наталија је, по повратку, своје политичке симпатије поклонила оној странци у Србији, која је највише била против краља Милана, а то је — радикалима. Она је имала и симпатија и захвалних осећања према напредњацима, али су јој они постали подазриви због својих политичких начела, којих ради су помагали краља Милана и заједно му се с либералима одазвали, кад је 1894 почео да изводи своју рестаурацију у Београду. С тога је тада, у пролеће 1895, с повратком краљице Наталије, само годину дана после радикалног

лома у Србији од 1894, Радикална Странка већ имала своју сатисфакцију, мекши положај и доброга савезника само ради повратка краљице Наталије у Србију.

Тога ради се повратак краљице Наталије у Србију, 28-ог априла 1895, начинио као прави тријумф за краљицу Наталију. Многим свечаностима обележен је и прослављен тај повратак. Изгледало је на скоро да су краљу Милану већ на свагда опет затворена врата Србије, пошто се у брзо видело да краљица Наталија мисли, такође, у Србији да остане, а већ се знало да краљ Милан и она не могу више под једним кровом живети. Није се ни слутило да ће и краљица Наталија, само две године касније, оставити Србију за навек и да ће после ње остати само њена дворска госпођа Драга Машинка, која ће, после других тешких догађаја, затворити врата Србије исто тако и краљу Милану.

Ове све ствари нису никако могле годити кабинету Ник. Христића, покрај свих његових начела. Глупом случајношћу српске унутрашње политике догодило се да је кабинет Николе Христића био на управи и 1888, кад се извршивао насилан развод краљичин с краљем Миланом, и кад јој је силом власти 1888 у Визбадену одузиман син, краљ Александар, и 1895, када је исти председник министарства имао да

председава свечаном повратку краљице Наталије у Србију, који је, по спољној срдачности, изгледао другојачије него повратак краља Милана, извршен годину дана раније. Хтело се, међутим, као што и јесте ред, да послови иду својим током, и да ове ствари немају на њих утицаја.

После свршетка скупштине за 1894, (држане у Нишу априла 1895) која је одобрила у тој години неправилно извршено обустављање устава и васпостављање многих закона који су с њим били у вези, почне се мислити на регулисање државних дугова и на нов зајам, без којега се оно регулисање није могло извршити. Ради саветовања о томе послу краљ Александар беше једном, одмах по повратку из Ниша, позвао Ст. Новаковића, Љ. Каљевића, д-р М. В. Вујића и Влад. Јовановића. То је, ваљда, први пут после 9 маја било да је и један радикални државник отворено позван краљу на саветовање. После тога министар финансија Ст. Д. Поповић именује финансијски савет при министарству финансија, у који буду именовани људи из свих партија. У тај финансијски савет постављени су између радикала: д-р М. В. Вујић, д-р Л. Пачу, Таса Банковић, Тоша Михаиловић трговац. Али они сви откажу учешће и даду оставке. Либерали су остали у савету као опозиција, а и од њих су

неки поднели оставке. Из договора у овоме финансијском савету и после у Карлсбаду с представницима српских кредитора изашао је познати Карлсбадски Аранжман, који је коначно уредио администрацију српскога државнога дуга, о коме посебице не можемо овде говорити.[1]

Разлом међу краљем Миланом и краљем Александром у априлу 1895; повратак краљице Наталије; очевидно промењена расположења краља Александра у политичним стварима давала су мислити да је у Србији опет могућан некакав већи прелом, и по свој прилици су на ново разбудили успаване или малаксале наде у радикала који су годину дана раније били са свим клонули. Противници анти-радикалне рестаурације, коју је започео краљ Милан, нападали су, нарочито, неправилан почетак и развој те рестаурације, и отуд изводили аргументацију својих права, остављајући. наравно, у сенци оно што би се имало и против њих навести. Ми знамо за позитивне доказе о промењеним расположењима у Двору, ма да се тада налазило да та расположења треба крити.

[1] У „Недељном Прегледу“ за 1908 и у засебној књижици „Карлсбадски Аранжман и страна контрола у Србији Београд 1908“ изашла је (из пера д-ра Драг. К. Протића) исцрпна студија о томе послу.

Краљица Наталија је тога пролећа, по њеном повратку отворила читаву серију излета у ближу и даљу околину на сеоске заветине, на трке, итд. На те излете били су, по обичајима дворским, звани сад једни сад други. За неке од тих излета краљица је говорила да их приређује у намери да нађе згодно место у Србији, где би краљ, пошто би се оженио, могао имати добар летњиковац за себе и фамилију, нешто налик на оно што је краљ Карол у Синаји у Румунији начинио. И писац ових врста (као председник Државног Савета) био је позиван на неке од тих екскурсија. Једна је, на прилику, била 7-ог јуна 1895 на Космај. Наврх Космаја били су начињени хладњаци од зелена листа, у којима је краљ са својим званицама доручковао. Ст. Новаковићу је по реду било место с десна до краљице Наталије. Нешто српски, нешто француски она почне уз доручак политички разговор и каже Ст. Новаковићу како је краљ у веома незгодном положају са скупштином коју је изабрала полиција и која правилно не представља земљу, па га упита мисли ли да би било могућно распустити ову скупштину, па наредити нове са свим слободне изборе. Ст. Новаковић одговори да је то апсолутно немогућно, јер би се имало извршити о трошку целокупног угледа краљевог, који се у анти-радикалну ре-

стаурацију сав до ушију без икакве резерве заложио. Ст. Новаковић је казао краљици како се краљ, по повратку из Бијарица, излагао за изборе напредњака и шта је говорио појединим полицајним чиновницима. Изјавио је, даље, да нема никаква смисла враћати сада, без икаква повода. ствари на оно што је било пре годину дана, јер свуд у свету владаоци, кад почињу оваке кораке, не чине то за годину или за неколико месеци, него за колико-толико дуже време. Краљици је било непријатно то што јој је одговорено, а по свој прилици и то што је, не очекујући може бити таквога одговора, показала своје карте, јер ни она ни према коме није била поверљива као ни краљ Милан, и волела је да чује оне одговоре које очекује.

Одмах за тим имао је Ст. Новаковић разговора и с краљем Александром, на ком је предмет разговора био исти. Ст. Новаковић је краљу још исцрпније објаснио оно исто што и његовој мајци. То му је у толико лакше било што је пре свију државних удара у корист анти-радикалних струја у политици он, може бити највише, говорио краљу против сваке и најмање неправилне радње, залажући се једино у корист законите и правилне политичке еволуције. Али кад се већ једном пошло неправилним путем, онда краљев-

ско лично достојанство тражи да се и на њему истраје, да му се покаже оправданост и да се излазак и опет тражи правилно, да се не би обрт на чисто плаћао достојанством краљевским. Том је приликом Ст. Новаковић наводио краљу и примере цара Фрање Јосифа са мађарском револуцијом 1848—9 и краља данског с министром Еструпом, који су годинама трајали.

Ето такав је био интимни политички положај у Двору у јуну 1895 још за времена докле је управу земаљску држао кабинет Ник. Христића, који је само два месеца раније имао задатак да води изборе земаљске под инспирацијама са свим супротним! Једина експликација за овај страшан обрт налази се у наизменичном утицају оца и мајке на сина краља Александра!

V

Положај при одступању Ник. Христића. Влада Ст. Новаковића. Држање краља Александра. Програм Новаковићеве владе. Радикални план о коалиционом министарству за излазак из тадашње ситуације. Политичка борба око Карлсбадског Аранжмана и расирава истога. Неисправно држање Двора у томе питању.

Још кад је одступио кабинет Светомира Николајевића, у октобру 1894, пре него што је на сцену изашао утицај краљице Наталије, могло се видети да је силно поколебан план краља Милана за рестаурацију конзервативне управе у Србији и за повратак анти-радикалних странака на управу земаљску.

Основни камен овоме послу морао је бити у слози краљевих родитеља и у њиховом једнодушном утицају на младога краља и на послове. И кад је у јануару 1893 краљ Милан насео с помирењем код краљице Наталије, ваљало је рачунати да је пропао цео његов план рестаурације.

Ово је, међутим, са свим избило на видик чим је краљ Александар отишао ка краљици Наталији у Бијариц 1895 године, ма да то онда у Србији готово нико није опажао.

Онда када се краљ Александар бавио у Бијарицу код мајке у гостима у фебруару 1895, писала је краљица Наталија ђенералу С. Грујићу „како је штета што се није нашло лице од срца, да спречи расцеп између краља и Радикалне Партије"; да је расцеп дошао из неспоразума, који је краљ Милан експлоатисао; да се сад она (краљица Наталија) решила да узме ту патриотску улогу посредника између краља и радикала, и *да ће зато доћи у Београд у мају. Саветује да се радикали уздрже од избора, да не би краља дражили.*

Овај правац је настављен и после, ма да је краљ Александар упао с њиме у веома незгодан положај претварања на две стране, тако да су обе стране могле мислити да је с њима неискрен. Тога ради је, без обзира на оно што је те године и раније говорио напредњацима, још пре доласка краљице Наталије у Београд, и он сам 25-ог априла, по повратку из Ниша, говорио ђенералу С. Грујићу, „да признаје да је споразум с радикалима потребан и да је то само питање времена, јер не може сад Христића да отпушта, пошто му је тек

скупштина изгласала поверење — али потребу основе за споразум наглашује". Кад је у том разговору ђенерал С. Грујић напоменуо да треба вратити устав од 1888, краљ Александар је одговорио да није подесан ни тај ни онај од 1869, но да *треба тражити трећи са два дома.* Краљ је признао *да је неутрални режим изигран*, да скупштина није израз расположења у земљи, да влада ова (Н. Христића) не може дуго да остане, и да се отац његов сувише залагао за уговор о конверсији — али он да није.

Пошто је дошла краљица Наталија, ђенерал С. Грујић је имао код ње прву аудијенцију 1-ог маја. Она му је тада казала *да је расположење краљево* да се с радикалима измири и да је то сад само питање времена. „Провизорија — рекла је краљица Наталија — може трајати до октобра (1895)". Тврдила је, том приликом, да се краљ са свим опростио туторства свога оца, и да се на то одлучио пре пута свог у Бијариц.

У том правцу се кроз пријемне собе краљице Наталије плело даље до читавог плана, коме је оскудевала само искрена воља краљева да га изврши. У мају је краљица говорила ђен. С. Грујићу да је и краљ Милан писао краљу Александру да позове М. Гарашанина да састави ка-

бинет. И краљ Милан је, дакле, тиме признавао да је „неутрални“ режим одиграо своју улогу, што је значило да су његови планови пропали. Тада се, по белешкама ђен. С. Грујића, мислило у Двору на коалициопи кабинет од свију страначких првака, који би земљу извео опет у парламентарни уставни режим. Краљица је саопштила и то да краљ мисли изучавање уставног питања да повери комисији од 10—12 људи од свију партија. У јуну је из Двора поручено Н. Пашићу како краљ жели „да прелаз из овог неутралног режима изврши један коалициони кабинет, те зато се тражи пристанак Радикалне Странке.“ Ђен. С. Грујић се с Н. Пашићем договорио да Радикална Странка краља у овој намери потпомогне и „да му искрено олакша повратак на уставни пут, кад се види да се решио да се од оца ослободи“. Уз ову начелну одлуку смислило се још да се од стране Радикалне Странке тражи „да се општине ослободе од постављених полицијских кметова и да се у владу не узима нико од министара који су учествовали у државном удару. У ове планове је улазило да замишљеном коалиционом кабинету уставне реконституције председава Ђ. С. Симић, који се налазио на одсуству у Београду, и који је, због његове сестре, пок. Бос. М. Лешјанке, двор-

ске госпође краљице Наталије, веома добро био виђен код краљице. Краљ Александар је говорио људима из те групе да се нада како кабинет Н. Христића може пасти приликом расправе о Карлсбадском Аранжману пред Народном Скупштином.[1]

У владиним круговима и међу људима Напредне Странке, која је имала већину, о овоме се само нагађало, а није се знало ништа одређеније. Краљ Александар ништа није показивао, и ако се није могло сакрити да је и он у много скептичнијим расположењима према већини, за коју је само два три месеца раније он сам навалљивао да се изабере. На дневном реду је било да се на скупштини одобри Карлсбадски Аранжман, против којега је опозиција просипала најжешћу ватру, знајући да ће наступити промена владе, ако аранжман падне. Народна Скупштина, која је имала да расправи Карлсбадски Аранжман би сазвана за дан 24 јуна 1895, не у Ниш него у Београд. Истицало се да је то зато што краљица Наталија не мари за Ниш.[2]

[1] Белешке ђен. С. Грујића.

[2] Краљица Наталија је сматрала двор у Нишу као лично имање краља Милана. Кад је 1896 била потреба да краљ на неколико недеља оде у Ниш, она је изјавила сину да она не би могла пратити га, докле он прво не јави оцу и од њега за њу не добије допуштење.

У ствари је то било зато што би се радо видело да падне Карлсбадски Аранжман и што Двор није хтео да се одмиче од радикалне опозиције и од договора с њом. У оваком положају Ник. Христић осети да се не зна на чему стоји његов кабинет. Народну Скупштину није имао у рукама, ма да су избори под њим извршени; Двор се непрестано договарао с радикалном опозицијом. Пред њим је био задатак да кроз скупштину протури Карлсбадски Аранжман, који је он мало разумевао и који су други начинили. С тога он дâ оставку два три дана пред састанак скупштински јуна 21-ог.

На реду је било или извршити ранији план, о коме је преко краљице Наталије вођен договор с радикалима, извршити, на име, повратак уставном и парламентарном режиму с уставом од 1888, како су то били формулисали радикали, или продужити рад по уставу од 1869. Пред оним првим изласком истицало се тешко питање финансијске расправе и примање или одбијање Карлсбадског Аранжмана и по томе даљи рад; пред другим изласком стајало је да се с готовом сазваном скупштином (изабраном по вољи самога краља Александра) даље ради и да се од тако званог „неутралног“ режима приступи правилном министарству из скупштинске већине, како

је краљу Александру и краљ Милан саветовао. У Двору и у радикалним круговима мислило се да су напредњаци тобоже осетили да се спрема пад Ник. Христића пред скупштином на Карлсбадском Аранжману, па да су смислили да то изиграју тиме што ће Ник. Христић раније оставку поднети. Али то не стоји, јер напредњаци, као што споменусмо, нису знали какви се договори воде међу Двором и радикалима. Из бележака ђен. С. Грујића види се да Ђ. С. Симић, намењени председник коалиционог кабинета „за повратак на уставни пут“, није никад добио формалну понуду за састав тога кабинета. Краљ Александар се изговарао да га је Н. Христић изненадио оставком уочи самог дана састанка скупштинског. У то време је и Ђ. С. Симић изјавио краљу да су једини напредњаци, тадашња скупштинска већина, који могу одобрити Карлсбадски Аранжман. Ђ. С. Симић је сам лично мислио да аранжман треба одобрити.[1]

[1] По вароши се говорило да Ђ. С. Симић позива поједине радикале у свој летњиковац на Топчидерском Брду. Кад је један од краљевих личних пријатеља упитао краља да ли то Симић ради по његовом овлашћењу, краљ је одговорио да није овластио Симића да преговара о саставу владе. Краљица Наталија, присутна томе разговору, осула се на тога пријатеља да клевета Симића. Ми не знамо ни с које аутентичне стране

У таквој прилици, остављајући радикале да мисле да су им напредњаци „подвалили“ изненадном оставком Н. Христића, краљ позове предсједника Државног Савета Ст, Новаковића, који је онда заступао шефа Напредне Странке. Краљ је позвао Ст. Новаковића писмом од 21 јуна по подне у коме му говори да је тога дана пре подне влада поднела оставку и да би желео „пре него што би даље улазио у разматрање ситуације“ да чује мишљење његово о њој. У разговору, који се повео тога дана пред вече, додиривано је више предмета. Краљ Александар, који се тога пролећа са свим био наслонио на напредњаке, бринуо се хоће ли моћи напредњаци издржати још две године и предвиђао је да ће се истрошити. Говорио је како су радикали многобројни и страховао је да неће бити каквога нереда. Само академички, без икаква наваљивања, говорио је о коалицији, као о средству да се супротности ублаже и колико год измире, па чак, ако би могућно било, и стопе (фузионирају). За тим се, са те опште оцене ситуације прешло на тегобе онога момента. Главне су тегобе биле: заплетено финансијско стање и уставна реформа. И краљ Александар и

шта је управо тада Ђ. С. Симић радио. Очевидно је само да је за радикалне планове још било прерано и да су радикали били веома нестрпљиви.

Ст. Новаковић лако су се споразумели да је неопходна и прека потреба земаљска расправа финансијског заплета, али да одмах за тим заплетом треба узети у посао уставно питање. Краљ је био за то да се с уставном реформом ваља пожурити, али је Ст. Новаковићу том приликом изјавио *да не би хтео да с радикалима изврши промену устава и да није за то да враћа у живот устав од 1888.* Утврђено је, дакле, било тим разговором да се расправа финансијског заплета мора поставити на прво место. У разговору је констатовано од стране краљеве да Карлсбадски Аранжман тражи неге и дужега рада, да би успео да све своје добре стране покаже, али да је бољи од Вукашинове погодбе о конверсији. Разуме се да је најбоље немати никако дугова, пошто повериоци имају положај, са кога своју вољу намећу.

После тога карактеристичног разговора, краљ понуди Ст. Новаковићу да састави владу. Пошто је Ст. Новаковић тај позив предвиђао, одговори краљу да би он могао примити владу само на случај да краљ одобри његов програм који одмах краљу преда, замоливши да му одговор дâ након двадесет и четири сата, пошто би програм на доколици проучио. Краљ одмах закаже другу аудијенцију сутра дан, двадесет и четири сата касније, на којој из-

јави да је програм проучио и да га прима. И тада дâ Ст. Новаковићу налог да образује владу.

Ст. Новаковић није знао шта је у то време Двор преговарао с радикалном опозицијом. Да је знао, извесно је да би позив за образовање владе одбио, пошто је неодлучност краљева међу два супрот положена политичка правца била сасвим излишан терет уз толике друге терете које је у то време влада собом доносила.

Свој програм саставио је без обзира на политичку игру, која се око њега вршила, може бити сувише академијски, али свакојако с обзиром на ситуацију како се она онда његовом посматрачком оку чинила.

Програм или мемоар тај о плану којим да се поведу послови земаљски има шест одељака. У првом су изложени *основни погледи*, у другом *посебне тачке*, у трећем *унутрашња политика*, у четвртом *уставно питање*, у петом *иностранa политика*, а у шестом — *личне ствари*. У основним погледима Ст. Новаковић је подвргао оштрој критици како владавину краља Милана, тако и дотадашњи „неутрални режим“. Као прво и главно земаљско питање истицало се питање о нереду на престолу самом. Краљ Александар је најпре владао под утицајем оца, краља Милана. У тај мах је владао под утицајем матере, краљице Наталије. Та су се два утицаја међусобно искључивала, и онда се може мислити како је ишло. И један и други утицај служио се људима и предметима као у некој игри. „Најгоре је — стоји у програму — што се тај систематоснива на неповерењу према свима и свакоме, и тога ради изгледа лишен сваке љубави према земљи. Уз моментане каприсе и личне предилекције, често необјашњиве, тај се систематсастоји у неискрености према земљи и према министрима, који изгледају као просте играчке или пиони у шаху. Тај систематдаље, изобилује изненађењима, цепањем и изигравањем једнога другим. Ми га познајемо из шеснаесто-годишње праксе,[1] и она је жалосно завршена абдикацијом и оним стањем у ком су данас краљ и његови родитељи. Ваљда је у том резултату, редовној последици овог система, довољна опомена за будућност. Од 9-ог јануара 1894 на овамо — владе управо није било; плана у владавини није било. Под изговором уздизања краљевског ауторитета и по недостатку ма каква плана у владању, министри су деградовани на шефове секција. За тим је имала, логички, доћи последица да се краљ деградује за министра. Пошто је то било немогућно, земља је у ствари изгледала без владе. Стање ство-

[1] Мисли се на владавину краља Милана.

рено државним ударом од 9 јануара и 9 маја 1894 биће оправдано само ако буде употребљено да се створи нов сталан ред у државној управи, бољи од свих досадашњих. За тим је Ст. Новаковић предлагао расправу финансијског питања на првом месту, излажући поједине мере за то у седам тачака. У унутрашњој политици Ст. Новаковић је тражио као основу апсолутно надмоћство државне власти над сепаратизмом, над анархијом и над центрифугалним тенденцијама. „Радикална владавина са својим самоуправним безвлашћем — стоји у програму — свела је била круг државне власти на вароши, а села су живела онако како су хтели они који су у селима и у срезовима имали највише дрскости“.

За тим је на ред дошло уставно питање. Ст. Новаковић је мислио да неправилно, државним ударом, повраћени устав од 1869 не може остати. Само из обзира на лично достојанство самога краља и на толике друге поступке краљевске власти, а исто тако и из уверења да устав од 1888 није добро враћати онакав какав је, Ст. Новаковић је мислио да се сви ти обзири могу задовољити, ако се, потпуно правилним путем, по прописима онога устава који је био у снази (дакле онога од 1869) створи нов устав за Србију. С тога је Ст.

Новаковић у своме програму предлагао краљу да се она иста скупштина, која је била изабрана да одобри обуставу устава од 1888, употреби да спреми и прописана претходна решења за промену устава. Програм није ништа нарочито истицао за карактер новога устава осим да треба да буде израђен на основици дводомној, с ограничењем самоуправних претераности, са што јачом тенденцијом државнога јединства. Програм је одређивао и време када се имало приступити к извршењу дефинитивне уставне реформе. То је било на истеку мандата тадашње скупштине. Сви су рокови израчунати били у најкраћем времену, пошто је рачун хватан на крају јуна 1895, а рок је скупштини истицао 31-ог децембра 1896. На средини је, међутим, било финансијско питање и зајам, које је требало на првом месту расправити. Члан 132 устава наређивао је да за промену устава „две једна за другом следеће редовне скупштине о томе учине сагласно закључење“. Те две редовне скупштине падале су једна у јесен 1895, а друга у јесен 1896. Остале тачке програма нећемо овде излагати, пошто је главни предмет списа уставна промена и оно што се ње тиче.[1]

[1] Цео програм под натписом *Један српски министарски програм* штампан је у целини у

На овај програм је краљ пристао пред Ст. Новаковићем, који му је говорио у име напредњака. Међутим на другој страни, пред краљицом Наталијом, иза које су тада били радикали, краљ је давао другојачија, истина неодређена обећања, и плановима који су му са те стране предлагани није чинио одлучан отпор. Радикалски план, коме се за посредника начинила краљица Наталија, био је: да краљ Александар. прво, помогне да се састави коалициона влада под председништвом Ђ. С. Симића „од првака свију странака“. Та би влада имала, управо, да опозове све акте од 9 маја 1894 и касније, који су неправилним начином повратили у живот устав од 1869 и законе који су с тим увођењем устава од 1869 у вези. Тим би се вратили у живот устав од 1888 и закони потребни за његово вршење. Из онога што ми сад можемо да докучимо не дâ се видети какав би био састав тога министарства од „првака свију странака“ под Ђ. С. Симићем. Могућно је да би се место „првака“ узели само представници странака, који би се у ствари само замишљали, јер их странка већ не би слушала, чим би се они од ње одвојили и у министарство ушли. Питани су, у осталом, радикалски прваци, и они су одговорили да ће у овом расплету, којим се ишло да се краљ „поврати на уставан пут“, помоћи краљу. На крају је само, од стране Радикалне Странке, додато да не треба у ново коалиционо министарство да се узме нико од људи који су учествовали у државном удару, и да би требало по народу дићи „полицијске кметове“, тј. општинско представништво, изабрано под утицајем државне власти и по новим наредбама. Али без сумње, нашао би се из ових елемената свуда излазак, да је у ствари дошло до образовања кабинета. У том плану био је један главни недостатак. То је непажња према краљу Александру. Да би се дала сатисфакција Радикалној Странци у јуну 1895, морао би платити својим угледом краљ Александар, који је у мају 1894 потписао указе о обустави устава и уставних закона, јер би тиме признао или да није знао шта је онда радио, или да не зна шта тад ради. Неследственост је једна од највећих погрешака владалачких. У приватном разговору с радикалним првацима могла је краљица Наталија говорити да је оно у 1894 години рађено „по утицају краља Милана“, али би се и иза тога новог поступка говорило да се ради „по утицају краљице Наталије“. Ни једно ни друго није одговарало достојанству краљевском.

„Недељном Прегледу“ од 8 фебруара 1909, бр. 6 (43).

Краљ Александар је, очевидно, и осећао ово, ма колико да му је бављење краљице Наталије, због њене дворске госпође, пријатно било у Београду. Али краљ, очевидно, није имао куражи да каже отворено што мисли и да пресече на једну или на другу страну. А по својој слабости према дворској госпођи ово друго не би ни могао. Тако је краљ, по невољи, изабрао најгору за се линију, линију врдања и претварања. По тој линији поступања, министарство се осећало без подлоге, као на грани, а опозиција се, донекле, надала, докле и сама није видела у чему је ствар.

Кад је, као први предмет расправе у финансијском питању, пред Новаковићев кабинет дошао на ред Карлсбадски Аранжман, ова се несигурност положаја одмах показала.

У расправи закона о Карлсбадском Аранжману пред Народном Скупштином спремала се права олуја. Штампа је уговор нападала свим силама и свима средствима, нарочито зато што се у круговима опозиције знало да је с падом Карлсбадског Аранжмана у скупштини везан и пад владе. Ст. Новаковић је био лично уверен да је уговор неопходни почетак лечења српских финансија, и зато се није колебао нимало, готов да одступи, чим уговор не би прошао. То није крио ни од кога, и

говорио је нарочито напредњацима који су му помињали да себе и Напредну Странку поштеди у тој непопуларној ствари. Видећи сувише раздражену опозицију, смислио је био да пусти дискусији и слободној критици сав мах, докле би остала у допуштеним границама, како се влади не би могло пребацити да је у овој ствари чим било спречила слободу јавне расправе. Тога ради је страх од уговора постао веома велики. Колебање је допрло у кругове Напредне Странке и у кругове владе. Сам Двор је последњих дана изашао са свим из прописане резерве, ма да је краљ једнако влади давао уверења да је и он мишљења да погодба треба да се у скупштини прими. Ондашњи први ађутанат И. Ћирић ишао је министру просвете Љуб. Ковачевићу и говорио му, као своме другу, да да оставку на портфељ те да изазове кризу у кабинету. Сама краљица Наталија изазвала је неком оштријом речју министра унутрашњих дела Дим. Маринковића да дâ оставку, тако да су га пријатељи Ст. Новаковић и Драг. Франасовић једва склонили да се умири и да оставку у томе моменту не помиње. Члану одбора за претрес Карлсбадског Аранжмана, пок. Крсмановићу, ишао је један његов рођак, ађутанат у Двору, и наговарао га да за уговор не гласа. Дворски доктор, пок. Ђ. Јова-

новић агитовао је јавно по улицама, задржавајући поједине посланике и наговарајући их да не гласају за погодбу. Кад је Ст. Новаковић једном приликом напоменуо краљу за овако неисправно понашање дворских службеника, краљ је, поцрвеневши, одговорио да он за то ништа не зна. Међутим није се опазило ни да је ко зато кажњен ни опоменут. Најпосле све је то прошло, као што обично с таквим стварима бива, чим је Народна Скупштина огромном већином гласова изгласала да уговор прима. Влада је, по том, мирно пошла даље са својим осталим пословима. Политичка атмосфера се умирила као после какве олујне кише.

У почетку јула краљица Наталија је, приликом једног примања, изјавила ђен. С. Грујићу своје лично жаљење што је промена министарства прошла овако „како је хтео краљ Милан“.[1] „Ја пак сад раније идем, рекла је краљица. — Не могу да прикривам незадовољство што се овако промена извршила, а нисам рада да ми се

[1] Краљ Милан је, међутим, мислио да је кабинет Ст. Новаковића дошао по вољи краљице Наталије, поводећи се у тим мислима по томе што је сам председник Ст. Новаковић био у добрим личним одношајима с краљицом Наталијом и што никада није одобравао познато дело развода. Ово знамо из аутентичног извора личних пријатеља краља Милана.

приписује упливисање на краља. Нека он сад остане сам са својом владом. Ја ћу пак доћи кроз три месеца — тако смо се договорили“.[2]

Међутим краљица Наталија је отпутовала тек 4-ог августа у вече, скоро месец дана после тога разговора, заједно с краљем Александром, до Минхена, одакле је она продужила пут у Бијариц, а краљ Александар је из Минхена отпутовао на виђење краљу Милану у Луцерн, с намером да после неколико дана и он дође краљици Наталији у Бијариц. Ту су биле опет бурне сцене међу краљем Миланом и краљем Александром, али оне не долазе у опсег овог списка.

Белешке ђен. С. Грујића.

VI

Претходна радња за промену устава по прописима устава од 1869. Радикали за просту уставу устава од 1888, макар и с ревизијом. Наваљивање њихово да се приступи к изради уставног пројекта. Гледиште краља Александра и колебање његово. Прво решење о промени устава. Радикална опозиција напада напредњачки начин рада у том питању. Наваљивање радикала да путем уставног одбора обиђу формалности, прописане уставом од 1869. Ст. Новаковић пристаје на уставни одбор с погодбом да краљ сам проучи све детаље уставног питања. Приправе за тај посао. Студија устава под краљевим председништвом у другој половини априла 1896. Главна обележја тога рада. Тежње краља Александра у уставном питању.

Кад је М. С. Пирочанац са својим кабинетом 1880—1883 спремао промену устава, он је, тачно по прописима 131 члана устава од 1869, на две редовне скупштине спремио уставом прописану подлогу за промену устава. Иста тешка и спора процедура прописана је тим чланом како за случај кад за промену устава иницијативу узима скупштина, тако и за случај кад то чини владалац сам. По томе су два скупштинска решења да се устав од 1869 може променити употребљена од краља Милана

тек неколико година касније, 1888 године, и она су послужила као подлога за устав од 1888.

Ст. Новаковић са својим кабинетом смислио је да иде истим трагом. Пошто су прве месеце његова рада заузели финансијски послови и гоњење хајдука, почетак рада за промену устава имао је да дође на ред у првом редовном сазиву Народне Скупштине.

Те године се Народна Скупштина састала 14-ог новембра, и отворена је одмах сутра дан престолном беседом, у којој је краљ сам нагласио промену устава. „На послетку, пошто је жеља моја да се и у уставном питању започну приправе за правилно решење његово, моја ће вам влада, по прописима уставним, поднети и први предлог о промени устава земаљског, како би се правилна основа спремила за уставотворни рад, којим се земљи има дати зрело промишљена и стална уставна организација".

Тим речима беседа од 15 новембра 1895 помиње уставно питање. Те су речи дошле у беседу по извршењу програма Ст. Новаковића, као што је из напред реченога познато. У радикалним круговима, међутим, оне нису добро примљене, јер су радикали били против таквог начина промене устава. То је ђен. С. Грујић имао

прилике да напомене краљу приликом једног ручка 3-ег декембра 1895. Ђен. С. Грујић је приговорио краљу што се промена устава предлаже овој скупштини која не представља народ, и краљ му је одговорио: „да је то влада захтевала, но да се та процедура може и ускорити". Краљ је том приликом рекао ђен. С. Грујићу и то, да налази да влада Ст. Новаковића неће бити у стању да реши финансијско питање и да то може довести до кризе кабинета. У ствари између краља и Ст. Новаковића није било никаква разговора о предмету уставне промене у престолној беседи, јер је та алинеја беседе долазила по програму Ст. Новаковића, коме је краљ још у јуну, пре састава владе дао одобрење, и тад је, с отварањем прве редовне скупштине под Новаковићевом владом, дошла прва прилика за извршење те тачке програма. Питање финансијско стајало је у тај мах доста добро. Радикали су се уздали у представника француских бондхолдера, париског банкара Хоскија, да ће осујетити извршење Карлсбадског Аранжмана непристанком француских бондхолдера, који су још једини остали што нису прихватили аранжман. Али је Хоскије био руски банкар, Русија је сама прихватила била аранжман преко своје Государственe Банке, и влада се из Београда обратила

била влади у Петроград да јој у овоме помогне. С почетком 1896 и то се питање дигло с дневног реда, и остао је још нерасправљен само емисиони курс и остварење зајма, у коме се себичност банкара није дала ничим саломити.

Тога лета краљ Александар се вратио у Београд 19 септембра, а краљица Наталија је остала у Бијарицу све до декембра, и вратила се у Београд тек за Никољ-дан. С њеним повратком отпочела је и живља радња ондашње опозиције код краља о уставном питању. Ђенерал С. Грујић бележи како је већ 10-ог декембра међу њим, краљем Александром и краљицом Наталијом главни предмет разговора био будући устав. „Ја сам опет препоручивао, бележи ђен. С. Грујић, да краљ врати истим путем устав од 1888 године с најнужнијим изменама, о којима да се најпре с политичким личностима споразум постигне. Краљ жели да промену изврши уставним путем, али у исто време рад је да осигура усвајање устава какав он жели. Он жели два дома, изборни начин по уставу од 1869, но да избор повереника стави изван уплива кметова који (кметови) могу потпуно слободно бити бирани; противан је враћању окружне самоуправе. За два дома, бележи даље ђен. С. Грујић, приметио сам, као и раније, да у Србији нема

елемената. Примери других народа за нас су неприменљиви, јер тамо постоји по традицији и по друштвеном распореду деоба на класе. У републикама постоји горњи дом, јер тамо нема владаоца, који је у монархијама други законодавни фактор. Ако се желе слободни избори, нема разлога избор повереника стављати под контролу среске власти. Окружна самоуправа може бити пуно корисна установа, као што се кратком праксом у нас показало, само кад се доведе у тешњу везу са државном влашћу, нпр. да окружном одбору председава окружни начелник, а окружну скупштину да састављају општински председници. Краљ је нерешив још и односно времена када да приступи уставној реформи. „Радикали и либерали хоће што пре, рекао је краљ — а напредњаци желе да се одложи после две године". „Ту је просто решење — одговорио је ђен. С. Грујић — учините како хоће већина". „Да, рекао је на то краљ, али сам рад да и напредњаци у томе учествују". У ствари се и опет краљ само изговарао на напредњаке, јер је њихов програм био најтешње везан за уставне прописе о промени устава. И они су мислили да је потреба да земља што пре изађе из неправилног уставног стања, а по њиховом плану је уставна реформа долазила на ред већ с почетком 1897 го-

дине, што је било мало више од годину дана после времена у ком је вођен тај разговор међу краљем и једним од шефова радикалне опозиције.

Само решење о потреби уставне промене поднето је Народној Скупштини на крају сесије од 1895, дана 28 јануара 1896. Мотивација је веома кратка. Краљ у указу, којим се предлог решења скупштини подноси, изјављује само да је вољан да у име Божје, а сагласно са прописима члана 131 устава, приступи пословима потребним за израду и установљење новога устава земаљског". Само решење има два члана: чл. I. Да се Устав Књажевства Србије од 29 јуна 1869 године промени; II. Ово решење ступа у живот кад се потпуно изврши чланом 131 устава прописани поступак о предлозима за промену устава".

Кад је тај предлог решења изнесен пред скупштину, радикална га је опозиција у својој штампи напала свом снагом. Гледиште је опозиције било да краљ има просто да врати у живот устав од 1888 године, и тога ради она није хтела да призна да је правилно и законито да се промена устава врши по прописима устава од 1869 године.

Кад је решење скупштинско добило потврду, дошло је на ред питање како да се даље пође у уставотворном послу. Ст.

Новаковић је осећао и видео да се краљ непрестано нешто договара с опозицијом и да се људи од опозиције све чешће виђају у Двору. Али о чему се међу опозицијом и краљем воде разговори, Ст. Новаковић није знао, могао је само нагађати, и мислио је да нема шта ни да разбира, пошто је он имао с краљем напред уговорен план рада за цело време трајања ондашње скупштине, а то је до краја 1896 године. Тегобе су се ипак ускоро показале, јер је краљ чинио уступке на обе стране, не држећи се стално ниједнога правца.

Наскоро после прве скупштинске одлуке да се приступи промени устава, и скупштинске су се седнице завршиле. Влада је остала да се брине о извршењу уговора о аранжману, нарочито о новом зајму, где је имала грдне тегобе с банкарима који су предлагали веома низак курс, а по том — да утврди план радње за уставну промену. Ст. Новаковић је непрестано држао да треба прво средити финансијско питање, с којим је било у вези наоружање, па онда приступити к уставном питању. Надао се да ће се финансијско питање моћи свршити тога пролећа. За уставно питање његова је мисао била да се не почиње игре ради, него да се почне с озбиљном намером да се и сврши, и држао је да то треба чинити тек пошто се у скупштини

(а то је имало бити на јесен) изгласа и друго решење о промени устава. Не хотећи да каже да је опозицији ставио у изглед што бржи почетак уставнога рада, краљ је Ст. Новаковићу доказивао да треба уставни рад, тј. састав комисије за израду устава, почети одмах, и за разлог је наводио да он хоће да буде осигуран раније него што дође на ред само сазивање Велике Народне Скупштине, јер се може догодити да уставотворна комисија њему поднесе предлог који он не би могао примити. Ст. Новаковић је на то одговорио да се могу, ради тог осигурања, ако се баш мисли да је потребно, начинити у 1897 још једни избори по уставу 1869, тако да краљ не остане без законодавног тела и када би, на име, нашао да треба да одбије предлог устава, да не буде изложен да у тако незгодном положају прави изборе за редовну Народну Скупштину. Краљ је опет, везан обећањима на другој страни, која није рад био да призна, једнако држао своје и без престанка навалъивао да се ред послова промени и уставни одбор да започне рад што пре. Једно вече се, око тога, са М. Гарашанином и Ст. Новаковићем продужио разговор далеко после поноћи. Цео је спор био о томе да ли да се рад уставног одбора отпочне одмах, још у пролеће, или у почетку лета

1896, или одмах у почетку 1897, по истеку мандата ондашње скупштине и пошто скупштина и по други пут донесе решење да се устав мења. М. Гарашанину и Ст. Новаковићу није било јасно шта краљ хоће, нити су могли да га тачно појме, јер нису знали шта је на другој страни обећавано. С тога им се учини да краљ задева и држи несмислену дискусију око ситницâ, да би добио оставку владе. Из тог узрока Ст. Новаковић саопшти предмет својим друговима, и они сви, с њим заједно, одлуче да на том питању несагласности о уставном раду поднесу оставку. Ст. Новаковић тако и учини, и поднесе оставку кабинета 14-ог фебруара 1896. Краљ не прими оставку одмах и замоли Ст. Новаковића да још промисли о томе предмету не би ли, може бити, нашао начина да пристане на предлог краљев. Ст. Новаковић услед тога, на послетку, увиди да је разлика између њега и краља у ствари само формална и да се може и раније започети посао, којим ће се изучавати и спремити текст новога устава. Уз то Ст. Новаковић помене да се у тај посао краљ не може упуштати докле се не би сам спремио нарочитом студијом уставних питања. Пошто се предвиђало да саветовањима партијских првака у уставотворном одбору руководи краљ лично, Ст. Новаковић напомене краљу, без помисли да утиче на саме мисли краљеве о тој ствари, да се он мора за тај посао нарочито спремити и самостално смислити из раније докле је готов попуштати или прихватити предлоге, који могу пред њега падати у саветовањима уставног одбора. Да би се то постигло, Ст. Новаковић је предлагао да се у Министарском Савету, под председништвом краљевим, претресу сва питања и изради као предлог један текст устава, који може служити као проста подлога саветовањима уставотворног одбора, нимало не крњећи ни слободу ни ширину одборских дискусија. За тај посао Ст. Новаковић је поменуо да треба спремити за дискусију у више ексемплара као материјал: све наше дотадашње уставне предлоге и уставе, устав румунски, и најновије и најбоље издање уставâ свију држава у два три ексемплара. На тај начин спремљен, краљ би могао, са знањем ствари, руководити дискусију у уставотворном одбору. Ст. Новаковић је предлагао сарадњу Министарског Савета у просто информативном смислу, као пробу радова који ће се имати у своје време водити у уставотворном одбору.

Овај предлог краљ усвоји потпуно, и нареди да Ст. Новаковић приготови све што треба, како би се, чим се доспе, могло

приступити претходним радовима, после којих би се имао сазвати и уставотворни одбор.

Ево у целини распореда послова о коме је био тај разговор и министарска криза.

„1896 *фебруар—март—април.* Извршење зајма или привремена ликвидација садашњег привременог стања ломбардовањем, које се може простерети како на незаложене тако и на заложене облигације.

1896 *март—април.* Краљеви послови и пут око просидбе.

1896 *мај или септембар* Краљева женидба.

1896 *април—јун.* Израда уставног пројекта од стране краља и владе.

Краљева лична студија (собом и преко својих личних повереника) новога устава.

1896 *март—септембар.* Преглед у Државном Савету, у комисијама и у Министарскоме Савету законских пројеката који су остали иза садашње скупштинске сесије несвршени и израда нових. Приправа за нову сесију скупштинску. Ту су: закон о порезу, о Управи Фондова, о Акционарским Друштвима, о чиновницима, о буџету. Израда буџета на новој рационалнијој основи.

1896 *окт.—декембар.* Редовна сесија скупштинска. Друго вотирање промене устава.

1897 *јануар—фебруар.* Уставни одбор. Фиксирање уставног пројекта.

1897 *март.* Избори за Велику Народну Скупштину.

1897 *април—мај.* Нов устав и нови избори по њему.

Стална парламентарна влада по скупштинској већини из нових избора.

Гарантије за краља у извршењу овога плана:

а. Либералнији и уставнији дух новога устава (као средство задовољења).

б. Даљи опстанак устава од 1869 (као застрашење).

в. Евентуално продужење мандата садашње скупштине (као пресерватива гарантија).

г. Оснажење ауторитета краљевог женидбом и ступањем краљевске династије у сродство с европском знатнијом династијом.

д. Буџет вотиран за 1897 годину.

ђ. Напредније финансијско и војничко стање, које се има очекивати услед досадашњих напора и узакоњења.

е. Чистија ситуација у томе што је очекивати да уставни рад неће сметати ни финансијском сређивању, ни организовању војске, ни женидби краљевој.

ж. Сталност општа супрот уобичајеном мењању сваких 7—8 месеци“.

Спор између краља и Ст. Новаковића био је о времену држања уставног одбора. Новаковић је то ставио после другог скупштинског гласања о промени устава, а краљ је то хтео што пре, свакако у пролеће 1896 и пре другог скупштинског гласања о уставу. Споразум је постигнут, по једној оновременој записци овако:

„Уставни одбор да се сазове још у току 1896, пре редовне скупштине за ту годину, али не пре исплате унутрашњег зајма.

„На случај да посао с одбором пође на задовољство краљево, избори би се за Велику Народну Скупштину држали после редовне скупштине и приступило би се даљем раду око извођења новог устава.

„На случај пак да краљ не буде задовољан с послом одбора, онда би друго гласање за промену устава изостало из рада Народне Скупштине за 1896, ако се не би нашло начина да се другим путем пријем устава осигура".

По тој погодби, у којој је, као што се види, мало, извесним разлозима основано одступање од првобитног Новаковићевог плана, влада је Новаковићева и даље остала на управи.

То је урађено око половине фебруара, по свој прилици 15-ог или 16-ог фебруара.

Из бележника ђен. С. Грујића видимо како је иста ствар кретана међу краљицом Наталијом, краљем Александром и опозицијом.

Ствар се спремала израније, јер ђен. С. Грујић бележи 4-ог фебруара како му је претпрошле недеље (та ће недеља, свакојако, падати у јануар) краљица рекла да се краљ у начину промене устава са владом потпуно не слаже и да није искључена могућност министарске кризе. Краљ ће, рекла је краљица, настојати да се ускоро образује комисија за израду новог устава; шта више, он ће пристати да се устав 1888 за основу узме, у очекивању да ће радикали умети бити попустљиви. Напредњаци тешко да ће на то сад пристати, говорила је краљица, јер би се нашли у мањини. Краљ би комисију саставио од 12 — по три из сваке партије и три неутрална. За то напредњаци, говорила је даље краљица, хоће да решење уставног питања што даље одложе „еда би своју владавину на што дуже одржали и осигурали".

Даља белешка ђен. С. Грујића од 18 фебруара 1896 обавештава нас о даљим разговорима после оставке Ст. Новаковића, за коју се краљ Александар не само није журио да је прими, но је врло вољно пристао да се она повуче натраг. „На данашњој недељној посети — бележи ђен. С. Грујић — краљица ми рече да ми по

овлашћењу краља може саопштити следеће. Пошто је скупштина сад закључена, г. Новаковић је поднео краљу један програм владин, који је обухватио послове што се имају у рад узети. Између осталог ту је била тачка да се изради новог устава не приступа пре идућег јануара, дакле, хоће се да прође још идућа скупштина, па ако је могуће још и први скупштински избори у идућој години.[1] Краљу се овај програм није допао, но га Новаковић замоли (краља) да га задржи и боље проучи, па ће он за одговор доћи кроз који дан. Краљ се, после тога, изјаснио да не пристаје да се за израду устава веже роковима тако далеким (идући јануар). Новаковић је попустио, и тако је остало да се том послу

[1] Напред је цео план у целини. Као што је, већ више пута напомињано, уставној се реформи није могло приступити пре свршетка те скупштине, јер је она имала о њој да донесе другу и коначну одлуку. На изборе у 1897 мислило се да се изврше *по новом уставу,* одмах пошто би он био свршен. До краља би било коме би вршење новог устава и вршење првих избора по њему поверио. Али се ред послова није могао избацити из неопходног колосека, мањ ако би се усвојио радикалски начин расправе уставног питања. Очевидно је да је краљ то избегавао и ако није хтео да отворено каже, а разлог је избегавања био што би тим поступањем краљ осудио свој властити поступак од 9 маја 1894, што ни краљица Наталија ни радикали нису увиђали.

не приступа бар пре остварења зајма, што се очекује сад у априлу. На тај начин краљ би у мају образовао комисију за израду устава, састављену из по четири члана од све три партије и четири неутрална (свега 16). „На ово, бележи даље ђен. С. Грујић, приметио сам да ће се у мају наћи изговор да се рок одгоди, нпр. до августа, итд. Напредњаци воде политику самоодржања, и зато ће избегавати посао где би могли доћи са краљем у сукоб". „Краљ се, рекла је даље краљица, једнако носи мишљу да нови устав буде као румунски.[2] Чак и М. Гарашанин, рече краљица, није за два дома, но краљ на томе настојава".

„Изишав од краљице — бележи даље ђен. С, Грујић — сретнем се у сали са Њ. В. Краљем. Пошто ме је упитао да ли ми је краљица саопштила његову поруку и поновио је укратко, продужио је: „Не би добро било кад ви (радикали) не би примили учешће у овој комисији за израду устава". „Ми ћемо се са готовошћу и искрено одазвати — одговорио је ђен. С. Грујић — позиву Вашег Величанства; само

[2] Због правилног политичког развитка Румуније под владом краља Карола, Ст. Новаковић је једнако препоручивао у Двору студију и румунског устава и нарочито студију мемоара краља Карола, који су се оних година штампали. Али је, изгледа, на томе и остало. Студије су се увек замењивале — разговорима.

тај посао треба Ви сами да руководите, а не влада, којој ми не верујемо". — „Комисију ћу ја, рекао је краљ, непосредно саставити и послове у њој руководити. Осим заступника партија, биће у њој и четири неутрална, као Ђока Симић, Д. Радовић, д-р Ник. Крстић и још један. Даље од маја ствар се неће одлагати, јер у априлу или ће се остварити зајам, и онда рад на уставу неће ничем сметати, или се зајам неће остварити, и онда неће бити разлога да влада даље остане". Тако је краљ говорио ђен. С. Грујићу 18-ог фебруара 1896. Напред је казано какав је разговор држао са председником министарства Ст. Новаковићем и председником Народне Скупштине Милутином Гарашанином. Радикали су узимали ствар са свим озбиљно, јер су, види се, тада одлучили да за 10-ог марта 1896 позову на договор свој главни одбор. Краљ, међутим, ни једнима ни другима није казивао своју праву мисао, него их је само заваравао. У почетку марта те године, он отиде у Ниш на месец дана заједно с краљицом Наталијом. Ст. Новаковић остане да спрема грађу за студију уставних питања и новога уставног пројекта, како би се та студија, под руковођењем самога краља, имала извести као претходан рад за уставни одбор, а радикали остану мислећи о раду тога одбора и о своме држању.

Они су се много уздали у обећања краљице Наталије и много су се варали очекивањем да ће од краља моћи каквим год начином добити владу у руке. Краљ се из Ниша и не врати у Београд, него пред Ускрс отиде право у Хиландар, с намером да одатле отиде у Атину по Ускрсу. Из Атине се тек преко Трста и Будим-Пеште врати у Београд у априлу. Тада се већ могла ставити на дневни рад студија уставних питања с Министарским Саветом, јер је Ст. Новаковић био готов са свима приправним радњама.

Ево у чему су биле те приправе Ст. Новаковића. Он је приготовио за краља и за свакога министра: устав од 1869, онда у практици; устав од 1888, онда обустављен; предлог устава напредњачке владе (М. С. Пирочанца) од 1883; превод устава румунског од 6 јуна 1866 с исправкама од 1879 и 1884, у коме је у главноме копија устава белгијског (пошто се сви министри нису могли служити француским језиком). Осим тога набављено је било три четири ексемплара француске колекције светских устава F. R. Dareste, Les Constitutions modernes. Recueil des constitutions en vigueur dans les divers états d' Europe, d' Amérique et du monde civilisé. 2-me édition. Paris 1891, 2 tomes, по којој се при сваком нарочитом питању часом могло видети како

је дотични предмет обделан у разним државама светским.

Конференције или састанци уставне студије почели су се 15-ог априла 1896. Започињали су се после подне у 4 сата и трајали су до 8 сати, а каткад и после тога времена. Држали су се скоро сваки дан под председништвом краља Александра у Двору. Дискусија је вођена по главама, и ред је глава у главноме онај из устава од 1888, који се скоро ничим не разликује од онога што је спремала 1883 напредњачка влада ни од онога у румунском уставу, а то зато што је свуда био устав белгијски као прегледалица и основа. У толико се извршивало што је краљица Наталија тога тога пролећа говорила радикалним вођима да ће се узети као подлога устав од 1888 године. У ствари су се свуда тражиле идеје које имају да се искажу, и онда је читан текст дотичнога чланка у свима редом српским уставним пројектима или уставима, па каткад и у странима, где би се разлика у мњењима показала у јачој мери, или је предмет озбиљнији био. Ред глава у потпуноме предлогу изашао је и овако је означен: I. Облик владавине, државна вера и државна област; II. Уставна права српских грађана; III. Краљ; IV. Државне власти; V. Народно Представништво (A. Опште одредбе; Б. Народна Скупштина; В. Сенат; Г. Сабор). VI. Министри; VII. Државни Савет; VIII. Судска власт; IX. Окрузи, срезови и општине; X. Финансије, економија и имање државно; XI. Главна Контрола; XII. Државна служба; XIII. Вероисповести и добротворни заводи; XIV. Војска; XV. Измене у уставу; XVI. Закључак.

У уставу од 1888 глава о државним властима уврштена је пред главу о краљу, докле је у том предлогу од 1896 напред краљ, па онда глава о државним властима. Глава о краљу у уставу од 1888 рађена је под утицајем погодбе краља Милана и Јов. Ристића о абдикацији краљевој и о другом намесништву Јов. Ристића. Тога ради се ишло до ситница у расправи о намесницима. Кад се сад прочита та глава, изгледа да намесништво није изузетна и ванредна појава него као нека правилна установа земаљска. У договорима 1896 о тој глави избрисане су биле све те намесничке ситнице, и глава о краљу, у договору са самим краљем Александром, сведена је била на оно што се обично види и у свима другим уставима.

Најзнатнија је, по том, била глава о Народном Представништву. Ст. Новаковић је још 1878—79, после Берлинског Мира, помишљао да Србији треба дати европски устав наместо намесничког устава од 1869

и да земљу у свему треба уредити по европским моделима колико се само може. Као члан претходног уставотворног одбора седамдесеторице (под првим намесништвом) од 6-ог декембра 1868, у који су позвани били врло одабрани људи онога времена и од науке и из народа, Ст. Новаковић је памтио како је тај одлични збор једногласно био за устав са два дома, са скупштином и сенатом, за који су онда били и намесници са својом владом. Ст. Новаковић је памтио општи рђав утисак који је у целој интелигенцији оставио поступак намесникâ, кад су 1869 дали изгласати устав с једним домом и и с постављањем тако званих кнежевских посланика. Осим тога Ст. Новаковић је пратио уставну организацију нове француске републике после немачког рата и настојавање веома либералних француских мислилаца да се трећа република у Француској ни по што не оставља без сената, ако се мисли на њено одржање и на какву год сталност у њој. Из напред наведених у овом истом спису разговора краља Александра види се да се и он стално изјављивао за дводомно законодавно тело. У томе су се краљ и председник министарства начелно потпуно слагали. С тим се, дакле, мислима, као са свршеном стварју, ушло у расправу уставне главе о Народном

Представништву. У свима овим претресима и разговорима краљ Александар је, уопште, показивао доста знања, здравога смисла и живога старања за краљевске и династичке посебне интересе. У расправи чланака о грађанским правима краљ је радо признавао сваку слободу у уставним одредбама. Био је и за слободу штампе и за слободно продавање новина, и једном је Ст. Новаковићу у разговору казао да никада не би пристао да се у краљевини, у којој је он краљ, не штампа, не продаје и не чита што ко напише онако слободно као и по другим краљевинама. У правима краљевском по уставу тражио је оно што има и по другим боље уређеним државама, али је мотрио јако на организацију избора народне скупштине и на састав сената, с очитом намером да не допусти да му се на та два места отму узде из руку. Тачно је осећао да на том месту ваља мотрити шта у подели власти (коју обично регулише устав) треба да остане њему а шта да се уступи народу. Краљ Александар је тада рад био да се краљ и државна власт не подчине са свим струјама народних избора, него да им остане, што често могу захтевати истините народне потребе, нешто могућности да својим утицајем струје регулишу или уздржавају. Та би средства служила као резерва, и могла би се, по вољи, употребити или не, али је

краљ Александар сматрао да није добро ни по државу ни по народ да круна и државна власт остану без тих средстава, као што су она са свим избрисана у уставу од 1888 неискреним радом краља Милана, који је сам ове потребе још боље познавао, а у могућности био да их задовољи. Томе истом неискреном држању краља Милана у уставној радњи од 1888 ваља приписати што није настојавао на установи сената, коју су напредњаци први унели и у свој политички програм и у свој предлог устава од 1883. Краљ Милан је знао да се лична владавина уз добар сенат не може никако вршити, и с тога је био против њега.

Још се више показало старање краља Александра да погледе, мисли и тежње круне обезбеди саставом сената. Краљ је мислио да би иначе он као носилац круне био обезоружан. После дужега саветовања краљ Александар је пристао да се у новом уставном предлогу сенат састави овим начином. Остављено је да краљ поставља двадесет сенатора до смрти њихове и да та места исто тако попуња, када би се упразнила. Варош Београд и сваки округ Србије да бирају по два сенатора на шест година, од којих би после три године половина иступала из сената коцком, па би се њихова места попуњала избором. Тако би се, после првога избора сенатора, изборни део сената непрестано сваке три године избором попуњао, онако како му се места коцком упражњују. Осим тога у сенат би улазили: престолонаследник, кад је пунолетан; архијепископ београдски и митрополит српски; два изабраника Државног Савета из његове средине; изабраник Касационог и изабраник Апелационог Суда из њихове средине; изабраник Архијерејског Сабора из реда мирскога свештенства; два изабраника Велике Школе између великошколских професора и изабраник Народне Банке из реда њених акционара. За изабране сенаторе погодба је гласила: да су навршили 40 година живота; да плаћају држави непосредне порезе преко 100 динара без државних и осталих прireза. Грађанима који су вршили дужности председника или потпредседника Народне Скупштине; ђенералима или пуковницима у пенсији или у оставци; министрима, саветницима и посланицима или дипломатским агентима Србије на страни у служби или изван службе; председницима Главне Контроле и Касационог или Апелационог Суда, првостепених и трговачких судова; члановима Касационог или Апелационог Суда те се погодбе за избор у сенат не би тражиле.

За Народну Скупштину и краљ и министри су се сложили да се у главноме

узме начин бирања из устава од 1869, тј. да се посланици варошки бирају непосредним а сеоски посредним бирањем и да се поступак тога бирања, који би се могао на више начина покушати, не утврђује (једанпут за свагда) уставом, но да се остави обичноме законодавству. И краљ и министри налазили су да баш слобода бирања и народног представљања није гарантована окружним листама и заплетеном организацијом бирачком, која је узета у устав од 1888. И краљу и министрима пред очима је било бирање по срезовима и по градовима. За кандидате народних посланика постављена је погодба да ваља да плаћају држави на годину преко 60 динара непосредног пореза (без икаквих прireза). Али су и ту те погодбе тражене само од обичних мање школованих људи, а они који би били свршили какву год велику школу у земљи или на страни били су опроштени те погодбе. Унапред су искључени били од кандидације: свештеници оба реда; чиновници управних (полицијских) власти уопште а и остали у кругу вршења својих чиновничких дужности, и по том сви они који су државним судовима ма кад осуђивани на кривице уз које иде губитак грађанске части.

Као што смо горе већ напоменули, састанци конференције за уставну студију

држали су се сваки дан, почињући од 15-ог априла. Што би се кога дана расправило, Ст. Новаковић је до сутрашњег састанка стилизовао или пречистио, и кад би се сутрашњи састанак отпочео, најпре би се текст јучерашњег рада прегледао и утврдио, па би се онда пошло даље. Кад је цео посао био готов, онда се приступило коначном читању и утврђивању текста израђеног новог устава у целини. Томе послу, колико се сећамо, посвећена су била два последња састанка, 29-ог и 30-г априла. Кад је посао на тај начин свршен, Ст. Новаковић је спремљени и утврђени текст дао да се хектографише.

Краљу је Ст. Новаковић изјавио: да је сад о свему што је у вези с уставом и уставном радњом обавештен; да израд конференције може сматрати као пробни текст или подсетник, и да му стоји на вољи да уставни одбор наименује и сазове кад и како за добро нађе. Влада је сматрала за своју дужност да у те послове не пусти краља необавештена, и пошто је у томе учинила што је потребно, она је мислила да је ред да се у овом послу ограничи на извршење онога што краљ хоће, не желећи у том озбиљном послу ничим ни најмањим нити рад отежавати, нити извршење краљеве воље ометати.

Елаборат тај Министарског Савета израђен под председништвом краља Александра с намером да му послужи као подсетник и обавештење штампа се у целини у прилогу ове књиге први пут.

VII

Приправе за наименовање Уставног Одбора. Одлука Главног Радикалног Одбора да се у тај рад не улази пре но што би се Новаковићева влада заменила коалиционом и пре но што се поврати устав од 1888. Пошто краљ на ово никако није хтео да пристане, одлагање целе уставне радње. Краљеве мисли о новој влади која би дошла после Новаковићеве. Мишљење М. Гарашанина о израђеном предлогу устава. Мишљење Ст. Новаковића о даљем раду на том питању. Пад Новаковићеве владе. Кабинет Ђ. С. Симића. Радикали праве 1894 изборе по уставу од 1869 и у ствари напуштају питање уставне промене.

Сад је остало на краљу да се састара о наименовању одбора по својим мислима, жељама и обећањима и да о томе са тадашњом опозицијом даље преговоре води. Ст. Новаковић се није више старао за то, сматрајући сав тај посао као краљев, који се одговорне владе не тиче.

У то време односи између краља и Јов. Ристића још су били прекинути услед краљевог поступка од 1 априла 1893. Пошто су и либерали имали да узму учешћа у стварању новога устава, и пошто су се они у јесен 1895 били на ново организовали као странка, тај посао није могао

свршити се без Јов. Ристића. С тога су људи од Либералне Странке који су били ближе Двору мислили да треба да се изврши измирење међу Јов. Ристићем и краљем Александром, и почели су радити на томе. Краљ Александар је једном говорио о томе председнику владе Ст. Новаковићу, и овај му је одговорио да против тога ништа нема и да је желети да се измирење изврши, пошто је Јов. Ристић човек заслужан и за Србију и за династију, пошто је у годинама, и пошто је са свим на свом месту да се његови лични односи према Двору исправе. Тако се то, тога времена, пред пролеће и извршило. Тим су и између Либералне Странке и краља Александра односи постали са свим правилни, те је и друго крило опозиције могло узети учешћа у уставноме одбору о коме се тада толико говорило.

Радикали су се такође спремали из раније. Као што смо напред наговестили, они су већ 10 марта сазвали Главни Радикални Одбор, који је одлучио да учествује у изради новог устава са жељом да се тадашњи напредњачки кабинет замени другим коалиционим кабинетом. Том приликом је Главни Радикални Одбор претресао знатније уставне одредбе. Без сумње је саопштено да краљ Александар неизоставно тражи устав са два дома, али су се, при

свем том, многи чланови одбора изјаснили против два дома. Осим тога чланови су Радикалног Одбора држали да треба прво вратити устав од 1888, па на основу њега радити на промени устава.[1]

Ове мисли нису могле бити по вољи краљу Александру. По даљем току догађаја види се да он никако није хтео да пристане на повратак устава од 1888, и ако није никада хтео да то отворено каже. Краљ Александар је добро знао вештину да своје мисли крије и да од њих казује онолико колико је кад неопходно потребно. Не знамо како се краљ одазвао тим одлукама Главног Одбора, али смо сигурни да му се ни оне нису много свиделе. У осталом тада је дошло на ред пролетње борављење у Нишу месеца марта, пут у Хиландар и у Атину и прекид у овим уставотворним пословима све до друге половине априла.

Кад се краљ вратио из Атине, док је на једној страни с напредњачким министрима ушао у студију новог устава, наставио је, на другој страни, преговоре с радикалима. Ђенерал С. Грујић забележио је 22 априла 1896 дугачак разговор с краљем о уставним пословима и о осталоме што је с њима у вези. Тога дана се краљ правдао ђенералу што кабинет не отпу-

[1] Белешке ђен. С. Грујића.

шта због промене устава, као што мало пре напоменусмо да је био одлучио Главни Радикални Одбор и као што су радикали непрестано желели. „Такву промену, рекао је краљ, не би нарочито на страни разумели, кад се зна да влада има у скупштини већину. Ја желим да ваши људи не чине зависним улазак свој у овај одбор од тога хоће ли овај кабинет остати даље на управи или не. У сваком случају кабинет би се морао променити пред изборе за Велику Скупштину, који би избори морали бити слободни од уплива једне партијске владе, али пре тога нема разлога за промену, сем каква непредвиђена случаја или сукоба са самим уставним одбором. Међутим ја мислим да ви верујете да ја искрено желим приступити овоме важноме послу“. После ових значајних речи краљ је говорио ђен. С. Грујићу како мисли да састави уставни одбор, што је два три дана раније саопштио и Н. Пашићу.

„Дакле ући ће — рекао је краљ — по четири од сваке партије и четири од моје стране, и то од напредњака: Ст. Новаковић, М. Гарашанин, Дим. Маринковић, Љуб. Каљевић и у резерву Арон Нинчић, на случај да се између горњих неко не би примио. Од радикала краљ је желео да уђу: Н. Пашић, ђен. С. Грујић, д-р М. Ђ. Миловановић, д-р М. Вујић или Андра Николић. Од либерала одређени су били: Јов. Ристић, Ст. Д. Рибарац, Жив. Живановић, Стојан Бошковић. Говорећи о томе краљ Александар је додао како је Јов. Ристић предлагао да уђу по петорица од сваке партије, еда би тако у одбор увукао још и Жив. Величковића. Али је краљ држао на томе да је довољно да од сваке странке уђу по четворица, ма да је, на послетку, попустио, и Јов. Ристићу заљубав пристао да се од сваке групе наименују по петорица. Са своје стране краљ је био изабрао да га заступају: Д. Г. Радовић, Ђ. С. Симић, Јев. Андоновић, Ђ. Павловић и М. Кр. Ђорђевић. Тешко је погодити шта је краљ мислио са том четвртом групом. Ако је мислио да њима просто надгласава оно што би ове друге групе одлучиле а њему би неповољно било, тешко да би му у томе сва петорица могла следовати. Очевидно је да је краљ Александар током целе своје владавине настојавао на некој групи „краљевских људи“, која се иначе називала и *неутралном*, што је рачунао да средством њих сам по својој вољи удешава равнотежу према својим погледима или осујећава самосталне покрете у странкама. Учинивши Јов. Ристићу по вољи за пет представника појединих група у одбору, у то је време краљ Александар изјавио д-ру М. В. Вујићу да ће се у раду

одборском за подлогу узети устав од 1888. У том би случају елаборат Министарског Савета остао као лични подсетник краљу у појединим уставним питањима.

Међутим оно што је доносио месец мај имало је све да изненади. У питањима уставним и у намерама о даљем току владавине краљ Александар се у априлу и мају 1896 већ није налазио у оним мислима у којима се налазио не само у то исто време 1895, него ни у онима у којима се налазио два месеца раније. Или оно што се те зиме збивало, а ником сад није познато, или одлука Главног Одбора Радикалне Странке, коју није очекивао, или промена у односима међу краљем и његовом мајком, или нека радња Драге Машинке, или пролетње бављење у Нишу, по том путовање у Хиландар и у Атину начинили су промене које се нису могле осетити другојачије него по поступцима, а поступци су били такви да се нису могли лако објаснити.

Ст. Новаковић је понајвише био необавештен о великој тадашњој радњи иза кулиса и држао је као у воску да је пред њим радња уставног одбора. Очекивао је из дана у дан позив од краља да чује дефинитивно именовање одборских чланова, наредбе за позивање, за спрему за састанке и остало што треба раду. У тим мислима буде једног дана (око 10 маја)

позван краљу, и држећи да је сигурно позив ради уставног одбора, понесе спремљен формулар писама, којима би се, од стране краљеве, одборницима саопштило именовање и позивница да раду приступе. Кад је, тако спреман, дошао у Двор, Ст. Новаковић се не мало зачуди кад му краљ каже да од одбора нема ништа, зато што радикали не пристају да у тај посао улазе с овом владом, а он, краљ, неће владу да мења. Ст. Новаковић на то упита краља да ли је звао Јов. Ристића и да ли га је питао шта он мисли. „Јов. Ристић је казао, рече на то краљ, *Понуђена баба као и почашћена*. А разуме се по себи да ни он ни либерали не могу учествовати у раду одбора кад то одбијају радикали“. Тако је наједанпут цело питање уставно било одложено не зна се за кад и за колико.

Бен. С. Грујић записао је о томе у својим белешкама веома мало. „Држало се, пише ђенерал, да ће се одбор састати 14-ог маја. Али се 10-ог маја по вароши пронесе глас да су у последњем часу преговори насели и да од одбора неће бити ништа. Из Двора су пуштени у Neue freie Presse и у Pester Loyd гласови да је рад осујећен што су радикали ставили услове несагласне са достојанством краља (гарантија за слободне изборе за Велику На-

родну Скупштину, која би се састојала у томе да се ови имају извршити под неутралном а не под овом владом). Ристић и Пашић говорили су да је у последње време краљ почео да одступа од неких датих обећања". У овим последњим преговорима с краљем је у име радикала говорио Н. Пашић, и Н. Пашић је и овај последњи одговор краљу саопштио. Изгледа да су се радикали у овај мах преварили у рачуну. Они су сувише рачунали на краљеву вољу да отвори уставни одбор и да мења устав, па су држали да ће им краљ тога ради и за владу попустити. Краљ, међутим, није толико држао на тадашњу владу Новаковићеву, него је променио планове, и у томе је узрок овоме изненадном обрту, коме је, ипак, последњи узрок сувишна журба Радикалне Странке, да се што пре ондашње министарство промени и да га заступи какво било друго министарство, у ком би они имали више утицаја.

У белешкама ђен. С. Грујића налазимо и позније помена о овој ствари. Тако је после великог радикалског збора на Топчидерском Брду 28 јула 1896 краљ казао радикалима које је видео да промена владе неће бити докле је ове скупштине (тј. до краја 1896), и кривио је радикале што су оме́ли састав уставотворног одбора. Исто тако је краљ и 13-ог септембра 1896 го-

ворио ђенералу С. Грујићу да ће влада Новаковићева остати до нове године, докле скупштини не истече мандат и да ће тада саставити једно пословно министарство *које ће имати да изведе уставну реформу*. Исто тако је и 6-ог новембра на забави у Официрској Касини краљ поновио више пута изјављивану намеру да по истеку мандата тадашње скупштине образује пословно министарство под председништвом ђен. Јов. Мишковића. Од радикала — рекао је краљ — ушли би д-р М. В. Вујић, д-р М. Ђ. Миловановић и М. Јосимовић. Нагађајући, може бити, да сметње њиховим намерама долазе од краља Милана, или знајући то по каквим дискретним саопштењима из Двора, радикали су тражили те јесени неког додира с краљем Миланом. Д-р М. Ђ. Миловановић је, како се говорило, ишао к њему као неки делегат. Да је он имао с краљем Миланом и неког разговора о уставу у јесен 1896 у Бечу, види се по томе што је после у Београду говорио радикалним првацима како му је краљ Милан казао: „да краљ Александар неће моћи без њега уставно питање да реши, и да је само он кадар да то питање за осам дана расправи".

Ст. Новаковић је, у осталом, радио свој посао даље, држећи се свога начела да министар не треба никад да мисли на субјективно осећање сигурности или не-

сигурности, које може имати, већ да треба с пуном силом да ради до последњега дана задатке који су пред њим. Пошто шеф Напредне Странке Милутин Гарашанин није био у Београду него у Паризу, Ст. Новаковић му је послао израђени предлог устава на виђење, држећи га писмима непрестано у току онога што се радило. За краља Милана Ст. Новаковић је такође послао један ексемплар израђеног устава, и то преко М. Гарашанина. На та сва саопштења М. Гарашанин је Ст. Новаковићу одговорио једним писмом од 22 јуна 1896 из Париза, у коме је и оцена горе показаног сврпетка уставног одбора. Наводимо овде цело то писмо. „После радикалског јуначког дела — пише М. Гарашанин — мени се чини да је ситуација унутрашња морала постати чистија. Морала је то постати бар за толико за колико краљ не треба више да је у недоумици о правом значају тражења опозиционих странака кад је о уставу реч. Ја сам краљу говорио да је то само игра која треба да доведе до власти. Сад је то, ваљда, свакоме јасно. И кад је, сад, то тако без наше мешавине, на чисто изведено, требало би отуда поцрпсти све користи, те да се умртви растројни утицај странака и да се дође до једне сталожености која ће омогућити озбиљан рад. У целом овом

уставном вашару, ја налазим да су радикали учинили осим свију других погрешака једну неуљудност према краљу. Кад једна странка која није на управи нити за послове одговара тражи јемства од краља, то значи чисто и просто да му она без тога не верује, и како то јемство, све кад би га краљ на некакав начин и дао, нема и не може имати никакве санкције, осим, ако не би одржао оно што је заједмчио — да га туже у примирителни[1] суд за накнаду штете, онда је ово њихово тражење проста детињска игра и произвољна увреда краља. Ја налазим да краљ под тим не треба да остане, у интересу његова аукторитета. Апсолутно је потребно да он у некој прилици јавно каже, и да се то што је казао свуда зна, како је он у питању устава апеловао на добру вољу свију странака за израду пројекта; како је у томе не само на мало готовости него чак и на одрицање од њихове стране наишао и да ће им, по овоме питању, а по праву које му устав даје и сходно наређењима устава, учинити оно што буде нашао да је у најбољем интересу земље и народа, а што ће послужити најпоузданије правилности и сталности односâ у земљи. Тако нешто краљ треба да каже, и то треба да се зна, јер то ће сломити не-

[1] Општински.

спокојство које се у земљи још осећа и осигурати будуће изборе било за обичну било за Велику Народну Скупштину.

„Што се самога предлога устава тиче, ја сам један примерак предао краљу Милану, али га од тога доба нисам видео, и не знам његове импресије. Мени се чини да је предлог добар, а моје примедбе на њега биле би ове:

„1. За све оно о чему се у уставу вели да ће се закон издати, тај закон треба и издати, ако не постоји, нпр. за чл. 21,[1] 118[2] итд. Исто тако можда би требало изменити закон о експропријацији, те да се људи спасу од процена за инат или из партизанства — разуме се — ако у данашњем закону нема довољно гарантија за ово.

„2. У чл. 27[3] чини ми се друга алинеја плеоназам, јер кад по навршеној 21

[1] О тајни писама и депеша.

[2] О министарској одговорности.

[3] Члан 27: Свакоме је српском грађанину слободно да иступи из српскога грађанства, пошто испуни обавезе војне службе и друге дужности које би имао спрам државе или спрам приватних лица.

„Деца пак, рођена у српском грађанству, имају са навршеним пунолетством право вратити се у српско грађанство, и ако су за њихова малолетства родитељи из српског грађанства иступили“.

години имају сва деца права да се врате у српско поданство, природно је да то право, под истим погодбама, имају и деца о којима је реч.[4]

„3. Требало би законом или у уставу одредити ко су чланови краљевског Дома. На пример да ли је то и Константиновић и Богићевић, итд.[5]

„4. Уместо речи *Сабора*,[6] која ми мало калуђерски звечи, не би ли било боље задржати реч *Велика Народна Скупштина?*

„5. Уместо *Краљица Мати*[7] јасније је да се каже *Мати малолетног краља.* Ми и данас имамо краљицу матер, а немамо престолонаследника, ни малолетног ни пунолетног. У овоме члану јасно се види зашто је потребно одредити ко су то чланови краљевског дома.[8]

[4] Плеоназам би управо био не друга алинеја него други део те алинеје.

[5] Веза са чл. 33: Краљ је старешина Дома Краљевскога. Ниједан члан Краљевскога Дома не може ступити у брак без допуштења краљевог.

[6] Заједнички састанци Скупштине и Сената названи су у предлогу устава Сабором.

[7] Члан 47: Ако је у време смрти краљеве престолонаследник малолетан, краљевску власт одмах прихвата и у име краљево са Министарским Саветом врши краљица мати, итд.

[8] Члан 47 гласи даље: Или ако ње (краљице матере) нема, онај од пунолетних чланова Дома Краљевскога, који је по реду наследства за то најпречи.

„6. Чл. 57. За тумачење устава позван је само Сабор.[1]

„7. Има ли краљ права да не потврди закон и онда кад је од оба дела законодавног тела изгласан?

То јест има ли краљ оно право које се зове Veto?

„8. Чл. 93. Да ли не би требало да је ту и председник Главне Контроле? Код њега су спискови пореских глава.[2]

„9. Чл. 97 последња алинеја. Ово је, чини ми се, рупа. Само услов свршене Велике Школе није довољан. Оних који су свршили такву школу има свакојаких, и свакога дана биће их све више и више. Поред свршене Велике Школе требало би и других услова, па тек да се користи наредбом да не плаћа порез у 60 динара?[3]

[1] То је допуна, јер чл. 57 гласи: За свакога је обавезно само оно тумачење закона које извршује законодавна власт.

[2] Члан 93 говори о одбору који приликом општих избора одређује према пореским главама број посланика које треба изабрати. Предлог устава одређује за тај одбор: председника Државног Савета; председника и оба потпредседника последње скупштине и председника Касационог Суда.

[3] Чл. 97 говори о погодбама које мора имати кандидат за посланика Народне Скупштине. Последња алинеја гласи: Не морају имати услов плаћања данка они који су свршили Велику Школу које год струке овде или на страни.

„10. Чл. 97 под б. Опет рупа, кроз коју ће да прођу сви учитељи, професори нижих школа, предавачи, па чак и практиканти. Довољно је да пред изборе плати 60 динара пореза.[1]

„11. Чл. 100 друга алинеја. Треба ли за ово премапотпис министра?[2]

„12. Чл. 102. По овоме може бити сенатор и поштар, и поп, и учитељ, итд. само ако има 40 година и плаћа преко сто динара пореза. Овом цифром пореза не треба се обмањивати. Треба да њу човек пред изборе једанпут плати, а после ће је плаћати од плате или дијурне.[3]

„13. Чл. 105. Требало би, чини ми се, побројати шта су главни предмети саборских решавања и утврдити да су његова решења обавезна кад их краљ потврди.[4]

[1] Чл. 97, б: „Који ужива сва своја грађанска и политичка права".

[2] Тиче се склопа Сената. Друга алинеја чл. 100 гласи: Двадесет чланова Сената поставља краљ, и они остају чланови Сената докле год живе. Упражњена места међу овом двадесеторицом попуњавају се такође краљевим именовањем.

[3] Чл. 102 говори о погодбама под којима се може постати сенатор. Може се видети на крају књиге.

[4] Чл. 105 гласи: Сабор се сазива и закључује краљевским указом. Он решава само она питања ради којих је позван.

„14. Чл. 109. Врло је мало пет година, нарочито кад нема никаквих других погодаба.[1]

„15. Чл. 116 друга алинеја. Каква су то дела која по кривичном закону нису кажњива, а могу донети затвор?[2]

„16. Чл. 126. За каква дела? Да ли за политичка и штампарска?[3]

„17. Чл. 142 друга алинеја. *По могућности* незгодна је реч. Може да значи: како ко и како кад може.[4]

„18. Где год је речено да је за решавање нужно толико и толико чланова целокупног броја, треба казати (где се другојачије не може) *целокупног уставног броја*.

„Ово су у главном моје примедбе. Оне се више односе на јасније стилизовање него на што друго. Иначе ја налазим да је предлог добар и да ће доиста бити добар и у последицама, ако се њиме успе да се

[1] Да би прирођени српски грађанин могао бити министар, предлог устава је тражио да је у Србији пробавио најмање пет година.

[2] Чл. 116 тиче се министарске одговорности. Друга алинеја гласи: За оне случаје министарске одговорности који нису предвиђени у кривичном законику као кажњива дела, министар не може бити осуђен на казну већу од затвора".

[3] Чл. 126 гласи: „Установа пороте задржава се. Њезину надлежност одређује закон".

[4] Друга алинеја чл. 142 гласи: „Пореза се плаћа по могућности".

затисну све рупе или бар најглавније, кроз које ће се разврат моћи да провуче.

„Можда не би било рђаво рећи и то у уставу, да се у сенат могу бирати само они који су извесни број школа свршили, те да се и сенатори и посланици не узимљу баш са свим из једнога реда. Добро би било да се сенат очува, колико је год могућно више, од поплаве оздо, јер ће у њему остати le contrefort за све изгреде, које може скупштина хтети да учини".

То су интимне напомене М. Гарашанина на предлог устава са дводомним законодавним телом, који је израђен у другој половини априла 1896.

Пошто Ст. Новаковић није много држао на сурадњу уставотворног одбора, који је био више политичка играчка за политичку сујету и прегоњење, он је мислио да рад на уставу треба продужити даље по смишљеном плану, без обзира на то што се уставотворни одбор није могао састати. С тога је у току јесењег сазива скупштине за 1896 указом од 10 декембра 1896 поднео Народној Скупштини предлог за друго формално решење о промени устава, којим би се сви претходни кораци за промену устава завршили. Ово друго решење било је идентично с оним од јануара исте године. изгласаним од сазива скупштинског за 1895. И друго решење

било је у скупштини једногласно примљено. Али ово друго решење није добило потврду краљеву као оно прво. Министарство Ст. Новаковића на скоро после тога да оставку, и 17-ог децембра 1896 на управу земље дође влада под председништвом Ђ. С. Симића, у којој су били ђенерал Јов. Мишковић, Петар Велимировић, д-р М. В. Вујић, Мих. Кр. Ђорђевић, Андра Николић, Љуб. Клерић и д-р М. Ђ. Миловановић. У министарству су била четири радикала и четири тако звана неутрална или краљева човека (како се онда волело називати), који су, међутим, имали веза поглавито међу либералима и радикалима.

Ново министарство одмах, разуме се, распусти скупштину, на дванаест дана пред истек њезиних мандата. Отпуштање кабинета Ст. Новаковића имало је да се представи као сатисфакција Аустрији за познато држање у светковању хиљадугодишњега спомена о доласку Мађара у Европу. Краљ Милан је дошао у Беч из Париза и видео се с краљем Александром, па је после ишао у лов неким својим пријатељима у Угарској. Радикали су, очевидно, били пристали на неко измирење с њиме, јер се и долазак краља Милана у Београд очекивао и о њему се говорило. У време састанка краља Александра и краља Милана у Бечу, краљ Александар је највиши

српски орден Белога Орла дао босанском министру Б. Калају без икаква договора са својим министром иностраних дела Ст. Новаковићем. У скупштини је Михаило Павловић, трговац београдски, био поднео интерпелацију о томе декорисању Б. Калаја.[1] Кад се за то сазнало у Двору, настало се свима силама да се с министарством разломи пре него што би се могла држати још каква седница у скупштини. Тако и буде. Ускоро после образовања министарства краљ Милан дође у Београд, где је остао скоро до краја јануара. Очевидно је било да је утицај краљице Наталије код краља Александра попустио, ма да је баш у тај мах дошло на управу министарство под њеним главним заштићеником Ђ. С. Симићем. Она је више од године и по дана радила да то министарство на управу доведе, и на послетку га је довела не она, него краљ Милан по својим комбинацијама, с очевидном задњом намером да баци ироничну осуду на политику краљице Наталије и да се у политичким комбинацијама покаже јачи мајстор.

Жељама краља Милана није одговарало то него са свим другојачије министарство, а ово је он извео на сцену само да начини прелаз и да олакша (тобоже)

[1] Мих. Павловић је ту интерпелацију поднео без икаква договора са Ст. Новаковићем.

долазак онога министарства, на које је искрено мислио. То се види по држању краља Милана у Бечу. Кад је краљ Милан на крају јануара 1897 пошао из Београда у Беч, пошто је у то време због Крита био на прагу рат између Грчке и Турске, краљ Александар му је (по ономе што је својим министрима казао) препоручио да се у Бечу информише о балканским пословима. Кад је Ђ. С. Симић отишао у Беч да преда своја опозивна писма, имао је прилике да сазна како се краљ Милан није ограничавао на вршење те краљеве поруке, него је грофу Голуховском говорио, „како је садашња влада у Србији немоћна да што било уради, да за Србију није устав већ чврста песница и да владу песнице може да образује или Ник. Христић. или Белимарковић“.[1]

Пошто је, по општем обичају, мало рашчистила с чиновништвом и понамештала своје људе, влада нареди негде у лето 1897 нове изборе за Народну Скупштину, опет по уставу од 1869. Тако су тада, у практици, и радикали признали неправилно повраћени устав од 1869 године. Већина је, наравно, била радикална, али је краљ међу својим посланицима наименовао у ту скупштину и неколико напредњака.

Ст. Новаковић ни тада није заборавио

[1] Белешке ђен. С. Грујића.

приправне радње за промену устава. Пошто је друго претходно решење Народне Скупштине остало непотврђено, говорио је, једном приликом, Н. П. Пашићу да уставно питање не сметне с ума и да би добро било или израдити у краља потврду решења скупштинског од децембра 1897, или поднети онако исто решење новој Народној Скупштини, да га она на ново изгласа. Н. П. Пашић је у том разговору налазио да је то врло добро, али следства није било никаквога. Н. Пашић није предузимао у том правцу никаквих корака, зато што су радикали били против процедуре Ст. Новаковића за промену устава, које су мишљење у почетку 1896 у штампи заступали, па кад је једанпут дошло у разговор да ли да се краљевој потврди поднесе друго решење о промени устава, они су га из тих разлога одбили. Н. Пашић то или није знао, или није хтео Ст. Новаковићу да каже.

Догађаји који су по том следовали закопали су са свим у архиву уставно питање. У каквим је промењеним приликама оно опет на видик избило, излагаћемо у чланку који за овим следује.

VIII

Нови планови краља Александра. Питање о женидби краљевој. Мисли краљице Наталије и краља Милана о томе. Планови за женидбу црногорском принцезом. Затезање односаја међу краљем Александром и краљицом Наталијом. Удаљење краљице Наталије (1897) из Београда и самостално настањивање Драге Машинке у Београду. Повратак краља Милана и влада д-ра Владана Ђорђевића. Планови о женидби краља Александра принцезом Шаумбург-Липе. Женидба Драгом Машинком. Нагињање краља Александра радикалима. Смрт краља Милана и питање о уставу. Уставна реформа путем краљевског проглашења устава. Тадашње мисли краља Александра о уставу. Преговори о новом уставу по модификованом елаборату од 1896 с радикалима и напредњацима. Прави узрок краљеве одлуке о промени устава. Писмо краља Александра Ст. Новаковићу о томе послу, од 6 марта 1901. Недаће које су и овај посао учиниле бесплодним.

Очевидно је да се у пролеће 1896, после путовања у Свету Гору и у Атину, нешто закухало у глави краља Александра. Краљ је био по нарави веома потуљен и добро је крио своје мисли. На устав није више мислио, и ако мисли о промени тадашње владе није био напустио. То је дошло већ и отуда, што је и влада хтела

да ради на уставу као и опозиција, а краљ није више мислио о уставу, него је рачунао да опозицију ломи другојачије, пошто би је прво задовољио отпустивши владу Ст. Новаковића. С владом је нарочито био незадовољан краљ Милан, једно због краљице Наталије (ма да је то било без разлога), а друго због самосталног држања према Аустро-Угарској. Сад немамо начина да дознамо откуда су те мисли долазиле, да ли из размишљања самога краља Александра, да ли из писама краља Милана или из некаквога трећег извора.

Ваља забележити да су се, може бити већ тада (у лето 1896), односи између краљице Наталије и њенога сина морали променити. Не познајући сама ни људе ни послове политичке, а хотећи да се меша у политику, борбе ради са краљем Миланом, краљица је Наталија сву директиву политике тражила у ономе што је противно њеноме мужу, краљу Милану. Тим се она руководила у својим симпатијама према политичким партијама у Србији; на то је највише полагала у свима политичким пословима. Краљ Александар је донекле следовао својој мајци у овоме њеном послу, али је ту дошла једна тачка, на којој су се, може бити, краљ Александар и мати му коначно разилазили. Ми мислимо да је то могло бити на питању женидбе краљеве.

Још од почетка своје владе Ст. Новаковић је обраћао пажњу краљици Наталији на питање о женидби краља Александра и на прешност његову.

Ст. Новаковић је из својих млађих година памтио како су озбиљнији људи у Србији још 1875, приликом женидбе кнеза Милана, жалили што се кнез оженио договарајући се само са својим родом из Румуније и што је пропустио ту прилику да и Србији и себи женидбом стече пријатеља из какве европске династије. Намесник М. П. Блазнавац при крају намеснишства (у пролеће 1872) био се, по договору с другим намесником Ј. Ристићем, обратио, преко цариградског посланика ђенерала Н. П. Игњатијева, за руку велике књегиње Вере Константиновне, удате не дуго по том у Виртемберг. Али одговор није био повољан. С тога је Ст. Новаковић тада за краља Александра истицао неопходну потребу да се то накнади тада. С потребним допуштењем краља и краљице Наталије Ст. Новаковић је преко руског посланика барона Розена чинио поверљиво питање у Петрограду да ли би се за краља могла добити девојка из царске куће. Поименце није била поменута ниједна принцеза. Пок. митрополит Михаило мислио је на Јелену Владимировну, кћер великог кнеза Владимира, стрица царева, која се

1902 удала за грчкога принца Николу. Ондашњи руски министар, кнез Лобанов, одговорио је да се не би могла добити девојка из Русије, јер принцезе се не могу склонити да иду на страну, и да не остаје ништа друго него да краљ тражи себи девојку у немачким *протестантским* владалачким кућама, и да је у томе питању једина опомена с руске стране да се краљ не жени католичкињом због евентуалног утицаја на верске односе. После тога су чињена нека распитивања у Немачкој, али се из Берлина није добио повољан одговор. Спомени несрећне распре краља Милана и краљице Наталије овде су сметали на сваком кораку. Краљ Милан је у тај мах помишљао на кћери велике књегиње Вере Константиновне, удате у Виртемберг, оне исте на коју се за њ помишљало. Краљица Наталија је то знала и говорила је како су те девојке близнакиње, па се може догодити да је једна од њих нероткиња, и то баш она која би пошла за краља Александра. Међутим, оне су се обе удале за кнезове Шаумбург-Липе, и обадве су имале деце (а једна је 1904 умрла). Кад је краљ 1896 о Ускрсу полазио у Атину, није се, до душе, мислило за прошевину, ма да је тако било разглашено, али се мислило да ће се или краљ Александар допасти принцези Марији или она њему. У Атини

су, изгледа, очекивали да краљ може просити принцезу Марију, те се њена просидба за великог кнеза Ђорђа Михаиловића објави уочи самог доласка краља Александра у Атину (ма да се венчање свршило читаве четири године позније, у Крфу 1900). Изгледало је, без много замотавања, да ни краљ Ђорђе ни краљица Олга нису имали воље за ову везу. Тако је питање женидбе краљеве показало се преко очекивања тегобно. Касније је краљ Милан успео био да за тај посао заинтересује цара Виљема и цара Фрању Јосифа, али је тада остварење женидбе краља Александра покварила госпођа Драга Машинка, која је и раније била узрок, те је краљ Александар све ове послове пратио равнодушно, као да се њега не тичу. Изгледа, међутим, да се краљица Наталија и у овом питању руководила расположењима против свога мужа. Из тих побуда она као да је подупирала обнављање и неговање веза с црногорском династијом. С тога влада Ст. Новаковића са својим корацима за зближење међу црногорском и српском династијом, који су истицали из опште-српске народне политике, није наилазила ни на какву сметњу код краља Александра, јер је тамо те предлоге подупирала краљица Наталија зато што су могли бити непријатни краљу Милану. У распитивању о

женидби краља Александра Ст. Новаковић је код краљице Наталије налазио извесну резерву и хладноћу, којој није умео да нађе прави узрок. У ствари краљица Наталија се и ту више испољавала радикалима, не хотећи казати Ст. Новаковићу да она мисли на црногорску принцезу. Још око половине фебруара 1896 она се исказала о томе д-р М. В. Вујићу који је, са својом женом, био код ње у аудијенцији, да *није искључена могућност да се краљ ожени црногорском принцезом.* „Свака би друга, рекла је краљица Наталија, сматрала да губи, ако дође у Београд; Црногорка, напротив, много би добила са променом Цетиња за Београд. И политички разлози били би за оваку женидбу. Краљица је наговестила још предстојећи њен састанак са кнезом Николом“. Кнез Никола је тога лета доиста походио краља Александра у Београду, догађај који се најлеше примио широм целога српског народа из осећања да он значи слогу и измирење међу двема српским државама и династијама. Народ и не помишља на ситне рачуне који у реалној политици заузимају прво место. Мислило се да ту походу краљ Александар врати кнезу Николи још те исте године у јесен, али се то није извршило због тога што је у октобру 1896 дошла на ред удаја кнежеве ћерке, сада-

шње краљице италијанске Јелене. Док се још мислило да ће краљ у октобру ићи на Цетиње, краљица Наталија је у августу једном приликом у Смедереву у винограду Ст. Новаковићу учинила питање: шта би он радио, ако би краљ Александар, кад оде на Цетиње, отуда послао телеграм да је испросио црногорску принцезу. Тада је први пут о томе поменуто министру председнику. Кад је краљ Александар у пролеће 1897 доиста отишао на Цетиње да врати поход кнезу Николи, у Београду се у радикалним круговнма и у круговима краљице Наталије очекивао телеграм о прошевини кћери кнеза Николе за краља Александра, али тај телеграм није стигао. Шта више, кад се краљ вратио са Цетиња, говорило се да се он у салонима кнежевим на Цетињу понашао као и да не мисли на ту женидбу, јер је кћерима кнежевим мало пажње поклањао, забављајући се више с другим госпођама. Политичким људима из опозиције краљ Александар је, после повратка с Цетиња, жалио се на своје министре који су га пратили на Цетиње, да су били сувише попустљиви према кнезу Николи, који је тада тражио да се међу Србијом и Црном Гором одреди сфера интереса, као да су њих две једна другој туђе, и тражио је да у црногорску сферу уђе Призрен, Пећ, Дечани и западни део

Новопазарског Санџака. У самом моменту спремања за полазак на Цетиње, краљ Александар беше променио политичко држање. Обнављао је везе с људима који су били противници тадашње владе Ђ. С. Симића. Био је позвао да га прати на Цетиње д-ра Вл. Ђорђевића, тако да су то министри једва покварили, и понашање му се било променило. Очевидно је узимала мах струја краља Милана у мислима младога краља.

Све ове ствари, а нарочито оно што је иза њих и што је с њима у вези, највише су имале значења по томе што су се тицале положаја краљице Наталије у Београду. Из општег познавања оновремених прилика могло би се изводити да су се међу мајком и сином односи нешто помутили још у лето 1896, и да су се после црногорске походе, у пролеће 1897, коначно затегли. У питању женидбе и односа према Црној Гори морале су се краљу Александру, као представнику династије Обреновића, више свиђати идеје краља Милана који, такође, није седео скрштених руку, и нарочито је мотрио на све шта у Београду ради краљица Наталија. Али у свима тим стварима, у женидби црногорском принцезом и у односима међу краљем Александром и оцем му и мајком, одсудну улогу игра, и ако је привидно са свим у присенку, роман међу краљем Александром

и потоњом краљицом Драгом. Ми знамо да је међу њима двома договор о женидби и удаји свршен много пре њихова венчања. Краљ Александар је, после женидбе, у октобру 1900, говорио писцу ових врста да се он с краљицом био договорио да венчање изврше још пре атентата 1899, да му је Драга још пре атентата писмом од некуд из иностранства изјављивала своје неодобравање тадашње милановске владавине, па да су обзири према краљу Милану, после атентата 1899, наметнули одлагање тога акта.[1] Ми нагађамо на основу тога да је одлука краља Александра да се жени Драгом Машинком још старија и да иде, ако не у бијаричко бављење 1895, а оно још у 1896 или насигурно у 1897, тако да је у пролеће 1897 била са свим утврђена ствар међу њима двома. С тога је краљ према свима разговорима о

[1] Ово што је писцу ових врста сам краљ Александар казивао, потврдио му је још један господин, којега је д-р Вл. Борђевић био из службе истерао. Он се молио краљу Александру да га у службу поврати, и краљ Александар му је у пролеће 1899 то био обећао учинити кроз два три месеца. С иван-дањским атентатом и ова је ствар остала неизвршена. После је истоме лицу краљ Александар говорио да је томе узрок иван-дањски атентат, јер би се иначе он венчао с Драгом, уклонио оца и министарство д-ра Вл. Борђевића још у току лета 1899 године.

својој женидби био увек чудновато хладан и равнодушан. Отуд је и његово онакво понашање према пројекту цетињске прошевине. Ми смо горе на свом месту напоменули да се у објашњавању доласка краљице Наталије у 1895 у Београд увек треба бавити и жељом краља Александра да види и да има у својој близини Драгу Машинку. У сакривању својих правих мисли и расположења краљ Александар је био ненадмашан, нарочито тога ради што је вешто симулирао расположење које му је, ради тога сакривања, требало. Али роман није остао само на томе. Развијајући се даље препреденом вештином Драге, која је већ била смислила да се тим путем попне на краљевски престо, роман је брзо дошао до тачке где му је краљица Наталија већ сметала. Та се фаза почела свакојако 1897, ако не још 1896. С њеним почетком ми доводимо у везу хладњење и затезање односа међу краљем Александром и краљицом Наталијом. У краља Александра почела се развијати жеља да има Драгу саму за се, у својој близини, без краљице Наталије, и да је смести самостално. Лако је разумети да је Драга све то примала под једином погодбом да се роман првом згодном приликом сврши венчањем. За овакав интимни план краљев нису били ни уставни разговори ни стање

уставних слобода (1896 и 1897). Све су те ствари имале да иду у арсенал резерве, којом би се, у датом моменту, евентуално народно незадовољство због венчања с Драгом, заклопило либералним реформама, уставом, довођењем опозиције на управу и другим популарним стварима. С тога мислимо да је одлука о венчању с Драгом имала пасти или негде у пролеће 1896, када је краљ Александар показао прве знаке конзервативнијих расположења, или у лето 1897, после цетињске походе, када је спремао у Београду нарочиту инсталацију за Драгу Машинку и кад је ускоро имао да коначно разломи с мајком, краљицом Наталијом, и да се опет обрне к оцу, краљу Милану. И доиста, краљица Наталија је у јулу 1897 отишла из Београда, да се у њ никад више не врати. Место ње вратила се у јесен те године њена дворска у оставци госпођа, Драга Машинка сама, да се насели у Београду у својој кући, како се говорило као љубазница краља Александра. С овом значајном променом тражена је и промена владе и по други пут стално настањење краља Милана у Београду. Ово друго је само по себи значило и повратак ка конзервативној владавини. Према дотадашњем искуству, план је краља Милана био да он узме конце државне управе у своје руке и да се то заклони

неким министарством које би на пољу пред светом фигурисало. Тај задатак је био одређен министарству д-ра Владана Ђорђевића. С краљем Миланом вратиле су се наново идеје о уставној влади без партија, о неутралним (ван-партијским) људима и о централистичкој краљевско-аутократорској власти као једином спасењу за Србију, које је краљ Милан истицао и заштићавао онда кад се у Србију вратио у почетку 1894. Мпоги су људи искрено веровали у те мисли; многима се чинило да се Србија упутила своме правом напретку, а нико није узимао на ум да краљ Александар или искрено тако не мисли, или је, свакојако, у својим мислима несталан. Још се мање пажње поклањало његовој љубазници Драги Машинци. На послетку, пошто је та покривена владавина краља Милана ушла у трећу годину, краљ Милан и председник министарства д-р Владан Ђорђевић поведу озбиљније кораке о женидби краљевој немачком принцезом Шаумбург-Липе, за коју се радило преко бечког и берлинског двора. Ствар је била са свим свршена. За њу су се били заузели и цар Фрања Јосиф, и цар Виљем. Краљ Александар је привидно давао свој пристанак за све те кораке, али је праву отпорну акцију резервисао за моменат када су краљ Милан и председник

министарства д-р Вл. Ђорђевић били изван Србије. Тада се тек покаже покрај краља Александра дотле прикривен чинилац, г-ђа Драга Машинка, на коју нико није обраћао пажњу и с којом нико није рачунао, ма да су јавне и сваком познате биле њене везе с краљем, тако да су им и врховни кругови и дипломатски кор пажњу поклањали. Г-ђа Драга притисне краља Александра да објави њихову веридбу, за коју се он њој много раније обећао. Кад то краљ Александар учини, сав се дотадашњи положај и сва радња на женидби наједанпут здрузга. Краљ, истина, опет узме министарство из напредњака и либерала, привидно из истих редова, из којих је било и министарство д-ра Владана Ђорђевића, али се одмах пусте у Србију сви радикални прогнаници, којих се број нарочито умножио после ивањ-данског атентата, и видело се јасно да краљ Александар опет милост враћа тим људима и њиховим пријатељима у народу. Обрт се свршио потпуно по моделу краља Милана из 1887—9, само што је онда био у питању развод, а овде је била у питању женидба. Као што је познато, женидба се свршила у јулу 1900. Краљ Милан је, отишавши у купатила, тако и остао изван Србије, да се у њу никад више не врати. Навијање на страну радикализма ишло је све више

и више. Краљ Александар је само зебао од краља Милана и од његових пријатеља, којих је много било у војсци.

Али све до краја 1900. краљ Александар није помишљао на промену устава од 1869. Његов је обичај био да увек оставља политичку резерву и да се у својим политичким операцијама, у којима је цело време губио, креће помишљајући и штедећи или нарочито раздражујући и вређајући људе за случај обратан, како би их онда могао повратити у милост и обасути знацима пажње, бацајући оне поступке на дотичне противнике истих људи. Кад је писац ових врста у јесен 1900, селећи се из Париза у Петроград, пролазио кроз Београд, имао је с краљем Александром два три пута дуге разговоре о ситуацији. Краљ је показивао зебњу од оца краља Милана. Ми смо му и тада говорили оно исто што и 1895, да је неопходно да регулише уставне неправилности и да послове земаљске једанпут изведе из трзавица и несталних самовласних колебања десно и лево. Краљ се опирао тим разлозима и није крио расположење да и даље сам држи све у својим рукама. Ми нисмо упамтили чим је он то правдао, јер су ти разлози били сви из ризнице обичног опортунизма. У ствари се краљ Александар био већ научио на личну владавину, и био

се свикао с погледима и теоријама краља Милана. Самодржавље је слатко и примамљиво, и његовим чарима не могу да одоле апстрактни политички разлози, по којима су за сваку истинито модерну државу неопходни начини договорнога или демократскога управљања, које може бити и колико год треба консервативно, али које је дубоко ушло у навике сувременога света. Краљ Александар је био на овој прекретици. Неповољно му је било да се одрече толиких самодржавних навика и да живи даље стално и мирно, по договору управљајући, без моћи да данас ствара а сутра да собом ломи оно што је сам јуче стварао. У дотадашњих седам година владавине бавио се само тиме. Сутра-дан после тога разговора краљ пошље к Ст. Новаковићу свога првог ађутанта пок. пуковника Лаз. Петровића, ближег познаника Новаковићева, да са њим на ново говори о истом предмету и да га разуверава. Пуковник Лаз. Петровић застане код Ст. Новаковића Дим. Маринковића, и сва тројица поведу разговор, у коме су Ст. Новаковић и Дим. Маринковић на ново бранили уставну реформу и модерни начин управе у Србији. Ст. Новаковић је, одмах за тим, отпутовао из Београда у Петроград, и пошто се пре 29 маја 1903 није више враћао у Србију, то су били последњи његови разговори с пок. краљем Александром.

Међутим, одмах по смрти краља Милана (29 јануара 1901) расположења се у Београду радикално и доста нагло мењају. Са свршетком скупштинских састанака у Нишу, још при крају 1900 године, краљ Александар је био сит тако званог свадбеног министарства Ал. Јовановића, које није умело увидети да је његова задаћа одавно свршена. И краљ Александар и политички људи који су с њиме опћили осећали су да се не може даље живети без службе напретку државном. У тим круговима се мислило да треба нешто спремати. Чинило им се да су радикали трогодишњим патњама и малаксали и омекшали, да би било време одвајати међу њима мирније и сталоженије елементе од бујнијих и ватренијих, те пречишћати странку. Учинивши радикалима многе милости после своје женидбе, краљ је био задовољан одзивима њихових главних људи и желео је реконструкцију кабинета између осталих разлога и зато да у кабинет узме и кога од радикалних државника. Али краљ још није показивао да жели радити и на промени устава. Помињао је то питање, али у даљој будућности, а у тај се мах, у јануару 1901, још мислило на изборе по уставу од 1869 и о томе се говор водио међу краљем и владом, пошто је скупштини, изабраној под д-р Влад. Ђорђе-

вићем, мандат истицао. И пошто је краљ у тај мах, због женидбе, био у хладним односима с либералима, мислило се на стварање неке нове странке од напредњака и радикала, која би се поставила за темељ новим изборима и новој уреднијој и либералнијој управи.[1]

Усред тих разговора и мисли умре и краљ Милан. Смрт његова само је појачала политички ток који се био засновао после женидбе краља Александра. Од једанпут, готово изненада, у првој четвртини фебруара, кад се извршивала рекон-

[1] У писца ових врста има писмо г. П. Маринковића од 2 фебруара 1901 о ситуацији, писано по налогу краља Александра. О реконструкцији министарства П. Маринковић је писао као о ствари већ свршеној. О уставу не говори се ништа него о изборима за обичну народну скупштину. П. Маринковић тражи мишљење Ст. Новаковића и помиње да краљ говори о 10—15 година колико би, као, требало да траје стање засновано на неком споразуму радикала и напредњака. Наравно да је Ст. Новаковић одговорио у смислу свога говора из октобра 1900, напред забележеног, и опет изјавио да је најпаметнији посао, који краљ сад може засновати, ново уставно стање. Али је близу памети да је то мислио и краљ сам и да је говорио и наредио да се пише онако, само да би искренији исказ изазвао. Није немогућно да је краљ и радикалима, после обновљених с њима веза у 1900, давао, по свом обичају, таква обећања, да их умири и за се задобије.

струкција кабинета А. Јовановића и кад су у њ ушли д-р М. В, Вујић и Милован Ђ. Миловановић, краљ изађе с мислима да ради на промени устава по ономе истом плану који је био смишљен 1896 године. Краљ је нарочито пастојавао на идеји да у новоме уставу законодавно тело буде састављено од два дома и да се устав прогласи његовом краљевском вољом, указом, разуме се по договору с политичним људима земаљским. За чудо да је у то време цео свет био за тај начин. Још раније, у јануару, лист Н. Пашића „Законитост“, који је уређивао пријатељ Пашићев А. Станојевић, објавио је ред чланака „Радикалне погрешке и устав“, у ком се истицало како не треба толико гледати на пут којим ће се устав издати колико на доброту самог устава,[1] Радикали су, у осталом, и 1896 били против уставне процедуре по уставу од 1869, и да би се што пре свршило с уставом од 1869, готови су били да пристану на просто указно проглашење онога што се општим договором утврди. Уз овако расположење ра-

[1] Радикалима је било до тога да што пре изиђу из устава од 1869, нарочито док је краљ Милан био у животу. С тога је било са свим опортуно од њихове стране да краљу дају доказе своје умерености, може бити у име захвалности за каква обећања краљева.

дикала, лако је било с осталим странкама, јер други су најмање били расположени да иза њих изостану. С тога краљ Александар продужи по истоме начину приготовљавање новога устава. У томе му је главно било свршити с радикалима, пошто се оно што би примили радикали само собом примало и код напредњака.

Друга знатна тачка у саставу новога устава, у којој је краљ рад био да се унапред осигура, то је био састав новога законодавног тела. Краљ је још од 1895 и 1896 показивао да много држи на дводомни састав законодавног тела. Да би то у новоме законодавном телу осигурао, краљ Александар је одмах у почетку фебруара 1901, кад је започео спремати уставну промену, питао своје министре радикале (д-ра М. В. Вујића, д-ра М. Ђ. Миловановића и д-ра М. Поповића) усвајају ли његову намеру да устав дâ са два дома и да га просто указом прогласи. Радикални министри су одмах и без устезања пристали и на једно и на друго, и ако се са својим политичким друговима ни пре постављења свог за министре ни после тога нису састајали ни споразумевали.[1] Краљ

[1] То је, нечега ради, и објављено у „Законитости“, листу А. Станојевића. При свем том радикали нису у овој радњи ни напустили ни демантовали своје пријатеље министре.

је, по том, сондирао како о његовом плану мисле и радикали који нису у влади, као Н. Пашић, Ст. М. Протић и др. И они су, као и њихови министри, сви пристали и на два дома и на проглашење путем краљеве власти.

Кад се тако о те две тачке новога устава обезбедио, краљ Александар првих дана фебруара 1901 повери двојици својих министара, М. Ђ. Миловановићу и П. Маринковићу,[2] нацрт устава који је 1896 под његовим председништвом израдила влада Ст. Новаковића и нареди им да га прегледају и приготове за претрес пред ширим кругом. Кад су М. Ђ. Миловановић и П. Маринковић били готови, краљ сазове (око 7 фебруара 1901) једну конференцију напредњака и радикала, у којој су били: Љ. Каљевић, П. Маринковић и ђен. Д. Франасовић од напредњака, а Н. П. Пашић, Андра Николић и Светозар Милосављевић од радикала. Од министара били су позвани на ту конференцију д-р М. В. Вујић и д-р М. Поповић (д-р М. Ђ. Миловановић је био одсутан), Д. Маринковић и Н. Д. Стефановић. Та је конференција имала да пре-

[2] По писму једном краља Александра Ст. Новаковићу од 6 марта 1901 краљ је тај посао радио сам с овим министрима и још с д-р М. Вујићем и Ник. Стефановићем. Даље се наводи цео текст тога писма.

гледа предлог изведен из нацрта од 1896 што су га приготовили д-р М. Ђ. Миловановић и П. Маринковић. Конференција је радила три дана и прегледала је цео предлог у главноме и у појединостима. Предлог од 1896 испао је тим радом много краћи. Узрок је што су многе одредбе, које су у дотадашњим уставима налазиле се, избачене и остављене да се регулишу законима, пошто се новим уставом процедура уставног законодавства изједначавала с обичним законодавством, само што је за извесне, чисто уставне предмете стављена погодба већег броја гласова (три четвртине) у скупштини и у сенату, па да се ствар сматра као одобрена.[1]

Тако се дошло и до конкретног предлога новога устава горе показаним договором краља и горе поменуте десеторице радикала и напредњака.

Пада у очи сад, а напоминьали су и онда многи, што је у овим пословима са свим из претходних договора искључена цела једна странка — Странка Либерална. И ми смо у писмима својим пријатељима напоминьали тај недостатак, а то је исто онда чинио и ђен. С. Грујић[2] из Цари-

[1] По писму Д. Маринковића од 10 марта 1901 и Љ. Каљевића од 25 марта 1901.

[2] Ст. Новаковићу је то саопштио писмом од 1 маја 1901.

града. Краљ Александар говорио је онда да ту странку сматра као малаксалу и исцрпену, те да нема шта из ње да узме; да се у својој последњој владавини преко д-ра Владана Ђорђевића краљ Милан највише на њих наслањао; да су се они непредусретљиво показали према личности краља Александра и о 1-ом априлу 1893 (онда када је он својим државним ударом збацио намесништво) и 9 јуна 1900, кад је објавио своју женидбу. Краљ Александар је онда говорио да се та странка може временом растурити у друге странке и изрицао је мисао да је, управо, уништава тиме што је не позива у тадашњу радњу на промени устава. Напредњацима и радикалима, пред којима је то тада краљ говорио, чинило се то и могућно и ласкаво за њих, и — поглавито — као да су у те разлоге веровали. Разлози и напомене људи да се због тих приговора не може цела једна странка избацивати из једнога општенародног посла били су бачени на страну. У истини, краљ Александар је, по својој омиљеној тактици, тада навлаш вређао либерале, да би их бацио у резерву и да би се користио ако не свима а оно онима који би хтели, кад му тренутак дође, као што је то доиста било при последњем његовом преокрету 1902—1903. Кршење и мрвљење партија сматрало се, по поменутој

тактици, као особита добит саме круне и њене апсолутне власти. Мало ниже ће се о овом питању навести и речи самога краља Александра из његова писма из овог истог времена.

Кад се све једно на друго узме, остаје опет без објашњења изненадни обрт краља Александра при крају јануара и у почетку фебруара 1901 за промену устава, којој се још у октобру 1900, као што је горе наведено, енергично противио. Сва писма и белешке из онога времена једногласно тврде да је преокрет краљев дошао са свим неочекивано. Где је, дакле, прави узрок тој промени? Шта је краљ њоме нишанио?

По нашем мишљењу, и у томе као и у другим главним поступцима краља Александра, одгонетку треба тражити само у интимном животу краљевом.

Несрећна краљева женидба Драгом Машинком и овде је давала повода целој овој радњи не само политички него баш и материјално. Познато је како је краљица Драга уобразила (ако се није претварала) да је у другом стању. У заносу, у ком је краљ још био од ње, као да му је пало на памет да она може лако родити не сина него ћерку, и да се може догодити да она после никако и не роди. И пошто је тада у Србији вредио устав од 1869, то би, у

таком случају престо отишао „мушким потомцима кнеза Милоша од кћери његових“ (чл. 10 друга алинеја). То би били Бајићи и Николићи из Угарске (за којима су биле кћери кнеза Милоша). Без сумње се таки изгледи нису могли много свиђати ни краљу Александру ни краљици Драги. С тога је избила основна мисао одредбе о женском наследству, које би се утврдило новим уставом. Могућно је да се отуда развио и цео тај уставотворни покрет. Идеју је о женском наследству краљ Александар заиста предложио горе поменутој конференцији која је прегледала уставни предлог од 1896 како су га модификовали д-р М. Ђ. Миловановић и П. Маринковић. О томе имамо белешку Д. Маринковића коју је онда Ст. Новаковићу у писму послао. „Краљ хоће, пише Д. Маринковић, да у случају ако он не остави потомства мушког ни у правој ни у побочној линији, наследство пређе на његово женско потомство, но да и код овог потомства буде мушко пре од женског, тј. ако краљ има старију кћер, која има само женске деце, или нема деце, а млађа кћи има сина, онда да је он пречи од краљеве старије кћери или од своје матере. Код ове тачке први је учинио примедбу Андра Николић, једно што ће то рђаво примљено бити у народу, а друго што је с погледом на

спољни задатак који Србији предстоји незгодно да се женска нађе на престолу. То су мишљење и остали донекле делили, али је краљ инсистирао неодступно на томе и то с обзиром на претенденте, како од оних који по уставу од 1869 године полажу на то право, тако и спрам Костантиновића.[1] О Карађорђевићу и Николи није ништа, истина, говорио, али сигурно је мислио и о њима, кад је овим хтео као неки утук да стави и да свима одузме надежду, да и ако је данас цела династија само на једној глави, ипак неће ред на њих доћи, баш да те главе и нестане. У осталом зна се да су после убиства кнеза Михаила намесници из истих разлога прогласили потомке од кћери кнеза Милоша и то још као стране поданике, за наследнике, јер сигурно нису то учинили из какве симпатије за те људе из света. И кад краљ није хтео од тог одступити, онда су сви казали, да и то примају".[1] По-

[1] Александар Костантиновић је био Јеврему Обреновићу унук од кћери.

[1] Тај је члан у краљевом предлогу после саветовања с поменутом конференцијом гласио овако: „Чл. 6. У Србији влада краљ Александар I, из Династије Обреновића V. Сва права краљевска наследна су по вишекратним поновљеним одлукама народним. Потомство краља Александра наслеђује престо Србије овим редом: Његово мушко потомство из законитог брака по реду

што је тој тачки и Ст. Новаковић био противан, Д. Маринковић му је на ново писао о том предмету у писму од 25 марта 1901. „Ја сам ти — пише Д. Маринковић — у прошлом писму напоменуо како је краљ, у одбору, навео за разлог између осталог и аспирације Костантиновићеве фамилије, али мени се чини да то није главни разлог него су му на уму други претенденти, које је заиста незгодно именовати пред толиким људима. Колико сам ја могао закључити из његовог говора, не мисли он онаком наредбом у уставу на оно што ће бити у далекој будућности, па ни после 50 или 20 година. Он ту наредбу, рекао бих, жели ради најближе будућности, или ако хоћеш, ради саме садашњости. Његова династија остала је само на једној јединој глави, а то је његова. Ако сутра он добије женско дете, династија и даље стоји на једној

прворођења. Ако краљ не остави за собом непосредног мушког потомства, онда наследство прелази на побочну линију која је од Њега произашла; па ако и ових не би било, наследство прелази на непосредно женско потомство. Нарочити закон о наследству престола учиниће даље одредбе о овоме. Но краљ ће увек по ступању на престо прокламацијом означити себи наследника". Овај текст, по свој прилици из пера самог краља Александра, прилично је модификоваи у уставу од 1901. Цитат је из ексемплара који је краљ Александар 1901 послао био у марту у Петроград Ст. Новаковићу.

јединој глави, кад је уставом искључена женска линија, па тако, ако би му било и друго и треће женско дете, опет он једини остаје од Обреновића". У ову су се ствар били умешали и Руси, посланик Н. В. Чариков и секретар Мансуров, наравно потпомажући краља у тим његовим намерама да женско наследство у уставу утврди.

Пошто је у свеколикој овој радњи играо главну улогу предлог устава из 1896, израђен кад је Ст. Новаковић био у председништву владе с не мало личног труда његова, краљ смисли да и њему, једно ради тога, а друго ради бољег расположења напредњачких кругова, на које се краљ у овом послу поглавито наслањао, учини неку пажњу, и тога ради му пошље у препису предлог устава како га је израдила конференција под краљевим председништвом. Уз то је приложено и својеручно писмо краљево, које говори о томе послу, и које гласи овако:

Београд 6-III 1901.

„Драги г. Новаковићу.

„У месецу октобру прошле г. кад смо се последњи пут видели, ми смо се онда разговарали о томе да ли би требало по свршетку скупштинскога рада наређивати нове изборе, или би боље било користити се расположењем у земљи и октројисати

устав земљи на основи дводомног система без сазивања Велике Народне Скупштине и то питање скинути дефинитивно с дневнога реда и упутити земљу путем правилног развитка. Ви сте заступали то последње гледиште, а ја сам био пре за сазивање скупштине мале и да се у току те скупштинске сесије од пет година уставно питање реши. Моје су главне побуде биле у овоме: 1-во. Што је изгледало као нагао скок из једног режима где је било прогоњења, хапшења, кад су још били у влади два главна чиниоца из преког суда, и да би се то и у земљи и на страни примило као coup de théatre, а тога је доста било у Србији; 2-го. Зато што нисам имао потпуно јасног уверења да то жели наш свет, да не би то било као неки упут озго да се опет почне трка као за време устава од 1888 године, јер не би потекла промена устава од неке потребе и осећаја земаљског, него би изгледала као неки план направљен à priori; 3-ће. Побојао сам се да Аустрија у ситуацији спољној, која још није била јасно одређена, јер се није знало хоће ли Руси одиста полагати на нас и бити нам пријатељски наклоњени, да рекох Аустрија не би користила ту прилику да нам ствара неприлике и заплете; 4-то. Да ли људи из Владановог режима, чију слабост ја нисам био видео, неће да се користе под про-

текцијом Аустрије да створе несавладљиве препоне мени, користећи се слободним уставом, и 5-то. Нисам смео да улазим у давање устава док не бих видео да ли радикали, који под сваким уставом имаће због њихова броја утицаја на ток послова, да ли радикали су остали они стари и нису нити штогод научили нити штогод заборавили, и да ли ће се моћи курталисати свога олоша, коме се не сме допустити да мене шапу на државне послове, и да ли ће хтети са којим консервативнијим елементом у земљи да раде, јер чисто и сами они имају још више антимонархијске allures него што су баш опасни, али доводе владаоца у положај да изгледа да је пактирао са олошем, што не може ни prestige-у његовом ни земаљском да допринесе, и бојао сам се да бих у том случају или дошао у алтернативу да газим устав, што се не сме ни озго ни оздо кад он дође, или да се Горњим Домом спречи свако давање рђавих закона, ако не добијем бољега у управи земаљској.[1]

„Из тих разлога ја сам се опирао давању устава и био сам за сазивање мале скупштине, јер сам држао да тек на њој могу да добијем фотографију земаљског расположења. У којој цељи и како је дошло до састава данашњега кабинета знате из онога што вам је, по мом налогу, писао Паја Маринковић. После састава новог кабинета, ја сам тачно узео да посматрам стање у земљи и да видим како ће се стање развијати, јер прва влада је имала сувише неодређен тип, да би се за време њено могло што јасније уочити. Међутим резултат мојих посматрања после доласка нове владе, као и за време Скупштине, јесте овај, да је одиста наш свет, бар интелигентнији и бољи, као онај о ком се рачун може водити, у највећем свом делу за промену устава; да су људи из Владановог доба потпуно безопасни и без снаге; да су, први пут, озбиљно паметнији радикали решени да одсеку свој реп и да траже споразума с оним људима који по својој прошлости, по свом познавању послова, по преданости, морају више поверења да уливају, и да увиђају да на основу партија старих се не може ништа зидати новог. И што је главно, после тих догађаја у земљи — да ми немамо разлога да зебемо од аустријских сплетака по новом уставу више него по старом, јер на њихово пријатељство не можемо рачунати те не можемо, и они ће нам сметати, те ће сметати, и на нама је да их коректношћу нашег понашања спречимо да нас мећу даље у notre tort. Из свију ових раз-

[1] Нејасан смисао, јер је нешто испало.

лога, ја сам дошао до уверења да мала скупштина на основу устава од 1869 године биће само експеримент више, који још може донети резултат да се *радикали* оцепе од *напредњака* после изборâ, и да било да су у већини било да су у мањини, опет им порасту апетити, и да се врате на њихове старе идеје о уставу и да Горњи Дом не акцептирају, а ја опет никад не бих пристао на устав без сената. А с једном партијом само октројисати устав значи вратити се на стару борбу као што је било под мојим оцем, јер у том случају остали би ми једини напредњаци, пошто на либерале не могу рачунати, јер нити имају способних људи, нити могу да се поврате од чуда за све што се збило од 8-ог јула на овамо.

„Из свију ових разлога ја сам се решио да уставно питање решим и то путем октројисања, тако да се користим расположењем у земљи да се дâ један устав, који би доцније наишао на велике тешкоће због Горњег Дома, а који ће сад да буде акцептиран веома радо.

„Пошто је ово једно питање од капиталне важности, то сам желео да вас обавестим лично први о тој мојој одлуци, за коју не сумњам да ћете је радо ирихватити, јер су то ваздашње ваше идеје. Одустао сам од Велике Скупштине, јер је гломазна, и после — или ће она бити позвана само форме ради, да јој се прочита, и онда нема велике користи, или ће јој се дати дискусија, а то је немогућно са једним гломазним телом од 776 људи, у коме неће бити ниједног човека од знања, јер ту нема краљевих посланика, а интелигенција је искључена из устава.

„Што је веома важно и повољно, то је да већ сем Маринковића старог и младог, Франасовића, Николе Стефановића и Каљевића, који су увек били у тим идејама с вама, то је да Вујић, Миловановић. Андра Николић, Ђаја, Стојан Протић, Пашић и Светозар Милосављевић, дакле сви радикални прваци, акцептирају и Горњи Дом, и октројисање, и сва начела из устава.

„Шаљем вам уз писмо и један ексемплар уставног пројекта, који сам израдио са министрима Вујићем, Милованом, Николом и Маринковићем. До сад га нисам другом давао. Сутра зовем конференцију од Андре Николића, Каљевића, Франасовића, Маринковића, Милосављевића и Пашића да им га покажем. Као што ћете видети, то је у главноме устав онај који смо правили 1896 године с изменама. Принципијелне су измене ове: што је устав, прво, много краћи, а то због тога што, као што ћете се сетити, онда смо, највише на моје наваљивање, метнули пуно параграфа из устава од 1888, да би га

ондашња опозиција либерално-радикална акцептирала. Учинили смо им концесију да устав личи што више на онај од 1888, чију су ревизију они тражили. Међутим, у том уставу има пуно ствари које немају места у уставима других земаља, него се регулишу специјалним законима. Овде је узета та основа да устав обележи принципе управе државне, дакле: део о државној области; о краљу; о правима грађанским; о Народном Представништву и о влади. Све друго нема у уставу и оставља се регулисању посебних закона, због тога да се уставно питање једном скине с дневног реда за свагда и да се због ситних недостатака не доводи у питање цео устав и правилно његово функционисање. У том истом духу укинут је и онај народни сабор и замењен је тежом процедуром мењања устава но посебних закона, и то зато што у сабору ће увек сенат да буде надвладан скупштином и мање даје јемства за стабилност но овим путем кад Горњи Дом сам остаје увек у другој инштанцији. Једна од битних интереса је она о наследству, тј. да у случају потпуне екстинкције мушких чланова у једној династији могу и жене наследити, но и у том случају ако има ћерка сина, онда круна прелази на сина њеног пре ње, а то зато да се та нестабилност у династији што више из-

бегне. Ту ми је идеју Чариков први казао: што да немате la loi salique кад је у толиким земљама .....[1]

„И у многим другим питањима има измена, и што бих ја желео да ви будете боље обавештени у побудама и разлозима, то вам шаљем мога секретара Петронијевића, да вас о томе у детаљу обавести, да бих могао да знам ваше примедбе односно текста. Да није неопходно потребно да будете у овом времену у Петрограду због тога што треба наши ношаји да се што више консолидују и да ви и сами будете тамо до мог одласка у Русију, да бих и ја ухватио личних веза, ја бих вас звао да дођете да се ближе разговоримо о свима овим питањима, али пошто знам да су принципијелно ваше идеје у том духу, а желим да будете тачно обавештени о овом питању, то вам шаљем мога секретара да вас тачно обавести и да вам да објашњења о многим тачкама у уставу.

„Већ сама идеја о октројисању устава искључује сваки громопуцателни одбор, него сам ову процедуру узео да посветим у давање устава и да заједно дискутујемо тачку по тачку ову шесторицу: Франасовића, Каљевића, Пашића, Св. Милосављe-

[1] Једна реч нечитка, а цела реченица нејасна.

вића, Дим. Маринковића и Андру Николића. И поред њих у тим седницама учествују министри: Вујић, Маринковић. М. Поповић и Никола Стефановић. (Миловановић је отишао на одсуство, али је посвећен). Иначе друге виђеније људе неке ћу сам а неке министри да посвете у процедуру. Сави Грујићу и Ђоки Симићу дао сам да Вујић и Миловановић пишу, а вама сам резервисао да лично јавим.

„Моја је намера да то питање, кад је већ се ушло у њега, што пре расправим, да не би се много сазнало те да се и сокак умеша, за тим да будем изван те бриге кад дође време краљичином порођају, с тога држим да то буде првих дана априла, највероватније 11, на дан кад су биле Цвети 1815. Готово и ја све више долазим до уверења да чим се наименовани чланови у Горњем Дому приме посла и у изборе уђу и за сенат и за скупштину, онда је устав акцептиран и Велика Народна Скупштина је излишан апарат.

„Овом приликом, г. Новаковићу, да вас молим да гледате те дискретније и финије дејствујете да о краљичином порођају дође што већа личност из Русије да цара заступа.

„Држим да ако се и унутрашњег питања дефинитивно курталишемо, наши ће комшије још више да буду јетки и да

играју с нама улогу курјака коме јагње мути воду, и зато гледајте да нас што више из Русије помажу од њихове самовоље. Здраво се радујем што изгледа да са тимочком жељезницом ствар је на добром путу. По свему изгледа да је Чариков дошао са инструкцијама да нас у томе помогне. Са њим сам веома задовољан.

„Поздравите госпођу и ћерку и верујте у моје искрено пријатељство

Ваш Александар.

„Већ по себи се разуме да сте ви намењени да уђете у сенат. Даћу вам, по Петронијевићу, списак приближних његових чланова, да га видите“.

Писмо је овде у целини. Уз предлог устава који ми је послан уз писмо на једном је месту додата била „Кандидациона листа за Сенат“, на којој су ова имена и овим редом: „Митрополит; Владика Нишки; Љ. Каљевић; С. Грујић; Н. Пашић; Ђ. С. Симић; Свет. Николајевић; Ст. Новаковић; Ал. С. Јовановић; М. А. Петронијевић; Чед. Мијатовић; Ст. Бошковић; Ђ. Павловић; Д. Радовић; Јов. Мишковић; Дим. Маринковић; Др. Франасовић; П. Велимировић; д-р М. В. Вујић; Гига Гершић; Свет. Милосављевић; Ј. Ђаја; А. Николић; А. Богићевић; Св. Гвоздић; Д. Нешић; Н. Стефановић; С. Несторовић; ђенерал М. Срећ-

ковић; ђенерал Цинцар-Марковић; Паја Михаиловић; Милан Михаиловић; Драгутин Стаменковић. Скоро сви су ти и наименовани. Изостали су: М. А. Петронијевић, Ј. Ђаја, Дим. Нешић и Милан Михаиловић. Нови су ушли: Аћим Чумић и Пера Ђорђевић.

Ст. Новаковић је на краљево писмо одговорио. Он се изјаснио: против члана о наследству и против женског наследства; против избора за скупштину путем изборних окружних листа,[1] јер је у њима гледао владу партија и партијских клубова над народом и над слободом избора; против оверавања избора у Касационом Суду; против ограничења постављања државних саветника само из реда сенатора и против још неких ситница. Главна му је замерка била против изборног начина, онога истог из 1888, који је унесен и у нови предлог, и Ст. Новаковић се изјаснио за начин бирања склопљен у предлогу устава од године 1896, који се, даље, овде штампа у целини. У једном дугачком писму које је 25 марта 1901 писао Ст. Новаковићу Д. Маринковић, покушано је да се

[1] И други су неки од напредњака били противни овом начину бирања народних посланика. Он је ушао у устав од 1901 за љубав радикала, да би се, тобоже, они задобили за остале поставке устава, њима мање повољне.

напомене Ст. Новаковића разбију. Карактеристично је да је за напомену о изборима Д. Маринковић одговарао да се онда кад су избори по листама може споразумом и погодбом за напредњаке више добити неголи кад би се оставило јавном и среском бирању какво је било узето у предлог устава од 1896 године.

Уопште су писане напомене Ст. Новаковића остале без икакве последице. Онако како је био склопљен у горе наведеним предлозима, краљ Александар на дан 6 априла, кога је дана кнез Михаило 1867 примио градове од Турака, ирогласи устав врло свечано, пред многобројним званицама из интелигенције и народа у великој дворској сали. Али одмах за тим почну недаће. Бременост краљице Драге, која је, по свој прилици, дала повод уставу од 1901, не потврди се, и показа се или као уображење или као некакво симулирање. Краљ Александар је желео да са краљицом Драгом буде примљен на царском руском двору. Али и то није пошло за руком како се очекивало, ма да није никада било отказано. И једно и друго умножило је већ и без тога грдну непопуларност краљева брака. Краљ је, очевидно, рад био да по својим мислима, које нису биле складне с фактичким стањем ствари, обузда партије алијанцијом између радикала и на-

предњака. У тој алијанцији радикали нису били искрени, нити је она могла да се оствари на онолико широкој основи, колико би било потребно, да се одговори очекивању краљевом. На пољу је, изван алијанције, остало много света, који је остао незадовољан. Од сената је краљ очекивао нешто као поуздану послушност и срдио се при најмањем разласку у мњењима. Сенату, међутим, није било могуће своја мњења мењати, нити је могао да, просто ради краљеве воље, гази своје дужности. Под тим утицајима, из дана у дан све нервознији, краљ Александар с крајем јесени 1902 промени опет политику, склопи министарство Цинцар-Марковића, желећи навити политички правац Аустро-Угарској, ма да у Бечу никаква одзива није налазио. Либерале, који су 1901 бачени у присенак, мимо све опомене људи који су даље и шире гледали, краљ почне опет извлачити из присенка и постављати их (оне који су хтели) у више службе. Видело се да с њима нешто мисли предузимати. Нису му више били по вољи ни сенат ни скупштина, и тамне мисли личне владавине и обрта сличних онима од 1894 и 1897 стану му се опет врсти по глави. У току зиме 1902—3 под министарством ђен. Дим. Цинцар-Марковића неко му баци у главу несрећну мисао да устав, који је с онаком

помпом дао, обустави за који сат, да поврати самодржавље и у њему да опет начини државни удар, па да по том опет врати у живот устав од 1901. То се и изврши. Нареде се и нови избори за скупштину и за сенат. Знајући да је све то непопуларно, краљ почне смишљати и корак, за који је мислио да ће бити веома популаран. То је био развод с краљицом Драгом. Данас се зна да је тај план био врло конкретан и да су за извршење његово приправљени и упућени били потребни људи. Краљица Драга се имала испратити у Франценсбад тога истога лета 1903, и онде би јој се саопштиле наредбе краљеве да се у Србију више враћати не може. С друге стране се зна да се краљ озбиљно спремао да нешто чини у Турској, ако не да упадне у Македонију. О тим плановима знамо сувише мало, те су нам нејасни.

Али је све то пресекла крвава и трагична ноћ од 29 маја 1903 године.

IX

Образовање кабинета после убиства краља Александра. Повраћај устава од 1888.

Свршетак нашега причања заустављa се у мучним јунским данима 1903 после убиства краља Александра.

Кад се смрћу краља Александра упразнио престо, устав од 1901 био је у пуној снази, потврђен на изборима скупштине и сената и свуда признат и примљен.

Завереници који су побили краља, краљицу, првог ађутанта, министра председника, министра војног, тешко ранили министра унутрашњих дела итд. имали су по том крвавом делу врховну власт земље у рукама.

На њима је било да се побрину о попуњењу престола и о главним пословима земаљским.

По чудноватој случајности, у уставу од 1901 избрисане су све наредбе о томе шта треба радити кад се престо сасвим упразни, као што се десило 29 маја 1903. Предлог устава од 1896 имао је о томе чл. 49 који је гласио: „У случају упражњења престола, сабор, сазван по горе наведеним

прописима, врховном влашћу народном, одлучује што треба за попуњење краљевског престола“. Устав 1888 имао је о томе чл. 75 који гласи: „У случају кад престо према одредбама овога устава остане без насладника, министарски ће савет узети краљевску власт у своје руке. Он је тада дужан да, најдаље за месец дана од дана смрти краљеве, сазове Велику Народну Скупштину која ће решити о престолу“. У уставу од 1901 нема о томе никакве нарочите наредбе. По аналогији се могла применити наредба чл. 22, која гласи: „Ако у краљевском дому нема никога, који би по чл. 21 овог устава могао узети вршење краљевске власти, краљ има право именовати намесништво од три лица малолетном престолонаследнику. Ако он то није учинио, краљевску ће власт прихватити министарски савет, и одмах, а најдаље за десет дана по смрти краља, сазвати народно представништво да оно у заједничкој седници под председништвом председника сената, који у том случају постаје први намесник, изабере још два краљевска намесника између заслужних српских државника“. Тако устав од 1901 претпоставља да увек има неко у краљевском дому самом, који ће власт прихватити, а не замишља никако да престо може остати сасвим упражнен.

С тога завереници саставе одмах министарски савет, у који поред својих другова, Ђ. А. Генчића као министра народне привреде, пук. А. Машина као министра грађевина и ђен. Јов. Атанацковића као министра војног, узму у владу: од либерала Јов. Ђ. Авакумовића, д-р В. С. Вељковића; од старијих радикала Стојана М. Протића; од млађих радикала Љуб. Живковића и Љуб. Стојановића, од напредњака Љуб. Каљевића. Председништво су изнајпре нудили Љуб. Каљевићу, а пошто он никако не хтедне примити се тога положаја, председништво се повери Ј. Ђ. Авакумовићу.

Један од министара говорио нам је да о попуњењу круне намесништвом никад није било у влади ни речи. Због државног удара до 25 марта 1901, влада је имала одмах да заузме положај према уставу, и у томе се одлучи да се држи као правилно стање од 25 марта, а оно што је после следовало да се сматра као да не постоји.

Тога ради, поглавито по наредби устава од 1888, напред наведеној, Министарски Савет, вршећи службу намесништва и круне, нареди да се за бирање краља по наредбама устава од 1901, тада у важности, позову посланици распуштене од пре 25 марта Народне Скупштине, као и сенатори. Влада узме као да не стоје и као да нису ни били избори од маја 1903, зато што

су вршени по октројисаним законима и услед недопуштеног државног удара од 25 марта. Сенат још није био ни изабран. и с тога се позове и сенат од пре 25 марта 1901 у целоме саставу своме.

То се Народно Представништво позове на састанак на дан 2-ог јуна 1903.

С уставом је од 1901 било свршено, пошто су против њега били либерали, поглавито зато што им краљ Александар у грађењу тога устава није хтео дати учешћа које им је припадало. Против њега су били и млађи радикали, који су из тога што су њихови старији другови, тежећи да што пре поправе положај своје партије. пошли путем опортунизма и споразумевања с напредњацима, смислили да праве капитал за себе, истичући да они једини остају верни староме радикалскоме програму. Из тога су, нарочито у скупштини по новом уставу 1901 и 1902, млађи радикали довољно узбунили свет примивши назив *самосталних радикала*, наспрам старијих радикала, којима се могао, према томе, дати назив *радикала опортуниста*. Али кад је нестало са света краља Александра, ишчезао је и разлог тога радикалског опортунизма, те су и старији радикали, осим ретких млитавих изузетака, пожелели устав од 1888, за који су после 1894 толико пута тражили да се врати у живот. Тако се већ одмах видело

да је устав од 1901 пропао и да ће се вратити устав од 1888 године.

Пошто је влада, даље, била у тим мислима и пошто нико није озбиљно ни бранио устав од 1901, чим се састане Народно Представништво, Народна Скупштина поднесе одлуку о уставу, која је гласила: „Народно Представништво једногласно одлучује да се враћа на снагу устав од 22 децембра 1888 године и сви закони који су по њему донесени с изменама и допунама које су потребне према данашњим политичким приликама и које ће се донети још у току овога сазива Народног Представништва и пре него се изабрани владалац на њ закуне". Предлог је одмах примљен и у сенату, и пошто краљ још није био изабран, а круну је заступао Министарски Савет, нареди се сместа да се повраћање устава од 1888 године изврши, што је и учињено. Тако се устав краља Милана од 1888 претворио у устав самозваног министарства од 29 маја 1903, измењен још више у корист Радикалне Странке. На тај се устав краљ Петар, по доласку, само заклео, и на њему нема никаквог владалачког потписа, пошто је и објављен заједно са својим изменама и допунама пре избора и пре доласка у Србију краља Петра.

Две три речи на завршетку.

Да проговоримо још коју на завршетку с онима који су имали доброту да допру довде читајући напред изложене листиће.

Као што је лако видети, ми смо узели за црвен конац уставно питање, и оно што је с њим у непосредној вези, остављајући на страну све остало. Биће читалаца, којима ће се, може бити, учинити излишна причања о личним односима међу члановима династије Обреновића и личне борбе међу краљем Миланом и краљицом Наталијом. Међутим, сама прича сведочи колико су по ондашњим политичким околностима све те ствари у вези са самим уставним питањем. То је проста последица автократског вршења државне власти, којега су се држали и којему су једином искрено тежили Обреновићи.

Причајући што је напред изложено, наша је намера била да мирно испричаведамо оно што смо знали, или што смо могли да докучимо, држећи се аутентичних података (колико су нам на расположењу били), старајући се да сваком обрту изнесемо његов истински извор и његову

оригиналну стварну побуду. Томе тежећи, старали смо се такође да не узимамо у заштиту никога, а исто тако да и не нападамо нити личности, нити њихова мишљења и оцене. Настојавали смо нарочито да оцену свега што се радило не изричемо ми, него да све кажемо читаоцима, еда би је могли изрећи или саставити они сами.

Има још нешто што може бити необично у овој књижици. Политика се у нас — како унутрашња тако и спољна — обично води с крупним речима и у име још крупнијих начела, која су, понајвише, лишена стварне подлоге или стварне основе. Из тог начина и из тих узрока теку небројене пометње и неспоразуми. На стварну анализу и редукцију цифара мало је ко навикао. Међутим, политика се накрај краја одлучује само по ономе што се у њој у истини и у ствари налази. И у овој се књижици на стварно стање своде многе ствари, које су познате с великим, свечаним етикетима. У практичном животу као и у историји коначно одлучују само стварни разлози.

На крају осећамо колико је незахвалан посао причање овако блиских догађаја. Познато је из практике како се данас, благодарећи приступности некада тајних архива и писама, потпуније може да сазна оно што се радило за Карађорђа и за

кнеза Милоша него што се знало у широким круговима у оно само време или педесет година позније. И овде ће бити исти случај. Има много ствари које су још у приватном знању, а које би расветлиле још неке тамноће, кад би познате биле. Али ми мислимо да је од опште користи, нарочито за даљи рад на самом уставном питању, да се објаве и овакве, макар и непотпуне мемоарске приче. Јер личне побуде, лични рад и лични узроци, по којима се историја ствара, увек вреде да се чују и виде, па ма какав суд потомство по актима изрекло и о тим људима и о ономе што су они урадили у историји.

ПРИЛОЗИ

А. Предлог устава од 1869 и
устав од 6 априла 1901
упоредо.

Б. Нацрт устава за Краљевину Србију
владе М. С. Пироћанца, од 1883.

А. Предлог израђен 1896 године

Устав од 1901 год.[1]

I

Облик владавине, државна вера и државна област

Чл. 1. Краљевина је Србија наследна уставна монархија с Народним Представништвом.

1901: *Тако исто.*

Чл. 2. Грб је Краљевине Србије двоглавни бели орао на црвеном штиту, с круном краљевском. Врх обе главе *двоглавног белог орла*[1] стоји круна краљевска, а испод сваке канце по један кринов цвет. На прсима му је грб Кнежевине Србије, бео крст на црвеном штиту са једним огњилом у сваком углу крста.

1901: [1] Орлове.

Чл. 3. Државна је вера у Србији источно-православна.

Православна црква Краљевине Србије, по догматима једнака с Источном Васељенском Црквом, независна је и автокефална.

1901: *Тако исто.*

Чл. 4. Државна област Краљевине Србије нити се може отуђити ни раздвојити.

Без пристанка *Сабора, састављеног по про-*

---

[1] Курсивом или ситнијим словима означене су при сваком члану измене, допуне или изостављања предлога од 1896. Забележено је и оно што је непромењено остало. Измењена места у тексту од 1896 сложена су курсивом.

писима овог Устава, та[1] се област не може ни смањити *ни разменити.*[2]

1901: [1] Народног Представништва она. — [2] нити се њени делови могу размењивати.

Чл. 5. Краљевина се Србија дели на округе, округи јој се деле на срезове, а срезови на општине.

1901: Изостављено.

II

Уставна права српских грађана*

Чл. 6. Овим уставом и законима земаљским одређује се каква права даје српско грађанство и како се оно добија и губи.

1901: (Чл. 42, на крају ове исте главе): Како се добива и губи право српског грађанства, одређује се нарочитим законом.

Чл. 7. Пред законом су сви српски грађани једнаки. Грађанима српским нити се могу давати нити признавати титуле племства.

1901: Тако исто (члан 25).

Чл. 8. Свакоме се *грађанину*[1] лична слобода *уједмчава.*[2]

Само по прописима закона могу се грађани пред власт позивати и на одговор узимати,[3]

Осим кад се на делу ухвати, никоме се и никојим начином слобода не може одузети[4] без писаног и на разлозима основаног *налога*[5] надлежне истражне власти, *који се притвореноме издаје или*[6] у самом часу притвора или, најдаље, у току прва двадесет и четири сата *притвора, што се пре може.*[7] *Жалба се притвореног мора суду послати најдаље у току двадесет и четири сата.*[8]

* Устав од 1901 узео је на друго место, у ову другу главу, наредбе о *краљу*, а наредбе *о уставним правима српских грађана* дошле су у трећу главу.

Ако се притворени у току прва три дана *притвора*[9] не жали суду, *дужна је истражна власт*[10] *у току*[11] четвртога дана *притвора*[12] предмет суду и без жалбе послати.

У сваком случају суд је дужан решење *притвора*[13] у току двадесет и четири сата или оснажити или уништити, *и то судско решење одмах је извршно.*[14]

1901: [1] (Чл. 26) српском грађанину уједмчава — [2] овим уставом. — [3] Грађанин српски не може бити узет на одговор, нити пред власт позиван, сем у случајима које је закон предвидео и начином како је закон одредио. — [4] Осим кад је на делу ухваћен, српски грађанин не може бити притворен, нити иначе лишен слободе. — [5] решења. — [6] Решење о притвору мора се саопштити и предати лицу које се притвара. — [7] од како је притворено. — [8] Против решења о притвору притворени има право жалити се надлежном првостепеном суду. — [9] од кад је притворен — [10] истражна власт мора — [11] изостављено. — [12] изостављено. — [13] о притвору. — [14] То је решење одмах извршно, али и против њега има право жалбе Касационом Суду. Органи власти који би скривили против ових одредаба казниће се за незаконо лишење слободе.

Чл. 9. Ненадлежан суд никоме судити не може.[1]

1901: [1] (Чл. 27). Ником не може судити ненадлежан суд.

Чл. 10. Судити се може само ономе *ко је прописаним редом*[1] саслушан или позван да се брани.

1901: [1] који је надлежно (чл. 28).

Чл. 11.[1] Само се законом установљавају казне и само се онако примењују и врше како је то закон одредио.[2]

1901: [1] састављен с горњим 28-им чланом. — [2] Казне се установљавају само законом и примењују само на дела, за које је закон унапред одредио да се тим казнама казне.

Чл. 12. *Смртна се казна може одредити само за предумишљено убиство. за атентат на Владаоца, или на чланове Владалачког Дома и за случајеве који су војеним законом предвиђени.*[1]

1901: [1] ((Чл. 29). Смртном се казном може казнити само убиство с предумишљајем, ајдучија, атентат на Владаоца или чланове Његова Дома и случајеви за које је она војним законом предвиђена.

Чл. 13. *Свачији је стан*[1] неповредан.

Власт може вршити претрес у стану српског грађанина само у случајима законом означеним и онако како је закон прописао.[2]

1901: [1] (Чл. 30). Стан је српског грађанина. — [2] Претрес стана може вршити само надлежна власт и то у случајевима законом предвиђеним и по прописима закона.

Нова алинеја: У сваком случају се дотичном грађанину мора одмах на месту дати акат о том: је ли што и шта поименце нађено у његову стану, ко је, по чијем налогу и за што вршио претрес.

Чл. 15.[1] Својина је неповредна, ма какве природе *она*[2] била. Само у случајима државне или друге јавне потребе може се српскому грађанину ограничити или одузети право *приватне*[3] својине, али се и тада то може чинити само по одредбама закона и *за накнаду одређену по прописима закона.*[4]

1901: [1] У препису којим се ми служимо прескочен је, не знамо зашто, број 14. [2] (Чл. 31). Изостављено. — [3] Изостављено. — [4] По претходној накнади.

Чл. 16. Казна *одузимања имања (конфискација)*[1] не може се у Србији установити.[2]

1901: [1] (Чл. 32). Казна конфискације. — [2] *Додато:* Али се ствари којима је кривица каква учињена могу одузети.

Чл. 17. Слобода је савести неограничена.

Слободне су у Србији и стоје под заштитом закона све признате вере[1] у колико вршење њихових обреда не вређа јавни ред или морал.

1901: [1] (Чл. 33). Све су признате вере под заштитом закона.

Чл. 18.[1] Забрањује се свака радња (прозелитизам) *управљена*[2] против *источно-православне вере у Србији.*[3]

1901: [1] (Састављено с чл. 33). — [2] Изостављено. — [3] Државне Вере.

Нова алинеја: Српски се грађани не могу ослободити грађанских и војних дужности позивајући се на прописе своје вере.

Чл. 19. Настава је у Србији слободна, у колико не би вређала јавни ред и морал.[1] Закони одређују основе по којима се школе установљавају и надзор државни над њима врши.

1901: [9] Изостављен.

Чл. 20.[1] Уставом се ујемчава свакоме право да своје мисли саопштава и јавности предаје говором, писањем, сликањем или штампом. Законом се то право нити може ограничити, нити под новчано јемство (кауцију), нити под цензуру, нити под какву другу изузетну или превентивну меру ставити. За злоупотребе учињене у вршењу овога права свак је по законима земаљским одговоран.

Сваки се спис може издавати, продавати, или растурати без претходног одобрења власти, а забранити се и узаптити може само кад се садржином вређа Краљ, чланови Краљевскога Дома, или страни владаоци и њихови домови, или кад се грађани позивају да се државним властима одупиру оружјем или силом.

1901: [1] (Чл. 34): Исказивање и предавање јавности сваком се грађанину српском ујемчава. Ограничења у томе могу се чинити само законом; али се цензура не може завести ни законом.

Чл. 21. Неповредна је тајна писама и телеграфских депеша, осим у случајима кривичне истраге и у време рата.

Закон одређује који *државни органи*[1] одговарају за повреду тајне писама и телеграфских депеша.

1901: [1] (Чл. 35) органи државни и како.

Чл. 22.[1] Ради претресања каквих год послова или питања, српски грађани имају право скупљати се мирно и без оружја у зборове, управљајући се при томе по закону.

1901: [1] (Чл. 36). Српски грађани имају право скупљати се, без оружја, договора ради, у зборове према законским прописима. За држање зборова у затвореном простору довољна је само пријава власти. Али за зборове у отвореном простору, који се не могу држати без претходног одобрења, прописаће се нарочите законске одредбе.

Чл, 23. Српски грађани имају право удруживати се у *свима пословима који су законом допуштени.*[1]

1901: [1] (Чл. 37): циљевима, који нису противни уставу и законима.

Чл. 24.[1] Сваки српски грађанин има право обраћати се у своје име земаљским властима молбама и жалбама, и те молбе и жалбе могу бити потписане од једнога или од више њих, али оне морају гласити лично од онога или од оних који су их потписали. Као целина могу подносити молбе и жалбе само призната правна лица.

1901: [1] (Чл. 38). Српски грађани имају право петиције.

Чл. 25. Сваки српски грађанин има право *да се жали*[1] против поступака власти.

Ако виша власт нађе да је жалба неоснована, дужна је жалиоца извесгити *решењем са којих је разлога жалбу одбила.*[2]

1901: [1] (Чл. 39) жалити се. — [2] у законом одређеном року решењем у коме ће изложити из

којих је законских разлога одбила жалиоца. Ако у законом одређеном року власт не изда решење, сматра се да је жалиоца одбила, и он тим самим добива право жалбе вишој надлежној власти.

Чл. 26.[1] Сваки српски грађанин има право да непосредно и без ичијег одобрења тужи суду државне чиновнике и *званичнике, као и председнике општина, кметове и општинске званичнике,*[2] ако су они у свом службеном раду повредили права његова.

За тужбе против министара, судија и војника под заставом вреде нарочите одредбе.[3]

1901: [1] Састављено с чланом 39. — [2] органе самоуправне власти. — [3] За министре, судије и војнике под заставом важе у том погледу нарочите уставне или законске одредбе.

Чл. 27. Свакоме је српском грађанину слободно да иступи из српскога грађанства, пошто испуни обавезе војне службе и друге дужности које би имао спрам државе или спрам приватних лица.

Деца пак, рођена у српском грађанству, имају са навршеним пунолетством право вратити се у српско грађанство, и ако су за њихова малолетства родитељи из српскога грађанства иступили.

1901: Изостављено.

Чл. 28. Странци у Србији уживају заштиту земаљских закона што се тиче личности и имања њихова, *али су дужни сносити општинске и државне терете, колико се томе не противе међународни уговори.*[1]

1901: [1] (Чл. 40.): и они су дужни сносити како војне тако и све друге терете државне, општинске и других самоуправних установа, у колико нису од тога ослобођени међународним уговорима.

Чл. 29. Политички кривци не могу се издавати.[1]

1901: [1] (Чл. 41). Исто тако.

III
Краљ

Чл. 30.[1] Краљ је поглавар државе. Он има сва права државне власти и извршује их по одредбама овога устава.

Краљева је личност неприкосновена.

1901: [1] (Чл. 5). Исто тако.

Чл. 31. *Краљевско достојанство и сва уставна права краљевска у Србији наследна су, по много пута поновљеним одлукама народним, у породици кнеза Милоша Обреновића I, оснивача државе српске.*

Краља наслеђује његово мушко потомство из законитог брака, по реду прворођења, а ако тога не би било, наследство престола прелази на побочну линију у мушкоме потомству, по истоме реду прворођења.[1]

1901: [1] (Чл. 6). У Србији влада краљ Александар I, из Династије Обреновића V. Сва права краљевска, по више пута поновљеним одлукама народним, наследна су у Његовој Династији.

Престо Србије наслеђује се у потомству краља Александра овим редом:

Мушко потомство из законитога брака по реду прворођења.

Ако краљ не остави за собом мушког потомства наследство прелази на побочну линију, а ако ниједног, од мушких потомака у Дому Обреновића не би било, наследство прелази на његово непосредно женско потомство, опет из законитог брака.

Нарочити закон о Наследству Престола прописаће ближе одредбе о томе.

Чл. 32.[1] Краљ и његова деца морају бити вере источно-православне.

1901: [1] (Чл. 7). Исто тако.

Чл. 33. Краљ је старешина Дома Краљевског. *Ниједан члан Краљевскога Дома не може ступити у брак без допуштења краљевог.*[1]

1901: [1] (Чл. 8). Уређење Дома Краљевског прописаће краљ нарочитим статутом, који ће саопштити Народном Представништву.

Чл. 34. Краљ не може бити поглавар другој којој држави *без пристанка Сабора.*[1]

1901: [1] (Чл. 9). Без претходног пристанка Народног Представништва.

Чл. 35. Краљ је заштитник свију признатих вероисповести у Србији.

1901: Изостављено. На ово место премештен је чл. 37, који види.

Чл. 36. Краљ је неодговоран. *Ниједан акт краљев о пословима државним не сме се извршити без премапотписа надлежног министра који је тим самим за извршење одговоран.*[1]

1901: [1] (Чл. 11). Сваки акт краљев о пословима државним мора носити премапотпис надлежног министра, који тим самим постаје за њ одговоран, али указ о давању ордена и других државних одличија може према-потписати и канцелар краљевих ордена

Чл. 37. *Краљ потврђује и проглашује законе. Он своју потврду може одрећи.*[1]

1901: [1] Премештен горе као чл. 10, где гласи: Краљ има извршну власт. Он поставља и разрешава министре. Он потврђује и проглашава законе.

Чл. 38. Краљ је врховни заповедник војске. Он даје војне чинове по закону.[1]

1901: [1] (Чл. 12). Исто тако.

Чл. 39. Краљ *заступа*[1] земљу према страним државама. Он оглашује рат и закључује уговоре о миру, о савезу, *о шрговини, и остале,*[2] саопштавајући их *скупштини*[3] колико и *кад*[4] земаљски интереси допуштају. *Одобрење је законодавног шела неопходно само за уговоре у*

којима би било терета за финансије земаљске јавна или приватна права српских грађана.[5]

1901: [1] (Чл. 13). представља и заступа. — [2] и друге. — [3] Народном Представништву у — [4] кад то — [5] Али је неизоставно потребно претходно одобрење Народног Представништва како за трговинске тако и за све друге уговоре којима би се теретиле земаљске финансије, или којима би се мењали земаљски закони, или којима би се ограничавала јавна или приватна права српских грађана.

Чл. 40. Краљ поставља све државне чиновнике.

У његово име и под његовим надзором врше своју власт сва земаљска надлештва.[1]

Он даје законом установљене ордене и *друга*[2] одличја.

Он има право ковања новаца по закону.

Он има право амнестије за политичке кривце.

Он има право помиловања.[3]

1901: [1] (Чл. 14). У Његово име врше власт сва државна надлештва. — [2] друга државна — [3] *додато*: али помиловање не уништава пресуду у њеном грађанском делу.

Чл. 41. Цивилна листа краљева одређује се законом. Једном одређена цивилна листа не може се *повисити*[1] без пристанка Народног Представништва, нити смањити без пристанка краљева.

Краљица и престолонаследник имају право на апанажу.[2]

1901: [1] (Чл. 17) повећати. — [2] Изостављено.

Чл. 42. Краљ сазива Народно Представништво у редовне или ванредне сазиве.[1]

Седнице Народног Представништва оба дома краљ може отворити[2] или лично, престолном беседом, или указом, или посланицом. Све те акте краљеве премапотписују сви министри. На престолну беседу Народно Представништво одговара адресом.[3]

Краљ има право да Народну Скупштину распусти. Указ о *распуштању дужни су премапотписати*[4] сви министри, *и њим се нови избори морају наредити најдаље у року од два месеца по распусту. Новим изборима образована скупштина има се сазвати најдаље у року од три месеца по распусту.*[5]

1901: [1] (Чл. 15) *додато к првој алинеји*: Народно Представништво, пошто се конституише, представља се краљу, и то оба дома заједно. — [2] Краљ отвара седнице Народног Представништва. — [3] *Уметнута алинеја*: Краљ има право одложити седнице Народног Представништва, али без пристанка Народног Представништва то се одлагање не може поновити у једном сазиву, нити може бити дуже од два месеца. — [4] томе премапотписују. — [5] Истим се указом наређују нови избори у року од три месеца и сазива Народно Представништво у року од четири месеца по распусту Народне Скупштине.

По том су још додате ове две алинеје:

Краљ закључује седнице Народног Представништва или Престолном Беседом, или Посланицом, или Указом, које такође премапотписују сви министри.

Редовни сазив Народног Представништва може бити закључен само пошто је Народно Представништво било отворено.

Чл. 43.[1] *Кад би краљ пошао у иностранство на колико било време, вршење уставне власти краљевске, у границама које одреди указом или прокламацијом, поверава он краљици или престолонаследнику, ако је пунолетан, или министарском савету.*

1901: [1] (Чл. 16). Краљ одређује прокламацијом или указом ко ће вршити уставну краљевску власт и у којим границама, кад Он пође ван земље.

Чл. 44.[1] Краљ и престолонаследник пунолетни су кад наврше осамнаест година.

1901: [1] (Чл. 18). Исто тако. *Пред овим чланом има чл. 17 који гласи*: Цивилна листа краљева одређује се законом. Једном одређена цивилна листа не може се повећати без пристанка Народног Представништва, ни смањити без пристанка краљевог.

Чл. 45. У случају смрти краљеве, престолонаследник, ако је пунолетан, *прима одмах владу*[1] као уставни краљ, *објављујући*[2] проклама-цијом своје ступање на *владу*.[3] *У току првих десет дана по том краљ сазива Народно Представништво, и пред њим полаже заклетву на устав.*[4]

Ако *би се у том тренутку десило да*[5] је Народна Скупштина *распуштена*[6] а нова да није изабрана, сазива се за тај посао *стара Народна Скупштина.*[7]

1901: [1] (Чл. 19) узима одмах краљевску власт. — [2] у своје руке и објављује. — [3] престо. — [4] Он сазива тада Народно Представништво, најдаље за десети дан после свога ступања на престо, да пред Народним Представништвом положи уставом утврђену заклетву. — [5] Изостављено. — [6] раније распуштена. — [7] дотадање Народно Представништво.

Чл. 46. Заклетва коју краљ, *примајући власт краљевску*,[1] пред Народним Представништвом полаже, гласи: *„Заклињем се да ћу радити по уставу и по законима Краљевине Србије, да ћу одржати неповређена права народна и целокупност краљевине“.*[2]

1901: [1] Изостављено. — [2] „Ја (име) заклињем се Свемогућим Богом да ћу чувати независност и целину Краљевине, да ћу владати по уставу и законима, да ћу одржати неповређена права народна и да ћу у свима својим делима и тежњама вазда имати пред очима добро народно. Тако ми Господ Бог помогао.“

Чл. 47. Ако је у време смрти краљеве престолонаследник малолетан, *краљевску*[1] власт *одмах прихвата и у име краљево врши краљица мати,*[2] *или* ако ње нема, *онај*[3] од пунолетних *чланова*[4] Дома краљевскога, који је по реду наследства *за то*[5] најпречи. *У том случају Министарски Савет објављује то народу и по чл. 44 устава сазива Народно Представништво, пред којим заступник краља и вршилац краљевске власти, ко буде, полаже заклетву да ће народна права, целину Краљевине и уставна права краљева неповредна сачуваши и краљу о пунолетству његовом предаши.*[6]

1901: [1] (Чл. 21) уставну краљевску — [2] вршиће до Његовог пунолетства, у име Његово, а у својству краљевског намесника удова краљица. — [3] краљевски ће намесник бити онај — [4] мушких чланова — [5] Изостављено. — [6] У оба ова случаја, краљевски ће намесник објавити народу прокламацијом да је узео у своје руке вршење краљевске власти, и у исто време сазвати Народно Представништво најдаље за десети дан по смрти краљевој или од кад је дужност намесника прешла на њега, да пред њим положи краљевску заклетву.

Односно сазива Народног Представништва, ако би Народна Скупштина била распуштена, вреди оно што је речено у чл. 19 овог устава.

Чл. 48.[1] *Ако у Краљевском Дому нема никога који би, по горе наведеним прописима, могао примити власт краљевску, сабор бира заступника краљевске власти између заслужних српских државника.*

1901: [1] (Чл. 22): Ако у Краљевском Дому нема никога, који би по чл. 21 овог устава могао узети вршење краљевске власти, краљ има право именовати намесништво од три лица малолетном престолонаследнику. Ако Он то није учинио, краљевску ће власт прихватити Министарски Савет, и одмах, а најдаље за десети дан по смрти краља, сазвати Народно Представништво да оно у заједничкој седници под председништвом председника Сената, који у том случају постаје први намесник, изабере још два краљевска намесника између заслужних српских државника. Ако би због малолетности члана Краљевског Дома, који би по праву имао бити намесник, намесништво прешло на намеснике међу заслужним државницима, њихово намесништво престаје чим члан Краљевског Дома постане пунолетан.

Ако би Народна Скупштина била распуштена, поступиће се односно сазива Народног Представништва по члану 19 овог устава.

Краљевско намесништво, ако га је краљ наименовао, полаже заклетву пред Народним Представништвом, према чл. 21 устава; ако је пак Народно Представништво изабрало намесништво, оно полаже одмах заклетву пред Народним Представништвом које га је изабрало.

Чл. 49.[1] *У случају упражњења престола, Сабор, сазван по горе наведеним прописима, врховном влашћу народном одлучује што треба за попуњење краљевскога престола.*

1901: [1] (Чл. 23). Ако краљ не би по смрти оставио потомства, али би краљица у време смрти Његове била у благословеном стању, краљевску ће власт вршити, до Њеног порођаја, привремено намесништво, састављено од председника Сената, председника Државног Савета и председника Касационог Суда. Привремено намесништво поступа тада према чл. 21 устава.

Чл. 50.[1] *Никаква промена у уставу не може се учинити за време малолетства краљева.*

1901: [1] (Чл. 24). За време малолетства краљева не могу се чинити никакве промене у уставу, нити се могу икакви предлози о томе узети у поступак.

IV

Државне власти

Цела IX глава о државним властима изостављена је у уставу од 1901, пошто су гдекоје мисли из ње нашле места у другим члановима устава.

Чл. 51. Све државне власти управљају се у својим пословима по одредбама овога устава.

Чл. 52. Законодавну власт врше заједнички краљ и оба дома Народног Представништва.

Чл. 53. Оба дома Народног Представништва у једно састављена чине Сабор, који врши послове овим уставом одређене.

Чл. 54. Право предлагања закона припада и краљу и Народној Скупштини и Сенату.

Чл. 55. За сваки закон потребан је пристанак сва три чиниоца законодавне власти.

Чл. 56. Повратне силе, на штету права стечених ранијим законом, никакав закон имати не може.

Чл. 57. За свакога је обавезно само оно тумачење закона које извршује законодавна власт.

Чл. 58. Извршну власт има краљ и врши је преко својих одговорних министара и по одредбама овог устава.

Чл. 59. Судску власт врше судови.

Њихове одлуке и изричу се и извршују у име краља а на основу закона.

V

Народно Представништво

А. Опште одредбе

Чл. 60.[1] Народно Представништво чине два дома, Сенат и Народна Скупштина.

1901: [1] *У чл. 43 друга алинеја*: Народно Представништво састављају Народна Скупштина и Сенат.

Чл. 61. Сазиви Сената и Скупштине Народне отпочињу се и завршују у једно исто време.

1901: *Изостављено.*

Чл 62. Седнице су обадва дома јавне, али се могу претворити у тајне кад то предложе председник дома, влада или десет чланова дома. Такав предлог усваја се или одбацује апсолутном већином гласова.

1901: Изостављено.

Чл. 63 [1] *Сваки дом прегледа и оверава пуномоћства својих чланова.*

1901: [1] (Чл. 46). Пуномоћства чланова оба дома прегледа и оверава општа седница Касационог Суда.

Чл. 64. Нико не може бити члан и у Сенату и у Скупштини у исто време

1901: *Изостављено.*

Чл. 65.[1] *И Сенат и Скупштина држе састанке и доносе одлуке засебице, изузимајући случајеве у којима је овим уставом заједничка радња нарочито прописана.*

1901: [1] (Чл. 45). И Скупштина и Сенат држе своје састанке и доносе одлуке сваки засебно, осим случајева у којима је овим уставом заједничка радња изречно прописана.

Чл. 66. Ниједан закон не може се издати, укинути, *изменити ни*[1] протумачити, *ниши краљу на потврду поднети*[2] пре него што *се о њему не буде већало у оба дома Народног Представништва и ире него што се у оба дома већином гласова не усвоји.*[3]

Предлози владини износе се увек најпре пред скупштину.[4]

1901: [1] (Чл. 48) изменити, обуставити или — [2] било почесно било у целини; нити се предлог законски може краљу на потврду поднети — [3] пре него што га Народна Скупштина и Сенат појединце и у целини већином гласова усвоје. — [4] Чл. 47 друга тачка прве алинеје: Влада у име краља подноси законске предлоге увек најпре Народној Скупштини.

Чл. 67.[1] *Сваки члан Народне Скупштине или Сената представља цео народ, а не само оне који су га изабрали.*

1901: [1] Последња алинеја чл. 43: Сваки члан Народног Представништва заступа цео народ.

Чл. 68. Закони и законите наредбе који су законим начином обнародовани, имају обавезну силу за све грађане и власти земаљске. Осим самог Народног Представништва нико други

нема права решавати да ли је при каквом закону, који је надлежно обнародован, и Народно Представништво са своје стране суделовало начином како то овај устав прописује,[1]

1901: [1] (Чл. 49). Исто тако, само је још додата нова алинеја: При обнародовању закона мора се казати да га је усвојило Народно Представништво, а при обнародовању уредаба и наредаба именовати одредбе закона, на којима се оснивају.

Чл. 69. Бирачи не могу давати нити народни посланици примати заповедна ни обавезна упутства.

1901: Изостављен.

Чл, 70. Право бирачко за *чланове Народне Скупштине*[1] има сваки рођени или прирођени *Србин*[2] који је навршио 21 годину и који држави плаћа најмање 15 динара непосредне порезе *(без икојих прireза).*[3]

Право бирачко за чланове Сената има сваки рођени или прирођени Србин који је навршио 30 година живота и који плаћа држави преко 60 дин. непосредне порезе (без икојих прireза).[4]

1901: [1] (Чл. 50) за Народну Скупштину — [2] српски грађанин — [3] које било врсте (али без икаквих прireза) и који није пресудом судском изгубио бирачко право. — [4] Сенаторе имају право бирати сви они који имају право бирати и посланике за Народну Скупштину, али плаћају 45 динара непосредне порезе, које било врсте (без икаквих прireза), на годину.

Да ли ко по уставу и по закону има бирачка права, решавају надлежни првостепени судови. Они ће водити надзор о уредном саставу бирачких спискова и чинити у њима исправке или по жалби или кад сами какве неисправности примете.

Колику ко количину порезе плаћа доказује се пореском књижицом за последње три године.

Чл. 71. Не могу ни бирати ни изабрани бити официри *активни, у недејству или од службе удаљени и војници*[1] *под заставом.*

Не могу ни бирати ни изабрани бити они који држави дугују данка више од једног полгођа.

Законом изборним биће одређено у којим се случајима привремено губи изборно право.

1901: [1] (Чл. 51). Изостављено као и обадве наредне алинеје.

Чл. 72. Судови одређују има ли ко или нема бирачко право по овом уставу или по закону.

Спискове бирачке свакога среза или округа како за изборе скупштинске тако и за изборе сенатске воде такође судови.

1901: *Унето у чл. 50, који види горе.*

Чл. 73.[1] *Народно Представништво сазива се редовно у престоницу за 1 новембар сваке године.*

Сваки редовни сазив Народнога Представништва траје најмање шест недеља.

1901: [1] (Чл. 44). Народно се Представништво сазива указом сваке године у редовни сазив у Престоницу Краљевине Србије најдаље до 1 октобра.

Само у случају рата Народно Представништво се може сазвати и изван Престонице.

Чл. 74.[1] *Нарочити закон одредиће количину накнаде за путне трошкове и дневницу чланова обадва дома Народног Представништва.*

1901: [1] (Чл. 63). За време трајања рада у Народном Представништву чланови оба дома имају по петнаест динара дневнице. Председници Сената и Скупштине имају сем тога и по 5000 динара годишњега додатка.

Чл. 75. Чланови Народног Представништва *после сваког избора, а постављени чланови после постављења,*[1] чим им пуномоћства буду оверена, полажу ову заклетву:

„Ја *(тај и тај[2])* заклињем се јединим Богом „*и свим што ми је по закону најсветије и на „овом свету најмилије,*[3] да ћу устав верно чу-

„вати и да ћу *у своме раду као (члан Сената „или члан Народне Скупштине) искрено и свој- „ски непрестано пред очима имати опште до- „бро краља и отаџбине.*[4] Како ја ово *испунио, „онако мени*[5] Бог помогао и овог и оног света“.[6]

1901: [1] (Чл. 53). Изостављено. — [2] име и презиме. — [3] Изостављено — [4] при саветовању и гласању само опште добро краља и народа у виду имати. — [5] испунио будем, тако ми — [6] *Додата још алинеја која гласи*: Ову заклетву народни представници полажу пред свештеником у седници, и остављају је и написану на чување у архиве Народног Представништва.

Чл. 76.[1] *И Сенат и Скупштина бирају себи из своје средине председника, потпредседнике и секретаре за сваки сазив.*

1901: [1] (Чл 54). Народна Скупштина за сваки сазив бира из своје средине председника и два потпредседника, као и потребни број секретара. Председника и два потпредседника Сената поставља краљ за целу периоду. Секретаре Сената бира сам Сенат за сваки сазив из своје средине.

Чл. 77.[1] *Пословни ред Сенату и Народној Скупштини одредиће се нарочитим законом.*

1901: [1] (Чл. 64). Пословници за оба дома израдиће се нарочитим законом.

Чл. 78. *И Сенат и Народна Скупштина*[1] могу *решавати*[2] само ако је у седници више од половине целокупнога уставом одређенога броја чланова њихових.

За пуноважан *закључак*[3] потребна је већина гласова присутних чланова.

Кад се гласови на једнако поделе, сматра се да је предлог одбачен.[4]

1901: [1] (Чл. 55). Оба дома. — [2] решавати како о свом конституисању тако и о свима другим питањима — [3] закључке, изузев случајеве, за које је уставом друкчије наређено — [4] *Још додата алинеја:*

Глас се може дати само лично, *унета овде из избрисаног 79 члана.*

Чл. 79. И у Сенату и у Скупштини гласање бива или гласно, поименце, или устајањем и седењем.

Поименично гласање бива кад год се гласа о целокупном закону и у свима случајима кад влада или десет чланова такво гласање потраже.

Глас се може дати само лично.

1901: Изостављено осим последње алинеје додате чл. 55 као што је горе наведено.

Чл. 80. Ниједан предлог законски не може бити усвојен, ако пре тога сваки члан његов није усвојен појединце.

1901: Изостављен

Чл. 81.[1] Кад било Сенат било Скупштина какав предлог одбаци, исти им се не може више подносити за време истога сазива.

1901: [1] (Чл. 56) *исто овако, међутим је у члану 62 исто унето као трећа алинеја овако*: Предлог одбачен у начелу у коме било дому, не може се ни другоме дому у току истога сазива подносити.

Чл. 82.[1] *Влада има право, кад год усхте, да тргне натраг предлог поднесен Народном Представништву.*

1901: [1] (Чл. 47 друга алинеја): И влада и чланови Народног Представништва имају право повући натраг своје предлоге пре но што је о њима донета коначна одлука.

Чл. 83. *И Сенат и Скупштина*[1] имају право истраге у изборима и у чисто административним питањима.

1901: [1] (Чл. 57) Оба дома.

Чл. 84. Сваки члан *Сената или Скупштине* има право управљати министрима питања и ин-

терпелације. Министри су дужни *дати на њих одговор*[2] у току истога сазива.

1901: [1] (Чл. 57 друга тачка) оба дома — на њих одговорити.

Чл. 85. *Забрањује се подносити лично молбе и жалбе било Сенату било Скупштини.*[1] Но[2] сваки има право управити молбе и жалбе *било Сенату било Скупштини или преко председника или преко којега члана тих тела.*[3]

Ни Сенат ни Скупштина не могу примати депутације. нити допустити говор другим лицима у својој средини осим својим члановима, министрима и владиним повереницима.[4]

Оба дома имају право да управљене на њих молбе и жалбе достављају министрима, а ови су дужни да их послуже свима обавештењима која би им тим поводом затребала.

1901: [1] (Чл. 58) Изостављено. — [2] Изостављено — [3] писмено на оба дома. — [4] У Скупштини и у Сенату имају право говорити само њихови чланови, министри и владини повереници. Ни Скупштина ни Сенат не могу примати ни депутације ни појединце, нити допустити да ко други у њиховој средини говори осим горе поменутих лица.

Последња алинеја изостављена.

Чл. 86. Нико и никад не може узети на одговор *ни члана Сената ни члана Скупштине*[1] за исказано мишљење или за глас дат у *вршењу његовога мандата у законодавном телу.*[2]

1901: [1] (Чл. 59) члана ма ког дома. — [2] Народном Представништву.

Чл. 87. За време *сазива Сената и Скупштине,*[1] ниједан члан *тих тела*[2] нити може бити на одговор узиман, нити за какву било кривицу у притвор стављен пре него *што*[3] одобри онај дом којему је он члан, *ако није на самом делу ухваћен. У овом последњем*[4] слу-

чају дотични се дом извештава и он одлучује хоће ли се истрага наставити или прекинути.

1901: [1] (Чл. 59 друга алинеја) мандата — [2] оба дома — [3] што то — [4] Од овога се изузима случај кад је скупштинар или сенатор ухваћен на самом делу у кривици која за собом повлачи притвор. Али и у том

Чл. 88.[1] И Скупштини и Сенату припада искључиво право да у својој средини одржава ред преко својега председника.

Никаква оружана сила *не може се поставити ниши у згради Народне Скупштине, ниши у згради Сената, ниши у њиховим двориштима.*[2]

Нико оружан не сме ући у зграде Народног Представништва осим лица која оружје по пропису носе, а у Сенат или у Скупштину по послу *тих тела*[3] долазе.

1901: [1] (Чл. 60). — [2] без позива председништва не може ући у зграде или у дворишта Народног Представништва. — [3] самога Народног Представништва.

Чл. 89. *Сенат и Скупштина*[1] стоје у непосредним везама само са министрима *и повереницима њиховим.*[2]

1901: [1] (Чл. 61) Оба дома. — [2] Изостављено.

Чл. 90. *Кад који предлог од једног дома буде усвојен, шаље се на даљи рад ономе другоме дому код кога није био, и ако га и тај без промене усвоји, предлог је од Народног Представништва усвојен.*[1]

Ако ли који дом, претресајући какав предлог као други на реду, учини у посланом и од једног дома већ усвојеном предлогу какве промене,[2] предлог се, с тим променама, враћа ономе дому који га је прво претресао, *па ако их он не усвоји,*[3] предлог се враћа *на коначно решење*[4] ономе дому који га је *други*[5] претресао.

Ако ли се тај дом и опет не сагласи,[6] предлог се сматра као одбачен, и у истом се сазиву не може више ниједном дому подносити.

Предлог одбачен у начелу у коме год дому, не може се ни другоме дому у току истога сазива подносити.

Само буџет решава се коначно при другом претресу у Скупштини, пошто га је и Сенат, после првог скупштинског претреса, испитао и на њ своје примедбе изложио.[7]

1901: [1] (Чл. 62). Предлог који један дом усвоји шаље се на даљи рад другоме дому. Ако га и други дом у целини без икакве измене усвоји, Народно је Представништво предлог усвојило. — [2] Ако ли пак један дом учини какве измене у предлогу који је други дом усвојио и њему послао. — [3] Ако он остане при своме првом решењу — [4] на друго и коначно решавање — [5] други по реду — [6] Не буде ли ни тада усвојен — [7] Буџет решава коначно Народна Скупштина.

Б. Народна Скупштина

Чл. 91. Народну Скупштину састављају посланици које народ слободно бира по одредбама овога *устава.*[1]

1901: [1] (Чл. 65). Устава и изборнога закона *Додата нова алинеја*: Народних посланика има 130.

Чл. 92. *Сваки срез бира онолико посланика колико долази на њега по броју пореских глава.*

На сваких 4500 пореских глава долази по један посланик. Ако вишак пореских глава у једном срезу прелази 3000, биране се у њему још један посланик. Срезови који би имали испод 4500 пореских глава бирају такође по једног посланика.[1]

1901: [1] *Као друга алинеја чл. 65 овако*: Београд бира два посланика, а окружне вароши, као и општине таковска и добрињска, по једног. Остали број бирају окрузи по окружним листама према сразмери свога становништва. У свакој окружној листи

мора бити један кандидат који је свршио факултет у Србији или на страни. Законом се прописују ближе одредбе.

Чл. 93. Колико је у којем срезу пореских глава и колико посланика он има да бира према одредбама овога устава, одредиће за сваке опште изборе нарочити одбор, састављен од председника Државног Савета, председника и оба потпредседника последње скупштине и председника Касационог Суда.

1901: Изостављено пошто је ушло у горе наведени члан.

Чл. 94. Варош Београд бира четири посланика; варош, Крагујевац и Ниш по два, а све остале вароши које имају више од 5000 душа бирају по једног посланика.

Бирачи који по овој одредби бирају као варошани изузимају се из броја по ком се у њиховим срезовима број посланика одређује.

1901: Изостављено пошто је ушло у чл. 65, мало више наведен.

Чл. 95. Сеоска општина којој припада село Добриње у садањем ужичком округу и сеоска општина којој припада село Таково у садањем рудничком округу бирају засебно свака по једног посланика. Али пореске главе ових општина не узимљу се у онај број по ком се у њиховим срезовима број посланика одређује.

1901: Изостављено.

Чл. 96.[1] *Бирање је посланика по срезовима посредно, а по варошима непосредно. Законом се прописује начин којим се избори врше.*[1]

1901: [1] (Чл. 66) Бирање је посланика непосредно, а гласање је тајно.

Чл. 97. Може бити изабран за *члана*[1] Народне Скупштине *онај*[2]

а. који је *по рођењу и прирођењу*[3] српски грађанин;

б. који ужива сва *своја*[4] грађанска и политичка права;

в. који је навршио тридесет година *живота*;[5]

г. који *је стално настањен*[6] у Србији;

д. који зна читати и писати;

ђ. који држави плаћа *на годину преко 60 динара непосредног данка (без икаквих прireза).*

Плаћање пореза доказује се пореским исправама последње три године.[7]

Не морају имати *услов*[8] плаћања *данка они који су свршили велику школу које год струке, овде или на страни.*[9]

1901: [1] (Чл. 67) посланика у — [2] изостављено — [3] рођени или прирођени — [4] изостављено — изостављено — [6] стално живи — [7] годишње најмање 60 дин. непосредне порезе. Колико ко плаћа на годину порезе, доказује се пореским књижицама за последње три године. — [8] ову погодбу — [9] Али адвокати, и сви они који су свршили факултет у Србији или на страни, могу бити бирани и ако плаћају 30 динара годишње непосредне порезе.

Чл. 98. Не могу бити *изабрани*[1] у Народну Скупштину:

а. они који сами бирачког права немају или га вршити не могу;

б. *чиновници управних (полицијских) власти у општине, а остали у кругу вршења чиновничке дужности њихове;*[2]

в. свештеници оба реда;

г.[3] они који су државним судовима ма кад осуђивани за кривице уз које иде губитак грађанске части.

1901: [1] (Чл. 68) посланици. — [2] активни чиновници, сем чланова Касационог Суда, председника и чланова Главне Контроле, председника Апелационог Суда, професора Велике и средњих школа, управника

Монопола, библиотекара Народне Библиотеке, лекара, инжињера и оних чиновника на расположењу или у пенсији који су свршили факултет. — [3] *Алинеја г. изостављена је, а место ње је алинеја в*: Председници општина.

Чл. 99. *Чланови Народне Скупштине бирају се на четири године.*[1]

1901: [1] (Чл. 69) Посланички мандат траје четири године. *Друга алинеја овога члана изостављена је.*

В. Сенат

Чл. 100. Престолонаследник, кад постане пунолетан, и Архиепископ Београдски и Митрополит Српски по праву су чланови Сената.[1]

Двадесет чланова Сената поставља краљ, и они остају чланови Сената док су год живи. Упражњена места међу овом двадесеторицом попуњавају се такође краљевим именовањем.

Варош Београд и сваки округ бирају у Сенат по два члана начином који ће се одредити у изборном закону.

Државни Савет бира у Сенат два члана из своје средине.

Касациони и Апелациони Суд бирају заједнички једнога из своје средине.

Архијерејски Сабор бира једнога између мирског свештенства.

Велика Школа бира двојицу из своје средине.

Народна Банка бира једнога између својих акционара.[2]

1991: [1] (Чл. 70) Исто тако. — [2] Сем њих Сенат састављају:

а тридесет чланова које краљ именује на цео живот;

б. осамнаест чланова, од којих Београд бира једног, а седамнаест остали изборни округи које ће изборни закон одредити.

Сви чланови Сената полажу заклетву као и народни посланици.

Чл. 101. *Избори чланова Сената врше се непосредно, на шест година, начином који ће се прописати у изборном закону.*[1]

На свршетку треће године од образовања Сената по овом уставу, иступиће прва половина изборних чланова Сената, и имена ће се њихова одредити коцком. По том ће сваке треће године иступати она половина која је у Сенату навршила шест година.

1901: [1] (Чл. 71) Мандат изабраних чланова Сената траје шест година. Бирање је сенатора непосредно, гласање је тајно.

Друга је алинеја изостављена.

Чл. 102. Може бити постављен или изабран за *члана Сената сваки*:[1]

а. који је српски грађанин *по рођењу или прирођењу*;[2]

б. који ужива *грађанска*[3] и политичка права;

в. који стално *станује*[4] у Србији;

г. који је навршио 40 година *живота*;[5]

д. који годишње плаћа држави *преко 100*[6] динара непосредног *данка*[7] *(без државних и осталих прireза*[8]*)* што се доказује *исправама*[9] од последње три године.

Не морају имати *услов плаћања данка*:[10]

а. грађани који су *вршили дужност*[11] председника и потпредседника Народне Скупштине;

б. ђенерали *и буковници*[12] у пенсији или у оставци;

в. *министри*,[13] саветници *и посланици*[14] или дипломатски агенти *Србије на страни у служби или изван службе*;[15]

г. Председници Главне Контроле и Касационог или Апелационог Суда, првостепених и трговачких судова; чланови Касационог или Апелационог Суда у служби или изван службе.

1901: [1] (Чл. 72) сенатора — [2] рођени или прирођени — [3] сва грађанска — [4] живи — [5] изостављено — [6] најмање 200 — [7] пореза — [8] изостављено — [9] пореским књижицама — [10] ову погодбу плаћања порезе — [11] били — [12] изостављено — [13] пређашњи — [14] изванредни посланици — [15] изостављено.

Последња алинеја изостављена.

Чл. 103.[1] *Не могу бити нити постављени, нити изабрани за Сенат официри активни, у недејству или одс лужбе удаљени, а исто тако и чиновници управних власти (полиције).*

1901: [1] (Чл. 73) Не могу бити сенатори активни чиновници, изузев изванредних посланика и дипломатских агената као и свију оних који према чл. 68 устава могу бити бирани за посланике у Народној Скупштини.

Официри под заставом не могу бити бирани за чланове Сената. Исто тако не могу бити ни именовани осим ђенерала у броју највише до четири.

Свештеници оба реда могу бити бирани у Сенат.

За овим долази чл. 74 којега нема у предлогу 1896 а гласи:

Чиновник који је сенатор не може бити пензионисан без свог пристанка до навршене седамдесете године, сем ако је навршио 40 година државне службе или је тако оболео да не може вршити своју службу.

Чл. 104.[1] Сенат се никад не распушта.

1901: [1] (Чл. 75) Сенат се сазива у исти мах кад и Народна Скупштина и престаје радити кад и она.

Ова алинеја претходи наведеном члану из предлога 189б.

Г. Сабор

Цео одељак Сабор изостављен је у уставу 1901.

Чл. 105. Сабор се сазива и закључује краљевим указом.

Он решава само она питања ради којих је сазван.

Чл. 106. У Сабору, кад се састане, дужност председника врши председник Сената, а дужност потпредседника старији потпредседник Народне Скупштине. Секретари се узимају по пола између секретара Сената и Скупштине по избору председништва.

Ако би се Сабор сазвао у времену кад Сенат и Скупштина не раде, председништво се Сабора, по горе наведеном пропису, образује из председништва последњег сазива Народног Представништва.

Чл. 107. Да Сабор може радити потребно је да су на састанку присутне три четвртине целокупног броја чланова.

За решења саборска изискује се већина од две трећине присутних чланова.

VI

Министри

Чл. 108. На врху државне управе, непосредно под краљем, *налази се Министарски Савет.*[1]

Ступајући у дужност, министри полажу пред краљем заклетву да ће бити верни краљу и да ће савесно вршити уставне и законске одредбе.

1901. [1] (Чл. 76) стоје министри. *По том следује још тачка*: Краљ именује једнога од њих за председника, који може бити и без портфеља.

Чл. 109. Министар може бити само српски грађанин по рођењу или прирођењу, али овај последњи само ако је пре тога, као настањен у Србији, најмање пет година провео.

1901: Изостављено.

Чл. 110.[1] Ниједан члан Краљевског Дома не може бити министар.

1901: [1] (Чл. 77) Исто тако.

Чл. 111. Министри имају приступа у оба дома Народног Представништва. Оба дома су

дужна саслушати их кад год то затраже. *Али гласати у ком год дому могу министри само ако су у исто време тога дома чланови.*

1901: [1] (Чл. 78) *Место овога долазе друга и трећа алинеја које гласе*:

Министри не могу бити посланици у Народној Скупштини, нити путем народног избора постати сенатори.

Кад посланик Народне Скупштине или сенатор кога је народ изабрао постане министар, губи свој мандат.

Чл. 112. Министри су за своја дела одговорни краљу и Народном Представништву.

Писмена или усмена наредба краљева *као год и противуставна одлука Народног Представништва*[1] не може ни у ком случају заклонити министра од одговорности.

1901: [1] (Чл. 79) *Изостављено.*

Чл. 113. *Народно Представништво оба дома има право да оптужи министре: 1. за издају земље и владаоца; 2. за повреду устава и уставних права српских грађана; 3. за примање мита; 4. за оштећење државе из користољубља; 5. за повреду закона у случајима нарочито одређеним у закону о министарској одговорности. Ове кривице застаревају четири године након извршеног дела.*[1]

1901: [1] (Чл. 81) Предлог за оптужбу министра не може се узети у поступак ако га нису потписали најмање 20 чланова Народне Скупштине.

Да се министар оптужи потребно је да је гласало за то две трећине од целокупнога броја посланика.

Оптужба министра, једном одбачена, не може се више поновити за исто дело.

Министрима суди Сенат.

Посебне одредбе о министарској одговорности утврдиће се нарочитим законом.

Чл. 114. Предлог оптужбе једног, свију или више министара мора се учинити на писмено; мора бити потписан од најмање двадесет чланова Скупштине или дванаест чланова Сената, и мора побројати тачку по тачку предмет или предмете оптужбе.

1901: Изостављено.

Чл. 115. Да се министар стави под суд потребан је пристанак две трећине од целокупног броја чланова онога дома коме се оптужба подноси.

Оптужба министара, у ма ком дому једанпут одбачена, не може се више поновити.

Оптуженоме и под суд стављеноме министру суди Касациони Суд у општој седници.

1901: Изостављено.

Чл. 116. Посебне одредбе о случајима министарске одговорности и казне за кривице учињене у вршењу министарске службе означиће се нарочитим законом.

За оне случаје министарске одговорности који нису предвиђени у кривичном законику као кажњива дела, министар не може бити осуђен на казну већу од затвора.

1901: Изостављено.

Чл. 117.[1] *Без пристанка онога дома Народног Представништва, из кога је оптужба потекла, краљ не може ни смањити ни опростити казну осуђеноме министру.*

1901: [1] (Чл. 82) Без пристанка Народне Скупштине краљ не може ни амнестирати, ни опростити, ни смањити казну осуђеном министру, нити истрагу над њим прекинути и осуду спречити.

VII

Државни Савет

Чл. 118.[1] *Државни Савет је састављен из петнаест чланова.*

Чланове Државног Савета поставља краљ. Они улазе у ред осталих чиновника.

1901: [1] (Чл. 83) Државни Савет састављају 15 чланова, које краљ именује између наименованих чланова Сената.

Чл. 119.[1] *Члана Државног Савета не може нико из Државног Савета уклонити, нити у другу службу преместити без његове воље. Ни у пенсију се члан Државног Савета не може ставити ако нема 40 година службе или 65 година живота, или ако није тако оболео да службу вршити не може.*

1901: [1] (Чл. 84) Државни саветници улазе у ред осталих државних чиновника. Али државни саветници не могу бити против своје воље уклоњени са својих места, ни преведени у друга звања државне службе. Они се стављају у пенсију кад наврше 70 година живота. Иначе могу бити стављени у пенсију ако су навршили 40 година државне службе, или ако су тако онемоћили да не могу више вршити своју дужност, или ако то сами затраже.

Ако државни саветник постане министар, његово се место у Савету не попуњава, а кад престане бити министар, он се враћа на своје место у Савет.

Само у случају кад би у Савету остао мањи број чланова, од броја који закон о пословном реду у Државном Савету утврђује за доношење пуноважних одлука, попуњава се одмах толико места, колико је потребно те да Савет може радити.

Плата је саветницима на годину 10,000 дин. Додатак председнику Савета је 4000 дин. годишње.

Чл. 120. Чланови Државног Савета могу бити српски грађани који су навршили 40 година, који су у Србији или на страни свршили какав факултет или какву вишу стручну школу факултетскога реда и који су провели 20 година у указној државној служби. Изузимају се они који се у том звању затеку или су у њему раније били.

1901: Изостављено.

Чл. 121. Председника и потпредседника поставља краљ између чланова саветских на три године.

1901: Изостављено.

Чл. 122.[1] *Државном је Савету задатак:*

а. да разматра и коначно решава жалбе против министарских решења у спорним административним питањима;

б. да решава сукобе између административних власти;

в. да одобрава ступање у грађанство српско;

г. да одобрава има ли места поравнању између појединих лица и државе, округа, среза или општине;

д. да одобрава куповину непокретних добара државних, а куповину и продају непокретних добара окружних, срески или општинских;

ђ, да решава има ли места заузимању непокретних добара по закону о експропријацији;

е. да одобрава поједине издатке из општег кредита буџетом одређеног на ванредне потребе, а тако исто и из кредита одређеног на грађевине, у колико издатак, у поједином случају, не би био већи од суме којом министар сам по закону располагати може;

ж. да решава о приразима за потребе округа, срезова и општина, ако исти прелазе суму коју дотична управна власт одобрава;

з. да решава о задуживању округа, срезова и општина;

и. да као Дисциплинарни Суд суди државним чиновницима;

ј. да врши послове који би му овим уставом и разним земаљским законима одређени били;

k. да даје влади мишљење о предметима или пословима, које би му она предложила.

1901: [1] (Чл. 85) Државни Савет има ове дужности:

1. да расматра и решава по жалбама против указа, којима се враћају закона приватна права. Главна Контрола има право да се жали у име државе, ако је указом какав државни материјални интерес повређен у корист појединаца.

2. да расматра и решава жалбе против министарских решења у предметима административног спора. Оваква решења Државног Савета обавезна су за министра.

3. да расматра и решава по жалбама против министарских решења, донесених по предметима за које министар није по закону надлежан, или који прелазе круг његове законом одређене власти. Ова су решења обавезна за министра.

4. да решава коначно о надлежности у случају сукоба између административних власти.

5. да решава о прирезима за потребе округа, срезова и општина, ако прирези прелазе суму коју сама управна власт по закону одобрава. Исто тако и о задуживању округа, срезова и општина.

6. да одобрава продају и уопште отуђивање непокретних добара, окружних, среских и општинских.

7. да решава о расходовању оних сума за које би се показало да се немају откуд наплатити.

8. да одобрава поравнања између државе и појединих лица која би се по државне интересе као корисна показала.

9. да решава да ли по закону има места заузимању непокретних добара за опште-народну потребу.

10. да одобрава изузетно ступање у српско грађанство.

11. да одобрава делимичне издатке из општега кредита, одређенога буџетом за ванредне потребе, као и делимично употребљавање кредита, одређенога на грађевине, у колико би издатак у појединим случајевима био већи од суме којом министар може по закону сам располагати.

12. да врши послове који би му разним законима одређени били.

Чл. 123. Пословни ред у Државном Савету *прописаће*[1] се нарочитим законом.

1901: [1] (Чл. 86) одредиће

VIII

Судска власт[1]

Цела глава о судској власти смештена је у уставу 1901 у чл. 87, који гласи:

Правда се изриче по закону, а у име краља.

У изрицању правде судови су независни.

Нарочитим законом уређује се устројство судова по начелу независности судске и некретности судија.

Никакав суд ни судско уређење или надлежност не могу се ни установити, ни изменити, ни укинути друкчије сем законом.

Прекидања истраге и суђења у току (аболиције) код неполитичких кривица не може бити,

Чл. 124. Судови су независни. Они суде и решавају само по закону, и за суђење им се никакав налог издавати не може.

Никаква власт државна, ни законодавна, ни управна, не може вршити судске послове, нити опет судови могу вршити законодавну или управну власт.

Правда се изриче у име краља.

Чл. 125. Никакав суд нити судско уређење и надлежност не може се друкчије осим законом установити.

Али никада и ни под којим именом не могу се установити ванредни или преки судови или комисије за суђење.

Чл. 126. Установа Пороте задржава се.

Њезину надлежност одређује закон.

Чл. 127. Судови су у Србији: Првостепени, Апелациони и Касациони.

За целу је Србију само један Касациони Суд, и он не суди о делу него само о праву.

Касациони Суд решаваће и о сукобима између судске и административне власти.

Чл. 128. Суђење је у судовима јавно, осим случаја где суд нађе да јавност ваља искључити реда или морала ради.

Судије се саветују, гласају тајно, а пресуда се исказује гласно и јавно.

У свакој пресуди и у сваком решењу морају се навести разлози и законске одредбе на којима су они основани.

Чл. 129. У свима злочинима и преступима оптужени мора имати браниоца од како се под суд стави; но може га имати и раније (чл. 8 овог устава) ради изјаве жалбе. Ако оптужени сам не одреди себи браниоца. суд ће му га поставити. У иступима може оптужени, ако хоће, узети себи браниоца.

Чл. 130. Судије првостепених судова и државне судије трговачких судова поставља краљ непосредно.

Председнике првостепених судова и председника и судије Апелационога Суда, поставља краљ по двема листама, на којима су предложена по два кандидата, и од којих једну предлаже Касациони а једну Апелациони Суд.

Председника и судије Касационог Суда поставља краљ по листи коју предлаже Касациони Суд и на којој су предложена два кандидата.

Кандидати предложени на једној листи могу бити у исто време предложени и на другој листи.

Чл. 131. Судија може бити само онај српски грађанин који је, уз друге законске услове за државну службу, редовно свршио правни факултет у Србији или на страни. У првостепеном суду може бити судија само онај који је навршио 25 година, а у вишем суду онај који је навршио 35 година живота.

За председника у првостепеном и судије у Апелационом Суду тражи се још да су служили најмање пет година као судије првостепених судова или као секретари министарства правде, или као редовни професори права у Великој Школи, или да су као указни чиновници у опште служили најмање 15 година, или да су 10 година радили правозаступничке послове као јавни правозаступници.

За председника и чланове у Касационом и председника у Апелационом Суду, покрај захтева изложених у првом одељку овог члана, тражиће се још да су десет година служили као судије или као редовни професори права на Великој Школи, или да су двадесет година радили правозаступничке послове као јавни правозаступници, или да су били министри правде, или да су као указни чиновници у опште служили најмање двадесет година. Указне године државне службе и године проведене у правозаступничком положају срачуњавају се уједно.

Не могу бити бирани нити постављени за председника ни за судију никојега суда они који немају квалификације чиновничке у опште, који би били пресудом Касационог Суда из судске службе отпуштени, или који би били судијску службу изгубили пресудом редовних судова за просте неполитичке преступе или злочине.

За судије који нису државни чиновници траже се само квалификације законом прописане.

Чл. 132. Судије су у својим звањима сталне.

Судија не може бити лишен свога звања нити ма под којим изговором уклоњен са дужности, против своје воље, без пресуде редовних судова или без дисциплинарне пресуде Касациоиог Суда.

Судија не може бити тужен за свој судски рад без одобрења Касационог Суда.

Судија може бити премештен само по својем писменом пристанку новим постављењем. А кад би се законом преиначило устројство или распоред судова, те би се неки судови укинули, или би се број судија смањио, судије које би у таком случају остале без опредељења долазе на расположење, с правом да по реду старешинства дођу на прва упражњена места, која би њиховом положају одговарала.

Судија не може бити стављен у пенсију против своје воље, осим кад наврши 65 година живота или 40 година државне службе, или кад телесно и душевно тако оболи да не може дужност да врши. Али у последњем случају не може се судија ставити у пенсију без решења Касационог Суда.

Чл. 133. Судија не може ни привремено бити упућен преко своје воље на другу плаћену или бесплатну дужност.

Чл. 134. Нарочити закон одређује састав, уређење и надлежност војних судова као и услове које морају имати њихови чланови.

IX

Окрузи, срезови и општине[1]

[1] И *ова је глава сведена сва у један члан о општинам који је даље смештен под X с натписом Општине и који гласи:*

Чл. 97. Општине у својим чисто унутарњим пословима уређују се по начелу самоуправном.

Границе њихове самоуправе поставиће се законом.

Чл. 135. Ради послова економских, привредних и финансијских сазиваће се окружни и срески зборови. Састав и начин рада њиховога одредиће се законом.

Чл. 136. Општине имају своју самоуправу.

За вршење општинских послова има општински суд, општински одбор и општински збор.

Чл. 137. Општински су избори непосредни.

Чл. 138. Право гласања при општинским, среским и окружним зборовима има сваки српски грађанин, настањен у тој општини, срезу или округу, који уз друге законске услове, плаћа држави 15 динара непосредне порезе на годину.

Задругари који су навршили 21 годину имају право бирања, ма колику непосредну порезу плаћали.

Чл. 139. Сваки грађанин и свако непокретно добро мора припадати некој општини и сносити терете општинске, среске и окружне.

Чл. 140. Никакав окружни ни срески прирез не може се установити без одобрења збора окружнога или срескога, а никакав општински прирез без одобрења збора општинскога.

Округ, срез и општина не могу се ни задужити док то не одобри збор окружни, срески или општински.

Закон одређује у којим ће случајима за те прирезе бити потребно одобрење законодавне или друге које државне власти.

Чл. 141. Окрузи, срезови и општине могу, као и поједина лица, имати својега имања.

X

Финансије, економија и имање државно.[1]

[1] Натпис гласи: *Државне финансије.*

Чл. 142. Сваки српски грађанин плаћа држави порезу.

Пореза се плаћа по могућности.[1]

1901: [1] (Чл. 88) *Изостављено, а место тога додате две алинеје које су ниже у члану 143.*

Чл. 143. Нико се не може ослободити *од плаћања*[1] порезе, ван случаја законом предвиђених.

Краљ и *престолонаследник*[2] не плаћају никакве порезе.

1901: [1] (Чл. 88) изостављено — [2] чланови Краљевског Дома.

Чл. 144. Никаква пенсија, милостиња или награда не може се *дати*,[1] ако није основана на закону.

1901: [1] (Чл. 89) дати из државне касе

Чл. 145. Сваке године Народно Представништво одобрава државни буџет, који вреди само за годину дана.

Буџет се мора подносити Народној Скупштини у самом почетку њеног рада. Заједно с буџетом подноси се свагда завршни *прошлогодишњи рачун.*[1]

Сви приходи и расходи државни морају ући у буџет и у завршни рачун.

Поједине партије предложеног буџета може Народно Представништво увећати, смањити или изоставити.[2]

Без одобрења Народног Представништва[3] не могу се уштеде и суме једне буџетске партије или године употребити на подмирење потреба друге буџетске године или партије.

Пошто се у Народној Скупштини претресе, буџет се подноси Сенату. *Од скупштине усвојен буџет Сенат у начелу одбацити не може. После претреса у Сенату, Скупштини се подносе сенатске примедбе на нов претрес, и тада Скупштина коначно решава о буџету.*[4]

1901: [1] (Чл. 90) рачун последње закључене буџетске године. — [2] Изостављено. — [3] *Уметнута алинеја која гласи:* Без одобрења Народног Представништва не може се никаква државна пореза нити какав државни прирез установити или изменити. *Ова алинеја долази за тим и почиње се речима:* Исто тако — [4] *Изостављено.* На овом месту уметнута су два нова члана, 91 и 92 који гласе:

Чл. 91. Позиције расхода у поднесеном буџету не може Народно Представништво повећавати.

Чл. 92. Народно Представништво не може одбацити буџет у начелу нити избрисати из буџета издатке који су на основу закона у буџет стављени.

Чл. 146. Кад се деси да Народно Представништво не утврди буџет пре почетка рачунске године, оно може дати одобрење за даље вршење прошлогодишњег буџета све докле се нови буџет не *утврди.*[1]

Ако ли је Народна Скупштина распуштена или одложена пре него што је буџет *свршен*,[2] краљ *може*[3] наредити вршење прошлогодишњег буџета *најдаље*[4] за годину дана.

1901: [1] (Чл. 93) одобри. — [2] свршила — [3] може указом, који премапотписују сви министри, а по одобрењу Државног Савета — [4] до састанка Народног Представништва а најдаље

После овог члана додан је чл. 94 који гласи: Без пристанка Народног Представништва не може се држава задужити.

Влада је дужна поднети Народном Представништву детаљни извештај о томе како су финансијски уговори закључени и остварени и тражити од Народног Представништва за њих разрешницу.

Тачност овог извештаја оверава Главна Контрола.

Чл. 147. Руде су својина државна. Законом се одређује каквим ће се начином руде давати у експлоатацију.

1901: Изостављено.

Чл. 148. Право монопола припада држави.

Држава може то своје право пренети на другога, али само путем закона и на одређено време.

Повластице (концесије) дају се само на основу закона.

1901: *Изостављено.*

Чл. 149. *Државно су имање сва покретна и непокретна добра и сва имовна права која држава као своја држи или прибавља.*[1]

Државно се имање може отуђити, оптеретити, или му се приход заложити само законом.

1901: [1] (Чл. 95) *Изостављено.*

Чл. 150. Од државног имања разликује се краљево приватно имање, којим краљ *слободно*[1] располаже *за живота и на случај смрти, по одредбама грађанског законика.*

Трошкове за одржавање оних државних имања која су краљу на уживање уступљена, подноси краљ.[2]

1901: [1] (Чл. 95 као друга алинеја) изостављено. — [2] Изостављено.

XI

Главна Контрола

Чл. 151.[1] *За преглед државних рачуна постоји Главна Контрола као особено надлештво и рачунски суд.*

Законом ће се одредити у којим се случајима против одлуке Главне Контроле може подносити жалба Касационом Суду.

И председника и чланове Главне Контроле поставља краљ из кандидатске листе коју саставља Сенат и на којој се предлаже двапут онолико кандидата колико би било празних места.

1901: [1] (Чл. 96) За преглед свију државних, окружних, општинских и депозитних издатака и рачуна, без изузетка, постоји Главна Контрола, која је и рачунски суд.

Законом се прописује устројство Главне Контроле по начелу самосталности.

Чл. 152. Председник и чланови Главне Контроле могу бити они српски грађани који су свршили правни факултет у Србији или на страни и који, уз то, имају 15 година државне службе, или који су служили као министри финансија, или имају 10 година државне службе у чину вишег финансијског чиновника. Али председник Главне Контроле и два члана њена морају бити правници.

Председник и чланови Главне Контроле непокретни су у својим звањима. Они се не могу отпустити из државне службе без пресуде редовних судова, нити преместити у друга звања без свога писменог пристанка. У пенсију се они могу ставити само ако су навршили 40 година државне службе или 65 година живота, или ако су тако оболели да своју службу више вршити не могу.

Председник и чланови Главне Контроле који се у служби затеку кад овај устав у живот ступи добијају сва права по овом уставу.

1901: *Изостављено.*

Чл. 153. Главна Контрола прегледа, исправља и ликвидира рачуне опште администрације и свих рачунополагача према каси државној. Она мотри да се по буџету ниједан издатак не прекорачи и да се не догоди никакво пренашање сума из једне године или партије у другу. Она завршује рачуне свих државних управа и дужна је прикупљати све доказе и сва потребна обавештења.

Општи рачун државни подноси се Народном Представништву по примедбама Главне Контроле, и то најдаље за две године након завршетка сваке буџетске године.

Законом ће се ближе одредити уређење и делокруг Главне Контроле као и начин којим ће се постављати њезино особље.

1901: *Изостављено.*

XII

Државна служба

Чл. 154. Сви српски грађани по рођењу имају једнака права на државну службу свију струка, пошто испуне што је законом као услов прописано.

Прирођени српски грађани имају права на службу државну само ако су у Србији пет година настањени.

Странци и они прирођени српски грађани који још нису пет година настањеног живота у Србији провели могу се примити у државну службу само под уговором, и то у извесним, изречно законом предвиђеним случајима.

Чиновник не може бити нико који је ма кад пресудом судском осуђиван за дела која за собом губитак грађанске части повлаче.

1901: *Изостављено.*

Чл. 155. При постављању и унапређивању чиновника пазиће се, осим одличног владања, способности и стручне спреме, и на године службе и рокове прописане за поједине ступње у служби, који се прекорачивати не могу.

1901: *Изостављено.*

Чл. 156. Чиновник који би постао члан Сената или Народне Скупштине не може се, без његова пристанка, ни пензионовати ни премештити докле му мандат траје.

1901: *Изостављено.*

Чл. 157. Чиновник не може изгубити службу друкчије него за кривицу и по пресуди судова.

Отпуштање чиновника административним путем укида се.

Законом о чиновницима одредиће се у којим случајима и на који начин чиновник може бити отпуштен или у пенсију стављен и пре навршетка 40 година службе или 60 година живота.

1901: *Изостављено.*

Чл. 158. За своја службена дела сваки је чиновник одговоран.

1901: *Изостављено.*

Чл. 159. При ступању у државну службу чиновници полажу заклетву на верност и послушност краљу и на тачно вршење устава и закона.

1901: *Изостављено.*

Чл. 160. Чинови и места државне службе и плате чиновничке по свима струкама утврђују се законом.

1901: *Изостављено.*

Чл. 161. Чиновници имају право на пенсију по одредбама закона.

Законом се одређују основи по којима се чиновницима рачунају године и признаје право на пенсију као и по којима се чиновник може ставити у пенсију.

1901: *Изостављено.*

Чл. 162. За пенсију деци и удовици умрлога чиновника задржава се особени фонд, основан улозима од плата и пенсија чиновничких.

1901: *Изостављено.*

XIII

Вероисповести и добротворни фондови.[1]

[1] *Устав 1901 доноси ово као главу XI Вероисповести и као главу XII Добротворни заводи.*

Чл. 163.[1] Унутрашња управа источно-православне цркве припада Архијерејском Сабору.

За друге вероисповести унутрашња управа припада њиховим духовним властима.

Духовне власти, како источно-православне тако и свију осталих признатих вероисповести, стоје под надзором министра црквених послова.

Уређење црквених власти и богословских школа источно-православне цркве доноси се по договору министра са Архијерејским Сабором.

[1] *Наредбе о верама устав 1901 сместио је све у чл. 98, који гласи*:

Све црквене власти у краљевини стоје под врховним надзором министра црквених послова.

Нарочити закон, по саслушању Архијерејскога Сабора, прописује уређење црквених власти.

Све стране вероисповеди само у унутарњем своме уређењу управљају се по законима својих вера, а у свему осталом подлеже надзору министра црквених послова.

Никаква преписка између црквених власти туђинских вероисповести у краљевини са другим властима у иностранству није допуштена без одобрења министра црквених послова, и никакав акт који је произашао од туђинских власти не сме се у краљевини објавити без одобрења министра црквених послова.

Чл. 164. Црквене власти суде свештеницима за кривице учињене у свештеничким дужностима, изузимајући кривице које се казне по кривичном законику.

Жалбе противу злоупотреба црквених власти ма које вероисповести подносе се министру црквених послова.

1901: Изостављено.

Чл, 165. Преписка духовних власти српске источно-православне цркве са страним црквеним властима, саборима и синодима врши се с одобрењем министра црквених послова.

Службена преписка других вероисповести у Србији са страним црквеним властима, саборима и синодима мора се такође подносити на виђење и одобрење министру црквених послова.

Службена писма или наредбе црквених власти, саборâ и синодâ са стране никаква црквена власт у Србији не може обнародовати ни извршити без знања и одобрења министра црквених послова.

Ушло горе у чл. 98.

Чл. 166. Фондови и имања добротворних или *просветних приватних завода*,[1] основаних *којим било начином на основу закона земаљских*,[2] не могу се никад ни на што друго употребити до на оно чему су намењени.

Само кад би постигнуће првобитног задатка постало немогућно, фондови ти или имања употребиће се на оно што је првобитном задатку најближе, али и то по пристанку оних који би имали право надзора и управе, или, ако њих не би било, по одлуци законодавне власти.

Нарочитим ће се законом одредити надзор државне власти над свима заводима овог реда.[3]

1901: [1] (Чл. 99) приватних просветних завода — [2] на којим било законима земаљским — [3] Нарочитим законом прописује се како се поступа, кад буде наступила немогућност да се фондови употребе на оно за шта су намењени, као што се одређује и надзор државних власти над свима заводима овога реда.

XIV

Војска

Чл. 167. Сваки је Србин дужан да служи у војсци.[1]

1901: [1] (Чл. 100) *додата још тачка*: Закон прописује кад се од те службе српски грађанин ослобођава.

Чл. 168. Рок војне службе, *начин одслуживања и изузећа од личне службе,*[1] број војске *која ће се стално под заставама држати, број народне војске и резервиста,*[2] чинови у војсци и *начин*[3] како се они добијају и губе, као и устројство војске у опште прописује се нарочитим законом.

Формација војске одређује се краљевом уредбом.

1901: [1] (Чл. 101) *изостављено.* — [2] како у кадру тако и у позивима, — [3] звања у војсци и начини

Чл. 169. Војницима под заставом суде за њихова кривична дела војни судови по одредбама војно-судских закона.

Одредбе о војној дисциплини и о дисциплинским казнама прописује краљ уредбом.[1]

1901: [1] (Чл. 102) *изостављено.*

Чл. 170. Нико не може бити примљен ни у какве државну службу, ако није свој рок у војсци одслужио по одредбама војних закона, или ако није од војне службе ослобођен.

1901: *Изостављено.*

Чл. 171. Страна војска не може се узети у службу државну. Уговор да страна војска поседне српско земљиште, или да пређе преко њега, не вреди без одобрења Народног Представништва, као што се ни српска војска не може ставити у службу које друге државе без одобрења Народног Представништва.

1901: *Изостављено.*

XV

Измене у уставу[1]

[1] *У уставу 1901 смештено у главу XVI закључак.*

Чл. 172.[1] *Предлог да се у уставу што измени, допуни или протумачи, могу учинити и краљ и оба дома Народног Представништва.*

У предлогу таквом морају се изриком именовати они чланови устава који би се и у ком смислу имали изменити, допунити или протумачити.

Ако је такав предлог учинио краљ и усвоје га оба дома Народног Представништва, онда се формални предлог подноси Сабору на ретављење. Измене ове ступају у живот пошто их краљ потврди.

Ако ли је такав предлог учинио који год дом Народног Представништва, па тај предлог и други дом усвоји, онда се формални предлог подноси краљу на одобрење, па ако га и он одобри, подноси се Сабору на решавање, и поступа се даље као што је горе означено.

У домовима се за ове врсте предлоге тражи присутност две трећине целокупног броја.

1901: [1] (Чл. 103) Наређења овога устава могу се укинути, изменити или протумачити истим путем који је овај устав прописао за остале законе, само што је за такве одлуке потребно да су гласале две трећине од целокупног броја уставом одређених чланова у оба дома.

Али наређења која се тичу одељка I (Облик владавине, Државна вера и Државна област) и III (Уставна права српских грађана) не могу се укидати ни мењати, ако није Народна Скупштина узела за то иницијативу, и ако у Скупштини није три четвртине од целокупнога броја посланика за то гласало. А наређење у одељку II (Краљ) могу се променити горе означеним начином само по иницијативи краљевој.

XVI

Закључак

Чл. 173.[1] *Изборни закон за прве изборе по овом уставу израдиће Државни Савет, и ступиће у живот чим га краљ потврди.*

1901: [1] (Чл. 106) Краљем наименовани чланови Сената израдиће одмах за прве изборе по овом уставу привремени изборни закон, као и привремени пословни ред за први сазив оба дома. За прве изборе Народне Скупштине и Сената дан избора ће утврдити привремени изборни закон. Мандат добивен на тим изборима вреди за посланике Народне Скупштине до 21 маја 19.5, а за сенаторе до 8 септембра 1907.

Чл. 174. Где год овај устав предвиђа да се што законом уреди, закони се о томе *имају израдити у првом сазиву Народног Представништва.*[1]

1901: (Чл. 105) морају донети у првој четворогодишњој периоди Народнога Представништва. По том ће се и све остало законодавство довести у сагласност са начелима утврђеним у овом уставу.

Чл. 175. Устав овај ступа у живот кад га краљ *обнародује,*[1] *и тада престају важити сви закони и наредбе који би му противни били.*[2]

1901: (Чл. 107) потпише, а обавезну силу добива кад се обнародује — [2] Изостављено.

Б. Нацрт устава за Краљевину Србију

владе **М. С. Пироћанца**
од 1883

Као што је горе на свом месту назначено, М. С. Пироћанац се бринуо о изради нацрта устава још као шеф одбора за уређивање „Видела“ у 1880. Тога ради су тада у лето у његовом стану држани састанци, на којима је разматран и исправљан нацрт који је М. С. Пироћанац сам био израдио по европским уставима. Колико се сећамо, ти су се састанци продужили кроз цео месец дана, и на њима је претресен и утврђен нацрт устава који је по том остао нацрт устава Напредне Странке. Од првих чланова Напредне Странке нису сви мислили да устав не може бити без Сената. Тако су М. Гарашанин и М. Кујунџић држали да је Сенат излишан, али од те разлике у мишљењу ни један ни други нису правили питање. Гарашанин је заједно са Ст. Новаковићем предао 1883 краљу Милану нацрт устава Напредњачке Владе којој је био члан, а по том је 1896 као шеф Напредне Странке усвојио нацрт устава, израђен владом Ст.

Новаковића, у коме је као и у оном Пироћанчевом законодавно тело подељено на Сенат и Скупштину.

Кад је М. С. Пироћанац у току своје владе (1880—1883) израдио те је Народна Скупштина по пропису двапут одлучила промену устава, он је у јулу 1883 у министарским конференцијама наново прегледао нацрт устава од 1880. За тај посао хектографисан је био љубичастим мастилом израђ од 1880. После извесних измена, Ст. Новаковић је свеколико довео у ред, те је тако пречишћен устав на ново хектографисан, и то црвеним мастилом. Један ексемплар овог нацрта устава поднесен је краљу Милану, а један је ексемплар, касније, дошао до руку дру Владану Ђорђевићу, и он га је у своме чланку „Какав устав треба Краљевини Србији“ наштампао у „Отаџбини“ од 1887 књ. XV 434, 535 и XVI, 112, 259 св. 59—62.

За време поменутог саветовања у министарским конференцијама 1883 водили су белешке на својим ексемплариму израда од 1880 М. С. Пироћанац и Ст. Новаковић. Овде се тај нацрт устава штампа по ексемплариму М. С. Пироћанца и Ст. Новаковића. Они се мало у чем разликују од горе поменутог пречишћеног ексемплара, штампаног у „Отаџбини“, и стоје према њему као концепат према препису.

Али се по њима види како тај посао није још био са свим свршен а како је у гдекојим тачкама било још мало колебања. Да је краљ Милан био расположен да у тај посао уђе, све би се једним разговором расправило. Овако су околности учиниле те се за уставом чекало још те шест година, а послови су земаљски окренули другојачијим правцем.

Следује концепат нацрта устава Напредњачке Владе од јула 1883 године.

Ред глава

I О форми владе, државној области и њеној подели. II О уставним правима српских грађана. III О државним властима. IV О Народном Представништву. V О Народиој Скупштини. VI О Сенату VII О крињу. VIII О министрима. IX О Дужавном Савету. X О судској власти. XI О устројству области и општина. XII О финансијама. XIII О војеној снази. XIV Општа наређења. XV О измени устава. XVI Прелазна наређења.

I

О форми владе, државној области и њеној подели

Чл. 1. Краљевина је Србија наследна уставна монархија са Народним Представништвом.

Чл. 2. Краљевина Србија држава је нераздељива и неотуђива. Границе Краљевине Србије нити се могу смањити, нити разменити, нити исправити без пристанка законодавие власти.

Краљевина Србија подељена је на пет области: 1. Шумадијска, 2. Дунавска, 3. Моравска, 4. Тимочка, 5. Дринска.

Свака је област подељена на дванаест срезова. Срезови су подељени на општине.

Само на основу закона може ова подела промењена бити.

Нарочитим законом уредиће се устројство обласних, срески и општинских власти и њихов делокруг, а док се овај закон не изда, важе о томе постојећи закони.

II

О уставним правима српских грађана

Чл. 3. Овај устав и други закони који се односе на политичка права, одређују која својства, поред српског грађанства, треба имати за вршење политичких права.

Чл. 4. Закон одређује на који се начин српско грађанство задобија, одржава и губи.

Српско грађанство прирођењем даје законодавна власт.[1]

[1] У ексемплару М. С. Пироћанца при овој алинеји стоји знак питања. У пречишћеном ексемплару та је алинеја изостављена. У моме ексемплару стоји тако као што је горе наштампано.

Чл. 5. Сви су грађани Србије равни пред законом.

Чл. 6. Грађани Србије имају једнака права на сва државна звања.

Услови примања и унапређивања у државној служби одређују се нарочитим законима.

Странци могу бити примљени у државну службу у извесним случајевима, које закон нарочито предвиђа, само под уговором.

Чл. 7, Странци, који се находе на земљишту српске области, уживају заштиту, коју закони земље простиру на лица и својину.

Чл. 8. Лична је слобода уставом ујамчена.

Нико не може бити узиман на одговор ван случаја, које је закон предвидео и на начин који је закон прописао.

Нико без судског налога, који мора бити побудама снабдевен, не може бити притворен или стављен у затвор, ван случаја кад се ухвати на самоме делу. Овај се налог мора саопштити притвореном у самоме часу притвора или најдаље за 24 часа рачунећи од почетка притвора.

Сваки, који буде ухваћен на делу или стављен у притвор услед судског налога, мора бити спроведен сместа надлежном судији *или истражној власти све док се истрага суду не преда*[1], који је дужан, најдаље за три дана од дана предстанка судији, издати решење о стављању у притвор или притвореног пустити у слободу. Ако судија не би издао решење у року од три дана, сваки апсанџија и сваки други, било грађански било војни чиновник, који врши притвор над притвореним лицем, дужан је поставити га с места у слободу.

Лица која би скривила против ове наредбе биће кажњена за незаконо лишење слободе. Док се истражна власт не пренесе на суд, вредиће овај пропис за садашње истражне власти.

У делима политичним може суд дозволити, на захтев притвореног лица, да се на јемство пусти у слободу. Ово јемство одређује суд и против тога има места жалби.

Ни у каквом случају у делима политичним притвор не може трајати дуже од два месеца без нарочитог за то решења суда, против чега има места жалби, нити дуже од три месеца после овог решења.

[1] Само у мом ексемплару, а нема ни у Пироћанчевом ни у пречишћеном.

Чл. 9. Нико против своје воље не може бити суђен од ненадлежног суда.

Чл. 10. Само законом може се каква казна установити и применити на случајеве, које је закон унапред предвидео.

Чл. 11. Казна смрти укида се за политичне кривице, и никаквим законом не може бити установљена.

Изузимају се случајеви, где је политична кривица у стицају са кривицом обичног рода злочинства, које казну смрти доноси.

Чл. 12. Обиталиште је неповредно.

Никакво претресање и истраживање од стране власти не може бити у обиталишту ван случаја које је закон изречно предвидео и на начин који је закон прописао.

Чл. 13. Никаквим законом не може бити установљена казна општег одузимања имања (конфискација); но могу се одузети поједине ствари, које или су производ казнимога дела, или су као оруђе за то послужиле, или су биле намењене да послуже.

Чл. 14. Својина је неповредна ма какве природе она била, као што су неповредна и сва права новчана и имовна према држави.

Нико не може бити лишен права својине нити у истоме ограничен без претходне накнаде и ван случаја јавне потребе, које су законом одређене и на начин законом прописани.

Чл. 15. Слобода је савести неограничена.

Слобода свију признатих вероисповести ујамчена је уставом у колико вршење обреда њиних не би вређало јавни ред или морал. Но нико не може, позивајући се на прописе своје вере, ослободити се својих грађанских дужности.

Владајућа је вера у Србији источно-православна.

Источно-православна српска црква независна је од сваког старешинства стране цркве.

Забрањује се свака радња (прозелитизам) која би била убитачна за владајућу веру у Србији.

Питање црквених канона и црквене дисциплине источно-православне српске цркве уређиваће један синод по нарочитом за то закону.

Митрополит и епархијске владике бирају се по нарочитом закону.

Чл. 16. Преписка духовних власти источно-православне српске цркве са властима или саборима изван земље водиће се са одобрењем министра црквених послова, а преписка свештеника других вероисповести са властима и саборима изван земље мора се подносити на увиђај и одобрење министру црквених послова.

Никакав акт духовних власти или сабора изван земље не може духовна власт у земљи обнародовати, докле то не одобри министар црквених послова.

Чл. 17. Вођење протокола о грађанском стању (état civil) припада искључно грађанским властима.

Састав акта којим се утврђује грађанско стање мора свагда претходити црквеним обредима, који су обавезни.

Док нарочити закон не пропише све што се односи на начин вођења и храњења тих протокола, поступаће се по садашњим законима и правилима.

Чл. 18. Настава је слободна.

Слободна настава ујемчена је уставом у колико њено упражњавање не би вређало јавни ред или морал.

Настава је бесплатна у школама државним, обласним, среским и општинским.

Основна настава обавезна је за српску децу свуда где постоје јавне основне школе.

Нарочити закон одређује све што се односи на јавну наставу.

Чл. 19. Устав уједмчава сваком грађанину Србије право саопштавати и предавати јавности своје мисли било говором, било писањем, било штампом саображавајући се законима земље.

Штампа је слободна. Ни цензура ни друга каква мера која би спречавала излажење, продају и растурање списа или новина, не може бити установљена.

Издавање новина не подлежи никаквом претходном одобрењу власти.

Неће се тражити никакво јемство (кауција) од издаваоца новина, писца, уредника, штампара и литографа.

Штампа не може никад бити подвргнута административним опоменама.

Запт над новинама и списима не може бити никад ни пре ни после предаје јавности. Само у случају кад би новине или списи садржавали увреду краља, краљице или престолонаследника или кад би садржавали позив да грађани устају на оружје, или да се одупиру власти и законитом реду, или кад би распростирали нихилизам или комунизам, запт се може дозволити и пре и после предаје јавности, али у том случају државни тужилац мора поднети дело суду најдаље за 24 часа после запта, и суд ће решити о запту у року других 24 часа, иначе престаје запт по себи самом.

Писац је одговоран за спис. Кад је писац непознат, или кад не станује у Србији, или је неспособан за одговорност уредник, одговорни су или штампар или растурач.

Сваке новине морају имати одговорног уредника, који ужива грађанска и политичка права.

О списима и новинама, који излазе у страним земљама, наредиће се нарочитим законом.

Чл. 20. Тајна писама пошти поверених неповредна је. За повреду тајне писама казна не може бити мања од робије.

Закон ће одредити који државни органи одговарају за повреду тајне писама која су пошти предата.

Чл. 21. Српски грађани имају право скупљити се се мирно и без оружја у зборове.

За држање збора није потребно никакво претходно одобрење власти. Власт мора бити извештена кад ће се, на ком месту и рад чега збор држати.

Овај пропис не односи се на зборове на отвореном пољу који подлеже полицијским наредбама.

Чл. 22. Српски грађани имају право удруживати се, саображавајући се законима.

Никаква мера која би право удруживања спречавала не може бити установљена.

Чл. 23. Сваки има право обраћати се властима молбама, које су од једног или више лица потписане. Као целина (en nom collectif) могу подносити молбе само постојећа надлежатељства или правна лица. За војнике вреде о томе особени законски прописи.

Чл. 24. За подизање тужбе код суда против државних и општинских званичника за дела којима би они у њиховој званичној радњи повредили приватне интересе, треба одобрење Држ. Савета (Кас. Суда).

Чл. 25. Без одобрења извршне власти ниједан српски грађанин не може ући у службу стране које државе, а да самим тим не изгуби српско грађанство.

Свакоме је Србину слободно иступити из српског грађанства, пошто испуни обавезе војене

службе у сталном кадру и у резерви, и друге дужности које би имао било спрам државе било спрам приватних лица.

III

О државним властима

Чл. 26. Законодавну власт врше укупно Краљ и Народно Представништво.

Народно Представништво састоји се из два дома: Народне Скупштине и Сената.[1]

Кад се Народна Скупштина и Сенат састављају у једно тело и решавају онда је Народни Сабор.

За сваки закон потребан је пристанак сва три чиниоца законодавне власти за време истог сазива.

Ниједан закон не може бити поднет Краљу на потврду пре него што буде претресен и усвојен већином гласова и једног и другог дома.

[1] У мом ексемплару има са стране белешка *Народни Савет*, којом се помишљало на посрбљење парламентарних термина, те би према Народна Скупштина испало: *Народни Савет* (Сенат) и *Народни Сабор* (Конгрес). Ово последње се једино одржало.

Чл. 27. Кад један од три чиниоца законодавне власти одбаци какав предлог закона, тај се предлог не може по ново подносити за време истога сазива.

Чл. 28. Предлагање закона припада сваком од три чиниоца законодавне власти. Но сваки закон који се односи на приходе и расходе државне, или на број уписа у стални кадар за годину мора најпре бити усвојен од Народне Скупштине.

Чл. 29. Законско тумачење закона припада искључно законодавној власти.

Чл. 30. Извршну власт има краљ и он је врши преко својих одговорних министара по прописима овога устава.

Чл. 31. Судску власт врше судови. Њихова решења и пресуде изричу се и извршују у име краља, а на основу закона.

Чл. 32. Обласним и општинским одборима припада уређивање искључно обласних и општинских послова по прописима овога устава и других нарочитих за то закона.

IV[1]

О Народном Представништву.

[1] У пречишћеном ексемплару на овом месту је глава о краљу, па за њом следују главе о Народном Представништву, о Народној Скупштини и о Сенату.

Чл. 33. Чланови и једног и другог дома представљају целокупан народ, а не само бирачки срез који их је изабрао.

Чл. 34. Обадва дома отпочињу и завршују своје сазиве у једно исто време.

Сваки састанак једног дома ван сазива другог дома незакон је, и његова су закључења и сав рад ништавни.

Чл. 35. Седнице су у обадва дома јавне, али се могу претворити у тајне кад захте председник једног или другог дома, влада, или 10 чланова дома.

За тим решава дом апсолутном већином гласова, да ли да се седница настави јавно о истом предмету.

Чл. 36. Сваки дом прегледа пуномоћства својих чланова и изриче суд о споровима, који се појаве том приликом.

Чл. 37. Нико не може у исто време бити члан оба дома.

Чл. 38. Чланови било једног било другог дома, који би примили од државе какво плаћено звање престају самим тим бити даље чланови Народног Представништва и само на основу новог избора повраћају се у Народно Представништво.

Ова се наредба не односи на министре. Они остају без новог избора чланови оног дома за који су изабрани.

Чл. 39. Народно Представништво састаје се редовно 15 новембра сваке године, без сазивања, ако га краљ није раније сазвао.

Сваки редовни сазив Народног Представништва траје најмање три месеца.

Сваки дом за сваки сазив бира из своје средине себи председника, потпредседника и секретаре.

Чл. 40. За сваки закључак и једног и другог дома потребна је апсолутна већина присутних чланова. Изузимају се од овог правила случајеви, који ће се пословником предвидети односно бирања званичника у кругу самога Народног Представништва.

У случају равне поделе гласова, предлог који је био предмет поделе одбачен је.

Ниједан дом не може донети какав закључак, ако нису присутди најмање половина и један више његових чланова.

Чл. 41. Гласање бива гласно поименце, седењем и устајањем, или тајно.

Гласање гласно поименце бива свагда кад год се гласа о целокупном закону, и у свима случајима јавног гласања кад год 10 чланова дома затраже такво гласање.

Избори за званичнике домова врше се тајним гласањем.

Чл. 42. И Народна Скупштина и Сенат имају право истраге.

Чл. 43. Ниједан предлог закона не може бити усвојен укупно, ако пре тога није био усвојен сваки члан тога предлога посебице.

Чл. 44. И један и други дом има право поправљати (amender) и поделити на више делова сваки предложени чланак и поправку (amendement).

Чл. 45. Чланови и једног и другог дома имају право управљати питања (interpellation) на министре.

Чл. 46. Забрањује се подносити лично молбе и жалбе Народном Представништву. Но сваки има право управљати молбе и жалбе Народном Представништву било преко председника, било преко кога члана Народног Представништва.

Народно Представништво не може примати депутације, нити дозволити говор другим лицима у својој средини, осим својим члановима и министрима.

Народно Представништво има право достављати молбе и жалбе, које су на њ управљене, министрима, и ови су дужни давати свагда обавештења сврх садржине истих, кад год Народно Представништво то од њих захте.

Чл. 47. Члан Народног Представништва не може бити узиман на одговор ни за своја мишљења, која је исказао, ни за свој глас, који је дао, вршећи своје представничко право.

Чл. 48. Члан Народног Представништва не може бити узиман на одговор ни стављен у притвор ни за какву кривицу, ни за дугове за време трајања сазива без овлашћења дома, кога је он члан, ван случаја кад се ухвати на

самоме делу. У том случају одмах се дом извештава, и он даје или одриче овлашћење да се истрага продужи.

Чл. 49. Сваки дом одређује пословником начин на који ће вршити свој рад.

Чл. 50. Сваком дому припада искључно право одржавања реда у својој средини преко свога председника, коме се једином даје право да, по одобрењу дома, издаје налоге стражи дома.

По томе никаква оружана сила не може бити постављена ни на вратима Народног Преставништва ни у његовој околини без позива Председништва.

Нико оружан не сме ући у зграде Народног Представништва.

Чл. 51. Сваки дом држи састанке и решава одвојено ван случаја, који су овим уставом изречно побројани.

Пошто предлог од једнога дома буде усвојен, шаље се другоме на даљи рад.

Ако други послани му предлог без промене усвоји, предлог је усвојен од Народног Преставништва. Учини ли други у посланом предлогу какве промене, предлог се са закљученим променама шаље дому у коме је најпре претресан. Ако тај дом учињене промене не усвоји, предлог се враћа још једанпут дому из којега је послан на коначно решење. Ако се ни овај пут предлог не усвоји, одбачен је, и за време истог сазива не може се наново никако о њему решавати.

Остале односе међу Народном Скупштином и Сенатом и начин њиховога рада определује нарочити закон.[1]

[1] Пречишћени ексемплар има као засебан 64 члан другу и трећу алинеју овога члана.

Чл. 52. Чланови и једног и другог дома добијају по 15 динара дневнице за време вршења представничке дужности.

V

О Народној Скупштини

Чл. 53. Народну Скупштину састављају посланици, које народ слободно и непосредно бира, саобразно наређењима овога устава.

Чл. 54. Избори Народне Скупштине врше се у три бирачка одсека.

Чл. 55. Изузимајући вароши и варошице које имају више од 3000 становника, свака се област дели у два бирачка одсека.[1]

У први бирачки одсек долазе сви који плаћају држави годишње најмање 50 динара годишњег непосредног данка.

[1] У пречишћеном ексемплару уз члан 54 додата је тачка „Први и други чине области, а трећи вароши и варошице по одредбама овога устава". Алинеја прва чл. 55 по томе је избачена.

Чл. 56. У други бирачки одсек долазе сви који плаћају држави најмање 30 динара непосредног данка.

Чл. 57. У трећи бирачки одсек долазе[1] вароши и варошице које иуају најмање 3000 становника.

Право гласања у овом одсеку има сваки који плаћа најмање 30 динара годишње непосредног данка.

[1] Пречишћени ексепларима има „Трећи бирачки одсек чине

Чл. 58. Изузимају се од услова плаћања данка у свима одсецима све либералне профе-

сије, учитељи, сви државни чиновници и пензионари.[1]

[1] У пречишћеном ексемплару спојен је овај члан са чл. 57, којему је још додата алинеја „Вароши и варошице које не би ушле у трећи бирачки одсек уврштују се свака у своју област.

Чл. 59. Избори у свима бирачким одсецима врше се непосредним бирањем.[1]

У свакој области први бирачки одсек бира по 8 а други по 4 посланика за Народну Скупштину.

Вароши и варошице бирају број посланика за Народну Скупштину као што иде: Београд 3; Ниш, Пирот, Пожаревац, Лесковац, Јагодина и Шабац по 2; Алексинац, Ваљево, Врање, Књажевац, Крагујевац, Неготин, Крушевац. Смедерево, Ужице, Зајечар, Чачак, Ћуприја, Параћин по 1.[2]

[1] У пречишћеном ексемплару нема ове алинеје. — [2] За ову трећу категорију вароши које бирају по једног посланика, у пречишћеном ексемплару стоји „Остале које по чл. 70 имају право бирања свака по једног".

Чл. 60. Плаћање данка доказује се само признаницом и протоколом, у који се заводи прикупљање данка и то само за прошлу и текућу годину.

Чл. 61. Изборни закон одређује све остале услове под којима има ко право бирања и прописује начин, како се избори обављају.

Чл. 62. Могу бити бирани за посланика Народне Скупштине сви

а, који су српски грађани по рођењу или прирођењу.

б, који уживају грађанска и политичка права.

в, који су навршили 30 година старости.

г, који имају стално место становања у Србији (domicile).

д, који знају читати и писати.

Изборни закон одредиће неспособности, са којих ко не може бити посланик Народне Скупштине, али ни на који начин не могу бити искључени од избора чиновници, адвокати и пенсионари.

Полицијски чиновници не могу бити бирани у месту вршења њихове дужности.

Чл. 63. Посланици Народне Скупштине изабрани су за пет година.

VI

О Сенату

Чл. 64. Сенат се саставља из посланика народом слободно и непосредно изабраних, посланика по праву и посланика од краља постављених.

Чл. 65. За сваку област бирају се по четири члана Сената. Чланове Сената бира први изборни одсек у областима (чл.)

Чл 66. Варош Београд бира два члана Сената, а све друге вароши и варошице горе означене (чл)[1] бирају по једног члана Сената,

У варошима и варошицама имају право бирања сви који плаћају држави најмање 50 динара годишњег непосредног данка.

Све либералне професије, сви државни чиновници и учитељи ослобођавају се од услова плаћања данка.

Плаћање данка доказује се само квитом или протоколом, у који се заводи прикупљање данка и то за прошлу и текућу годину.

[1] Пречишћени ексемплар има „Све друге вароши које право избора имају (чл 70)

Чл. 67. Услови способности, које одређује изборни закон за бираче Народне Скупштине вреде и за бираче Сената. (види чл.).

Чл. 68. Професори Велике Школе (као колегиум) у Београду бирају једног Сенатора.

Чл. 69. Може бити изабран или постављен за члана Сената сваки:

а. који је српски грађанин по рођењу или природењу;

б. који ужива грађанска и политичка права;

в. који има стално место становања у Србији;

г. који је навршио 40 година старости;

д. који плаћа годишње држави 400 динара непосредног данка;

ђ, који су какву год средњу школу свршили у земљи или на страни.

Ослобођени су од услова плаћања данка:

Они који су били председници и потпредседници Народне Скупштине;

који су за две скупштинске периоде били народни посланици;

Генерали у дејствителној служби, или у пенсији или оставци;

Пуковници који су већ три године у томе чину у дејствителној служби или у оставци или пенсији;

Који су били министри, дипломатски агенти или посланици;

Касационе и апелационе судије, председници Касационог и Апелационих Судова, Првостепених и Трговачких Судова, у дејствителној служби или у оставци или у пенсији;

Управници обласни, помоћници и начелници министарства у дејствителној служби или у пенсији или у оставци;

Управник управе фондова и председник Глав. Контроле;

Сви који су свршили какав факултет било у земљи било на страни.

Чл. 70. Чланови Сената јесу по праву:

Наследник престола кад наврши 18 година;

Митрополит и епархијске владике;

Чл. 71. Краљ поставља двадесет чланова Сената по условима овим Уставом прописаним (чл.).

Чл. 72. Избори и постављења чланова Сената вреде за десет година, али се половина изабраних чланова Сената понавља сваке пете године извлачењем коцке. Понављање бива тако да по два члана Сената из сваке области остану у Сенату. Из Београда један да остане у Сенату, а из вароши означиће се извлачењем коцке по имену половина која ће остати у Сенату. Извлачењем коцке назначиће се поименце чланови Сената који по овом опредељењу излазе из Сената и којих се места новим избором попунити имају.[1]

[1] У пречишћеном ексемплару последња тачка гласи: „Који ће чланови Сената, што по овом опредељењу излазе из Сената, изаћи, који ли остати у Сенату, одређује се такође извлачењем коцке."

Чл. 73. Чланови Сената које коцка обележи да изађу из Сената. могу бити бирани по ново.

Чл. 74. У случају распуштања Народне Скупштине, цео се Сенат бира и поставља по ново.

VII

О краљу

Чл. 75. Краљевско достојанство и сва уставна краљевска права наследна су у племену владајућег краља Милана Првог у мушком потомству из законог брака по реду прворођења и то најпре у правој линији, а кад у овој не би било на-

следника, онда наследство престола прелази на побочну линију по истоме реду првороћења.

Чл. 76. У случају смрти краљеве, Народни Сабор састаје се и без сазивања најдаље за десет дана од дана објаве краљеве смрти, прима уставом прописану заклетву наследника престола, или на случај наследникова малолетства, од намесника, ако су од краља наименовани. Ако ли краљ није намеснике наименовао, Народни Сабор бира намеснике краљевског достојанства.

Ако ли је Народно Представнништво раније распуштено, или ако је периоду свога трајања завршило, и ако је сазивање новог Народног Представништва учињено у акту распуста за који дан после горњих десет дана, старо Народно Представништво састаје се и предузима по ново свој рад до састанка Народног Представништва које ће га заменити и које посао назначен првим одељком овога члана извршити има.

Чл. 77. Од дана смрти краљеве, док његов наследник не положи заклетву на престо, уставну власт краљеву у име српског народа врши Министарски Савет под својом одговорношћу.

Чл. 78. Краљ је пунолетан кад наврши осамнаест година.

Пре ступања на престо, краљ полаже пред Министарским Саветом, Црквеним Синодом, Касационим и Апелационим Судом, Државним Саветом и Народним Представницима који се у месту десе заклетву овога садржаја:

„Заклињем се да ћу радити по уставу и по законима Краљевине Србије, да ћу одржати неповређена права народна и целокупност краљевине.“

Кад се Наропни Сабор састане, краљ изнова свечано полаже исту заклетву пред Народним Сабором.

Чл. 79. Краљ може за живота наименовати намесништво краљевског достојанства од три лица, која ће после смрти краљеве вршити краљевску власт за време малолетства наследника престола. Ово наименовање бива са пристанком Сабора.

Намесници су у исто време тутори наследнику престола за време његовог малолетства, ако Краљ у акту наименовања намесништва није друкчије наредио.

Краљица мати наследника престола природни је тутор с намесницима или туторима, докле год остане удова, ако је краљ није искључио.

Ако краљ није наименовао за живота намесништво краљевског достојанства и ако је наследник престола малолетан, Сабор ће наименовати намесништво сходно члану овога устава.

Намесници краљевског достојанства предузимљу вршење краљевске власти пошто положе заклетву на верност краљу, уставу и законима земаљским.

Ако се упразни место којега од намесника, Народни Сабор бира саобразно члану . . . устава новог намесника на његово место.

У свима овим случајевима гласање је тајно.

Чл. 81. Намесници добијају у име плате пети део краљеве цивилисте на равне делове, а остало припада краљу.

Чл. 82. Никаква измена у уставу не може се учинити за време намесништва.

Чл. 83. У случају кад престо по прописима овога устава остане без наследника, Народна

Скупштина и Сенат састају се и без сазивања у Народни Сабор по прописима чл. . . . овога устава, и најдаље за осам дана, рачунајући од образовања Народног Сабора, бирају краља.

Чл. 84.[1] Да би се могло приступити избору краља, треба да су у Сабору присутне две трећине чланова сваког дана, а да вреди избор, треба да су гласали за њ две трећине присутних чланова.

У случају кад се избор не би извршио у означеном року од осам дана, деветог дана у подне Сабор приступа избору краља без обзира на број присутних чланова, и избор вреди, ако је за краља гласала апсолутна већина присутних чланова.

За време док је престо упражњен, Народни Сабор наименоваће намесништво краљевског достојанства од три лица, које ће вршити краљевску власт докле краљ заклетву не положи.

У овом случају гласање је као код чл...

[1] У пречишћеном ексемплару овај је члан састављен с горњим 83-им чланом.

Чл. 85. Краљ не може бити у исто време и поглавар које друге државе без пристанка Народног Сабора.

Народни Сабор у том случају не може решавати, ако две трећине чланова сваког дома не присуствују, и решење ће важити само онда, ако су дале за њ гласа две трећине присутних чланова.

Чл. 86. Краљева је личност неприкосновена и неодговорна; његови су министри одговорни.

Ниједан акт краљев неће моћи произвести дејства, ако није противпотписан од министра, који је самим тим за исти одговоран.

Чл. 87. Краљ је врховни поглавар земље.

Он је врховни поглавар војске.

Он представља земљу у свима односима с иностранством, оглашује рат, закључује уговоре мира, савеза, трговине и остале, саопштавајући их Народном Представништву у колико интереси и сигурност земље то дозволе. Уговори трговачки као и они који би повлачили за собом финансијске терете, или би садржавали наређења која по наредбама овога устава потребују одобрење законодавне власти, добиће вредност тек пошто их Народно Представништво одобри.

Он поставља и мења министре.

Он потврђује и проглашује законе.

Он има право да одрече своју потврду законима. Ово одрицање мора бити изречно и учињено за време сазива Народног Представништва, у којем је закон усвојен.

Он има право општег помиловања (amnistie) у делима политичким.

Он има право са свим опраштати или намање сводити казну у кривичним делима. Изузима се случај кад су министри осуђени, који је нарочито предвиђен.

Он не може обуставити ток истраге или пресуђења нити може утицати ма којим начином на изрицање правде.

Он поставља или потврђује чиновнике у свима звањима државне службе, саобразно прописима закона.

Он не може без нарочитог закона да ствара нова звања.

Он издаје опште наредбе и расписе потребне за вршење закона, али никад не може ни променити ни обуставити саме законе, нити разрешити од њиховог извршења.

Он даје војничке чинове саобразно закону.

Он има право ковања новаца саобразно закону.

Чл. 88. Законом се одређује краљу цивилиста за све време сваке владавине.

Чл. 89. Краљ отвара сам лично Народно Представништво престоном беседом, или преко нарочитог пуномоћника посланицом. Оба дома одговарају краљу адресом на престону беседу, или посланицу.

Краљ закључује сазиве Народног Представништва.

Он има право сазивати Народно Представништво и ванредно.

Он има право да распусти Народно Представништво, али акт распуста мора садржати и наредбу за нове изборе у најдаљем року од два месеца, и наредбу за сазив Народног Представништва у најдаљем року од три месеца.

Краљ може да одложи Народно Представништво, но одлагање не може бити дуже од два месеца, нити може бити поновљено у истом сазиву без пристанка Народног Прѣдставништва.

VIII

О министрима

Чл. 90. Нико не може бити министар, који није српски грађанин, било по рођењу, било да је прирођен.

Чл. 91. Ниједан члан владајућег дома у Србији не може бити министар.

Чл. 92. Министри имају решавајућег гласа у Народном Представништву само онда кад су у исто време и чланови било Народне Скупштине било Сената, и то у оном дому кога су чланови.

Министри имају приступа у Народном Представништву и морају бити саслушани, кад год то затраже. И један и други дом могу тражити да су министри присутни у њиховој средини.

Чл. 93. Писмен или усмен налог краљев ни у каквом случају не може заклонити министра од одговорности.

Чл. 94. Краљ, Народна Скупштина и Сенат, сваки за се, имају право да оптуже министре и да их спроведу Касационом Суду, који једини има право да их суди у општој седници.

Стављање министара под суд не може се изрећи без две трећине гласова присутних чланова онога дома, који их оптужује.

Нарочитим законом определиће се случајеви министарске одговорности, казни, које се имају применити и поступак при суђењу, било кад их оптужује Народно Представништво или краљ, било да су оптужени од приватне повређене стране.

Кад који дом оптужује министра, онда је он сам и тужилац пред судом.

Кад краљ оптужује министре, државни тужилац подноси тужбу и подржава је пред судом.

Чл. 95. Докле год не буде издат закон, који ће определити случајеве министарске одговорности, који се спомиње у претходном члану, Касационом Суду даје се право и да окарактерише дело и да определи и примени казну.

Но ни у каквом случају казна не може бити већа од затвора, ако нису случајеви, које предвиђа кривични закон.

Касациони Суд кад суди министре, суди и по делу и по праву.

Чл. 96. Краљ не може ни опростити ни умањити казну, на коју су министри осуђени, сем случаја, кад то захте онај дом којих је оптужио.

IX

О Државном Савету[1]

[1] У првобитном напредњачком нацрту из 1880 нема Државнога Савета, али као да о томе дискусија није била свршена, као што показује даље, при крају, један члан о законима које треба по новом уставу израдити. При коначном саветовању у јулу 1883 одлучено је да се Државни Савет задржи, и у ексемплару М. С. Пироћанца при глави *IX О судској власти* стоји белешка „Да се дода о Државном Савету". Ово је та глава која се на том месту налази у пречишћеном ексемплару.

Чл. 97. Државном Савету је задатак:

1. Да на позив владе израђује и испитује законске предлоге или нацрте административних наредаба од општег значаја.

2. Да даје своје мишљење о законским предлозима који би предложени били иницијативом Народног Представништва и који би од Народног Представништва Државном Савету упућени били.

3. Да даје влади своје мишљење о предлозима које би му она предложила.

4. Да разматра и решава жалбе против министарских решења о спорним административним питањима.

5. Да решава сукобе између административних власти.

6. Да одобрава ступање у грађанство српско.

7. Да одобрава поравнања која би се по државне интересе као пробитачна показала.

8. Да решава има ли по закону места заузимању непокретних добара за опште-народну потребу.

9. Да одобрава приватнима да могу код суда подизати тужбе против државних и општинских званичника (чл. 24 овог устава).

10. Да врши послове који би му разним законима земаљским били одређени.

Чл. 98. Државни Савет има петнаест чланова. Њихова је служба бесплатна. Чланове као и председника и потпредседника поставља краљ на десет година.

Чл. 99. За члана Државног Савета може бити постављен који је навршио четрдесет година живота, који је свршио какав факултет, који је у служби државној најмање до начелника дотерао.

Пословни ред Државнога Савета определиће се особеним законом.

X

О судској власти

Чл. 100. Никакав суд не може бити установљен без закона.

Не могу бити ни у каквом случају установљене нити комисије за суђење, нити ванредни судови, ма под којим именом то било.

За целу Србију постоји само један Касациони Суд, који не суди по делу, сем случаја кад суди министрима.

Нарочити закон опредељује устројство првостепених судова, Трговачког Суда, Касационог и Апелационих Судова и њихове надлежности.

Чл. 101. Седнице у судовима јавне су, сем случаја кад би јавност била опасна за ред или морал.

Само судским решењем може се огласити седница за тајну.

У питањима кривичним политичке природе и у питањима кривица штампом учињених, може суд решити да буде седница тајна само онда, ако све судије (једногласно) за тајност дају свој глас.

Чл. 102. Свака судска пресуда и решење морају бити снабдевени побудама с позивом на закон и изречени у јавној седници.

Чл. 103. Судије Првостепених Судова и државне судије Трговачких Судова наименовава Краљ непосредно.

Председнике Првостепених и Трговачких Судова, председнике Апелационих Судова и судије Апелационих Судова наименовава Краљ по двема листама, на којима су предложена по два лица и од којих једну предлаже Касациони Суд, а једну Апелациони надлежни Суд.

Судије Касац. Суда и председника Касационог Суда наименовава краљ по једној листи, коју предлаже Касациони Суд и на којој су предложена два лица.

Кандидати предложени на једној листи, могу бити у исто време предложени и на другој листи.

Чл. 104. Судије су у својим звањима стални. Судија не може бити лишен свога места, ни уклоњен од дужности без пресуде редовних судова. Судија не може бити стављен у пензију сем случаја кад је навршио шездесет година или због телесне и душевне неспособности, и то по решењу Касационог Суда.

Судија не може бити узиман на одговорни тужен без одобрења Касационог Суда за дела свог судског рада.

Судија не може бити премештен, ни са унапређењем,[1] ако сам на то не пристане и то само услед новог наименовања.

[1] Ово „ни са унапређењем“ нема пречишћени ексемплар.

Чл. 105. Плата се судијама одређује законом.

Чл. 106. Судија не може примити од владе какву плаћену службу, али може примити бесплатно вршење какве службе, ако то није изречним законом закрађено.

Чл. 107. Нарочити закон одредиће устројство војених судова, њихову надлежност, права и дужности чланова тих судова, и време за које су чланови.

Чл. 108. Судови примењују општа наређења власти, наређења обласна и општинска само у толико, у колико су ова законима саобразна.

Чл. 109. Касациони Суд решава о сукобима власти по прописима закона.

XI

О устројству области и општина

Чл. 110. Нарочитим законом определиће се устројство области и општина, но на следећим начелима:

1. Да се одбори обласни и општински бирају непосредно.
2. Да се круг надлежности области и општина распростре на све што спада у искључне интересе обласне и општинске.
3. Да седнице одбора обласних и општинских буду јавне.
4. Да се буџет и обласни и општински као и сви рачуни предају јавности.

5. Да краљ и Народно Представништво може утицати у рад одбора обласних и општинских само у тој цељи, да стану на пут сваком иступању одбора из граница своје надлежности, а на штету општих интереса државе.

Чл. 111. Вођење протокола о грађанском стању припада искључно општинским властима.

Како ће ти протоколи бити вођени и где ће и на који начин бити храњени, као и друга наређења у односу тога одредиће нарочити закон.

Док овај закон не ступи у живот, протоколи о грађанском стању водиће се по досадањем начину.

XII

О финансијама

Чл. 112. Данак се плаћа по имућности.

Чл. 113. Никакав данак или прирез у корист државе не може бити установљен без закона.

Никакав данак или прирез обласни или општински не може бити установљен без одобрења одбора обласних или општинских.

За данке обласне и општинске за које искуство покаже да су неопходни, закон одређује изузећа од горњег правила.

Данци које установљавају одбори обласни и општински подлеже одобрењу законодавне власти.

Чл. 114. Нико се не може ослободити од плаћања данка, ван случаја које је закон предвидео.

Краљ и престолонаследник не плаћају држави данак.

Чл. 115. Никаква пензија, никаква милостиња на терет државне касе не може се дати без закона.

Чл. 116. Сваке године Народна Скупштина и Сенат решавају о закључењу прошлогодишњих рачуна и решавају буџет. Сви приходи и расходи државни и сви рачуни морају ући у буџет.

Буџет се мора подносити Народном Представништву у самом почетку његовог рада, а рачунска година почињаће од 1 јануара сваке године.

Ако буџет не би био решен за времена, извршна власт служиће се буџетом од прошле године за подмиривање државних потреба, али ни у каквом случају не може се послужити овим буџетом више од једне године поред оне за коју је усвојен био.

Чл. 117. Коначно уређење рачуна подноси се Народном Представништву најдаље у року од две године, рачунећи од закључења сваке буџетске службе.

Чл. 118. Чланове Главне Контроле именовава Сенат за време које буде законом одређено (в. Устројство).

Чл. 119. Главној Контроли припада прегледање и ликвидирање рачуна опште администације и свих рачунополагача према државној каси. Она мотри да не буде прекорачен ни један издатак по буџету и да се не догоди никакво пренашање сума од једног издатка на други. Она закључује рачуне свих државних управа и дужна је прикупљати све доказе и сва потребна обавештења. Општи рачун државе подноси се Народном Представништву с примедбама Главне Контроле.

Чл. 120. Различити фондови, који произлазе из особених каса и којима држава располаже

ма под којим видом, биће увођени у општи буџет државних прихода.

XII

О војној снази

Чл. 121. Сваки српски грађанин припада било сталном кадру било резерви.

Закон одређује изузећа због неспособности.

Чл. 122. Начин уписивања у војску одређује закон. Закон одређује и начин унапређивања у војсци, права и дужности војника.

Чл. 123. Војници могу бити лишени својих чинова, одличија и пенсије само пресудом судском у случајима које је закон предвидео.

Чл. 124. Колико ће се војника уписивати у сталан кадар, одређује се законом за сваку годину посебице.

Чл. 125. Војска у Србији не може се ни укинути ни на мање свести. Закон одређује њену организацију.

Чл. 126. Никакав део стране војене силе не може бити примљен у државну службу, нити може заузети земљиште српске области или преко истог прећи без одобрења закона.

XIV

Општа наређења

Чл. 127. Српски је грб двоглави бели орао. Боје су заставе: црвена, плава и бела.

Чл. 128. У престоници се састаје Народно Представништво.

Чл. 129. Никаква заклетва не може бити наложена без наредбе закона, који садржину исте одређује.

Чл. 130. Никакав закон, никаква наредба било опште управе (администрације), било обласне, било општинске нема обавезну силу док се не објави на начин који је закон прописао.

XV

О измени устава

Чл. 131. Законодавна власт има право изјавити да има места да се измене извесна наређења устава која она означи.

После ове изјаве оба су дома распуштена по самом праву. Избори за ново Народно Представништво наређују се за два месеца, а састанак Народног Представништва за три месеца.

Народни Сабор новоизабратог Народног Представништва, у договору с краљем, решава о тачкама устава које су за измену означене.

Закључење Сабора важи у овоме случају, ако су две трећине гласова сваког дома присутне и ако измену усвоје две трећине присутних чланова Сабора.

XVI

Прелазна наређења

Чл. 132. Од дана кад овај устав ступи у живот губе важност устав од 1869-те године и сви закони, укази и наредбе и друга акта у колико су му противна.

Чл. 133. Државни Савет укинуће се чим изиђе закон који ће одредити власт која ће упражњавати његову власт (или ће се преустројити).

У најкраћем року издаће се закони о следећим предметима:

1. Устројство области, срезова и општина.
2. Устројство судова.
3. Устројство Главне Контроле.
4. Закон о штампи.
5. Закон о зборовима и удружењима.
6. Устројство пороте.
7. Изборни закон.
8. Грађански закон.
9. Закон о одговорности министарској и осталих државних органа.
10. Закон о вођењу и храњењу протокола за грађанско стање.
11. Закон о синоду и избору митрополита и владика.
12. Закон о настави.
13. Закон о суђењу и брачним парницама.[1]

Сви постојећи закони биће прегледани и доведени у сугласност с овим уставом.

[1] У пречишћеном ексемплару сав овај ситније наштампани део овога члана избачен је У ексемплару М. С. Пирочанца избачене су биле тачка 2 о Устројству Судова, тачка 4 Закон о штампи, и тачка 6 Устројство Пороте. Композиција члана одговара стању послова од 1880 године, када је члан склопљен. Из ње се види шта се у први мах мислило о Државном Савету. Напред изложена глава о Државном Савету показује шта је о Државном Савету мислило министарство М. С. Пирочанца у лето 1883 године.

Чл. 134. Устав овај ступа у живот кад га краљ потпише.

ПРЕГЛЕД

Пристуи. Устави у Србији за Карађорђа и Милоша. Српски уставни покрет (1835) и мешање Турске и Русије у српска автономна права. Устав од 1838. Повратак Обреновића у Србију (1859). Уставни закони кнеза Михаила (1861). Устав намесника од 1869. Устав Краља Милана од 1888. Позиија радња краљева против тог устава и против намесништва, које је сам био наименовао. Сукоб с радикалима. Повратак Устава од 1869. Две уставне струје у Србији после тога. Постање устава од 1901. Смрт краља Александра и повратак устава од 1888. Уставни српски од 1807 до 1903. . . . . стр. 1.

I. Мисли краља Милана о Савету и Сенату. Уставни преображај у програму Напредне Странке и влада М. С. Пирочанца. Мисли краља Милана о томе послу. С падом Пирочанчеве владе 1883 заборављено и уставно питање. После бугарског рата то питање крећу Јов. Ристић, М. С. Пирочанац, Радивоје Милојковић и Стојан Новаковић. Брачна распра између краља Милана и краљице Наталије. Одступање М. Гарашанина тога ради и разлом с напредњацима. Кабинети либерално-радикални, радикални и конзервативни. Развод краљевског брака. Промена устава (1888) и абдикација. Осигурање права краља Милана приликом абдикације. Развој спора краљевских супружника после абдикације. Права краљице Наталије и њен до-

лазак у Србију. Удаљење краљевских родитеља из Србије. Краљ Милан напушта своја родитељска и грађанска права. Закон о изгнанству краља Милана из Србије. . . . стр. 14.

II. Краљ Милан мотри прилику у којој би се опет умешао у српске послове. Смрт трећег намесника ђен. К. С. Протића (4 јуна 1892). Н. Пашић и радикали и питање о трећем намеснику. Либерална влада и нови избори. Покушај краља Милана за измирење с краљицом Наталијом. Писмо *Temps*-у. Тадашњи планови краља Милана. Збачење намеснишства (1-ог априла 1893) и примање владе непунолетног краља Александра. У јесен 1893 краљ Александар се почиње окретати против радикала. Изненадни долазак краља Милана у Београд 9 јан. 1894. . . стр. 59.

III. Оставка владе ђен С. Грујића и старање краља Александра да састави анти-радикалну владу. Први план краља Милана о саставу владе осујећен. Влада Ђ. С. Симића. Радикалска опозиција краљу Милану. Устав од 1888 у питању. Влада Свет. Николајевића. Обуставa устава од 1888. Отимање о службе либералних и напредњачких чиновника. Пад кабинета Свет. Николајевића. Влада и програм Ник. Христића. 83.

IV. Спрема за нове скупштинске изборе. Финансијски заплет и ново задужење. Несугласице међу краљем Миланом и краљем Александром. Краљ Александар и краљица Наталија. Повратак краља Александра из Бијарица и фаворизирање напредњака. Напредњачка већина у новој скупштини. Ст. Новаковић, заступник М. Гарашанина, и његови погледи на ревизију устава. Познанство краља Александра с Драгом Машином у Бијарицу. Рад на скупштини априла 1895 и уговор Вук. Ј. Петровића о зајму. Народна Скупштина одбија тај уговор. Одступање

Вук. Ј. Петровића. Одлазак краља Милана из Србије. Долазак краљице Наталије у Београд. Утицај завађених краљевих родитеља на положај странака у Србији. Оставка кабинета Ник. Христића. Обзири све већи из Двора према радикалима. Жеље у Двору да се распусти тадашња скупштина. . . . . стр. 107.

V. Положај при одступу Ник. Христића. Влада Ст. Новаковића. Држање краља Александра. Програм Новаковићеве владе. Радикалски план о коалиционом министарству за излазак из тадашње ситуације. Борба политичка око Карлсбадског Аранжмана и расправа истога. Неисправно држање Двора у томе питању.

VI. Претходна радња за промену Устава по прописима устава од 1869. Радикали за просту успоставу устава од 1888, макар и с ревизијом. Навалиивање њихово да се приступи к изради уставног пројекта. Гледиште краља Александра и колебање његово. Прво решење о промени устава. Радикална опозиција напада напредњачки начин рада у том питању. Навалиивање радикала да путем Уставног Одбора обиђу формалности, прописане уставом од 1869. Ст. Новаковић пристаје на Уставни Одбор с погодбом да Краљ сам проучи све детаље уставног питања. Приправе за тај посао. Студија устава под председништвом краљевим у другој половини априла 1896. Главна обележја тога рада. Тежње краља Александра у уставном питању. . стр. 150.

VII. Приправе за наименовање Уставног Одбора. Одлука Главног Радикалног Одбора да се у тај рад не улази пре но што би се Новаковићева влада заменила коалиционом владом и пре но што се поврати устав од 1888. Пошто краљ никако није хтео на ово да пристане, одлагање целе уставне радње. Краљеве мисли о новој влади која би дошла после Новаковићеве.

Мишљење М. Гарашанина о израђеном предлогу устава. Мишљење Ст. Новаковића о даљем раду на том питању. Пад Новаковићеве владе. Кабинет Ђ. С. Симића. Радикали праве 1897 изборе по уставу од 1869 и у ствари напуштају питање уставне промене. . . . . стр. 177.

VIII. Нови планови краља Александра. Питање о женидби краљевој. Мисли краљице Наталије и краља Милана о томе. Планови за женидбу црногорском принцезом. Затезање односаја међу краљем Александром и краљицом Наталијом. Удаљење краљице Наталије (1897) из Београда и самостално настањивање Драге Машинке у Београду. Повратак краља Милана и влада д-ра Вл. Ђорђевића. Планови о женидби краља Александра принцезом Шаумбург-Липе. Женидба Драгом Машинком. Нагињање краља Александра радикалима. Смрт краља Милана и питање о уставу. Уставна реформа путем краљевског проглашења устава. Тадашње мисли краља Александра о уставу. Преговори о новом уставу по модификованом елаборату од 1896 с радикалима и напредњацима. Прави узрок краљеве одлуке о промени устава. Писмо краља Александра Ст. Новаковићу о томе послу, од 6 марта 1901. Проглашење устава од 6 априла 1901. Недаће које су и овај посао учиниле бесплодним. . . . . 198.

IX. Образовање кабинета после убиства краља Александра. Повраћај Устава од 1888. . стр. 238.

Две три речи на завршетку. . стр. 243.

Прилози. а. Предлог устава од 1896 и устав од 6 априла 1901. . . . . стр. 249.

б. Уставни предлог владе М. С. Пироћанца од 1883. стр. 299.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА * Београд *